

Lolland-Falster 1989

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

Årbog 1989 — 77. årgang

Redaktion: Verner Hansen.
Tryk: Lollands-Postens Bogtrykkeri, Maribo.

Omslagsbillede:
Vikingskibskopien
Roar Ege under sejl.
Foto: Lotzbeck.

Indholdsfortegnelse

<i>Jan Skamby Madsen, Vikingskibshallen, Roskilde: Fribrødre Å — en værftsplads fra slutningen af 1000-tallet .....</i>	5	<i>Verner Hansen, Maribo: Lolland-Falster i bogverdenen .....</i>	87
		<i>Lolland-Falsters museer .....</i>	95
<i>Ole Crumlin-Pedersen, Vikingskibshallen, Roskilde: Skibet i Bøtøminde — en falstersk middelalderskude .....</i>	33	<i>Lolland-Falsters lokalhistoriske arkiver .....</i>	108
<i>Peter Vemming Hansen, museet Falsters Minder, Nykøbing: Bliden — et rekonstruktionsforsøg ....</i>	45	<i>Årbøger og lokalhistoriske skrifter om Lolland-Falster .....</i>	113
<i>Karen Løkkegaard Poulsen, Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Maribo: Runesten på Lolland-Falster .....</i>	65	<i>Lolland-Falsters historiske Samfund .....</i>	114
		<i>Person- og stedregister .....</i>	119

Ved en beklagelig fejl
er billedet side 14
spejlvendt

Fribrødre Å — en værftsplads fra slutningen af 1000-tallet

Af Jan Skamby Madsen

I vikingetiden og den tidlige middelalder har man fra Stubbekøbing via en fjord kunnet sejle ind på Nordfalster. Fjorden er fra farvandet Grønsund gået i retning nord-syd de første par kilometer og er derefter drejet skarpt mod vest. I knækket, hvor fjorden drejede, har en å haft sin udmunding og i dette område, samt ca. 1 km videre mod syd langs Fribrødreåen, har der i slutningen af 1000-tallet været travlhed med opbygning, reparation og sandsynligvis også nybygning af skibe (fig. 1).

Undersøgelsens forløb

Det var gårdejer Vilhelm Petersen fra landsbyen Maglebrænde, der i efteråret 1981 med sin gravemaskine stødte på skibsbyggernes efterladenskaber i Fribrødreåens brink. Sorte træstykker, der ved nærmere eftersyn viste sig at være skibsdele af egetræ, kom op med gravegrabben, og fundet blev anmeldt til det lokale museum Falsters Minder, der bad Vikingeskibshallen i Roskilde om at være behjælpelig med at se nærmere på sagen.

Den første arkæologiske undersøgelse blev foretaget sommeren 1982, og siden er der hvert år i en kortere periode blevet arbejdet på at aftvinge dette fascinerende sted dets hemmeligheder (1).

Undersøgelsesarbejdet, der er foregået i et samarbejde mellem Vikingeskibshallen, museet Falsters Minder og Nationalmuseet, er endnu ikke afsluttet, og det udgrave-

de genstandsmateriale ikke færdigbearbejdet, så nedenstående fremlægning er en kortfattet redegørelse for de opnåede resultater frem til årsskiftet 1988-89 (2).

Økonomisk har undersøgelsen fra starten og gennem hele forløbet modtaget støtte fra Tuborgfondet og fra Dansk Søassurances Fond. Endvidere er der modtaget økonomisk støtte fra Det Classenske Fideicommiss, samt fra Olga og Esper Boel's Fond.

De skibsdele, som gravemaskinen i 1981 mere eller mindre hårdhændet hentede op fra åen, havde tydeligt siddet i et skib bygget efter den nordiske tradition, som vi kender den fra vikingetid og tidlig middelalder. Dets typiske træk er, at det spidser til ved begge ender med jævnt buet overgang mellem køl og stævn. Spanter og bjælker i den indvendige afstivning er anbragt symmetrisk på tværs, jævnt fordelt over bådens længde, og den udvendige skalkonstruktion har klinklagte planker, det vil sige planker, der overlapper hinanden langs kanterne.

På et enkelt punkt adskilte de fundne skibsdele sig dog fra, hvad vi er vant til at se, og det var i klinkningen af bordene. Bordplankerne var ikke holdt sammen af jernnitter, som det kendes fra periodens andre nordiske skibsfund, men af små tætsiddende trænagler. Denne måde at binde plankerne sammen kendes fra de vendiske stammer, der i vikingetiden og begyndel-

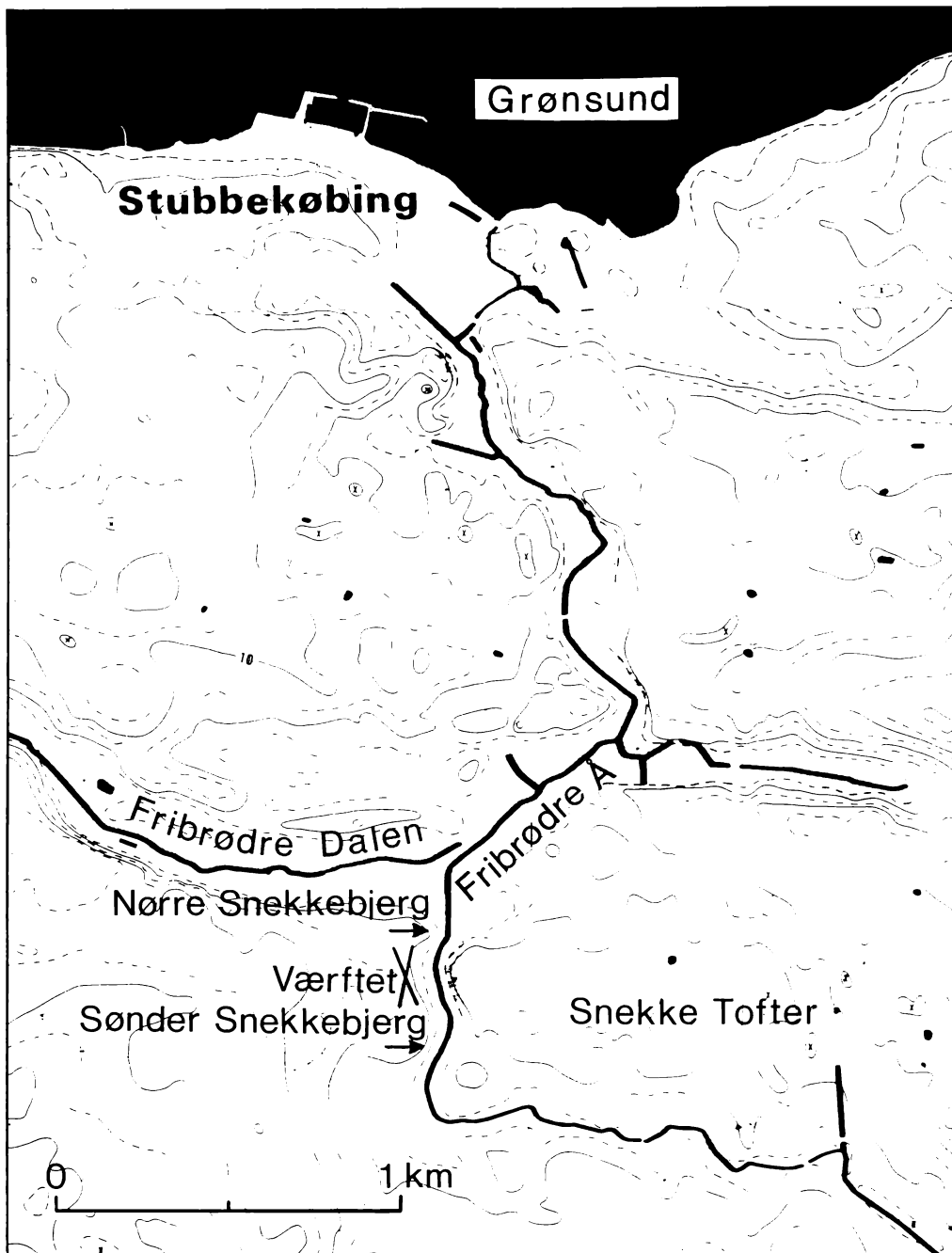

Fig. 1. Værftspladsens beliggenhed.

Fig. 2. Den indledende udgravning ved Fribrødre Å set fra syd. Næsset, der fra vest skyder frem bag udgravningen, er Nørre Snekkebjerg.

sen af middelalderen boede langs Østersøens sydkyst.

Med udsigten til at finde et skib — måske en vendersnekke — på bunden af åen og delvis inde i åbrinken blev undersøgelsen påbegyndt i 1982.

Afsøgningen af selve åbunden gav ikke noget resultat, men i den vestvendte åbrink kunne der flere steder mærkes træ. En nærmere undersøgelse af dette ville kræve en omlægning af åen, men da vi ikke var indstillet på et større entreprenørarbejde, valgtes i stedet at grave en søgegrøft på land langs åen og yderligere en vinkelret på denne mod vest.

Det var mosedannelser, vi kom ned i. Moselagene gik til en dybde af ca. 3 meter under den nuværende overflade, hvor de

afløstes af istidsler. Omkring 1 meter under overfladen stødte vi på træ, det samme som gravemaskinen havde været nede i. Laget bestod af en rødbrun sumptørv indeholdende sand, småsten, kviste og grenstykker, samt kulturlevn i form af hugspåner, træstykker med hug- og snitmærker, knogler, redskaber, keramik og frem for alt skibsdele. Undersøgelsen af det i 1982 åbnede felt fortsatte i 1983 (fig. 2 og 3).

Som oversigtsplanen fig. 4 viser, blev det ikke noget helt skib, vi kom til at udgrave, men løsedele fra mange forskellige. De fandtes liggende spredt i moselaget uden nogen synlig orden. Kendetegnende for skibsdelene er, at det er slidte, ødelagte stykker, der næsten alle viser spor efter en ophugnings-situation. Således er bundstokke og knæ

Fig. 3. Fundlaget. Fundene blev udgravet med en kombination af sprøjtepistoler, fingrene og graveskeer. De hårdere træsorter — eg, ask og til dels bøg — som der er mest af, er stadig meget stabile, hvorimod de blødere træsorter — pil, birk, hassel osv. — kræver en nænsom afdækning og optagning for ikke at gå i stykker.

kløvet på langs gennem naglehullerne for at kunne frigøres fra bordplanker og bjælker. Karakteristisk er det også, at større stykker af bordplanker og bjælker næsten helt mangler blandt fundene. De spejkløvede egeplanker og de lange omhyggeligt tildannede bjælker har været eftertragtede materialer, der skulle genanvendes, og for hvis skyld de udtjente skibe blev hugget op. Man har nemlig ikke kun ødelagt, men også repareret og måske bygget nyt på stedet. Mange færdigtildannede træagler, der aldrig har været brugt, blev sammen med store mængder hugspåner fundet spredt mellem skibsdelene. Ud over skibsdelene og affaldstræ indeholdt fundlaget forskellige redskaber, tovværk, keramik m.m.

Ved udgravningerne i 1982-83 blev fundlaget afgrænset mod nord og syd langs åen, men mod nordvest, ind bag det lille næs, som engang hed Nørre Snekkebjerg, fortsatte det med en tykkelse på omkring 1 meter.

Det udgravede område havde stået under vand, da skibsbyggerne arbejdede, og i moselagene kunne det ses, at der havde været en bevoksning med tagrør. Her — på det lave vand mellem rørene måtte arbejdet med reparation og ophugning af skibe have fundet sted, og de ting vi fandt var enten forsætligt bortkastede eller tabt. Over hele det afdækkede område stod i spredt fægning lodret nedbankede stolper, der kan have haft en funktion i forbindelse

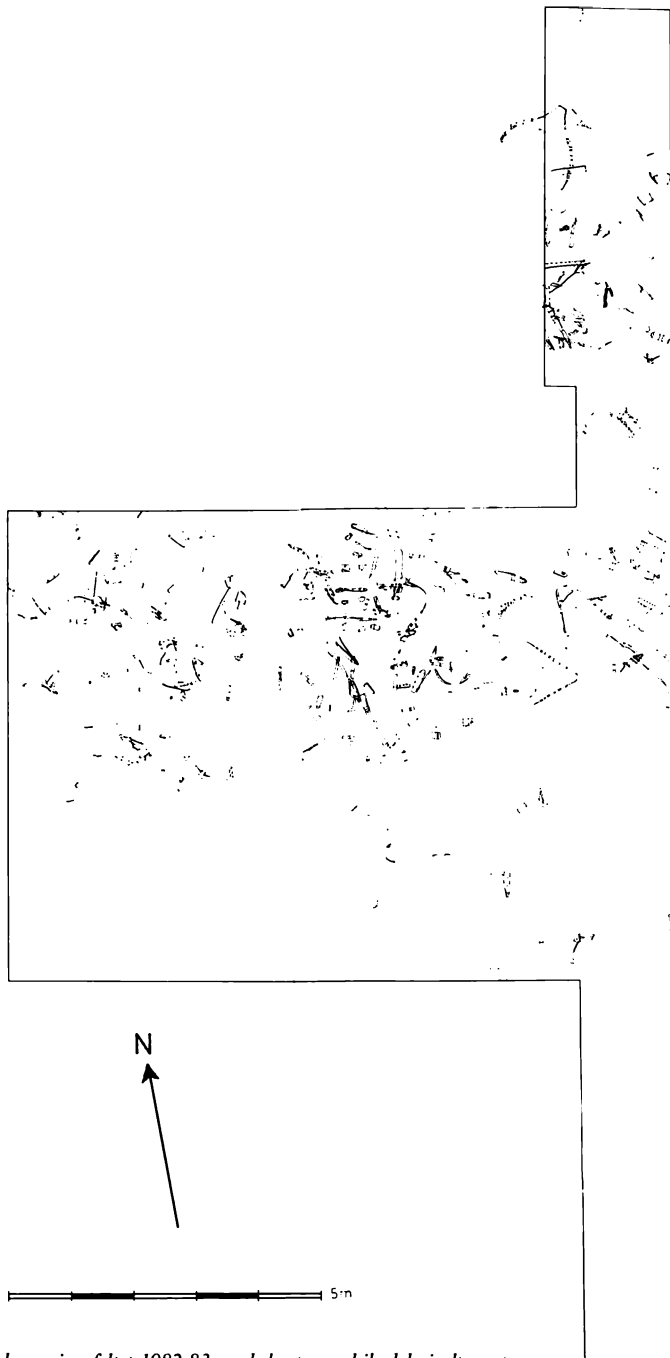

Fig. 4. Plan over udgravningsfeltet 1982-83 med de større skibsdele indtegnet.

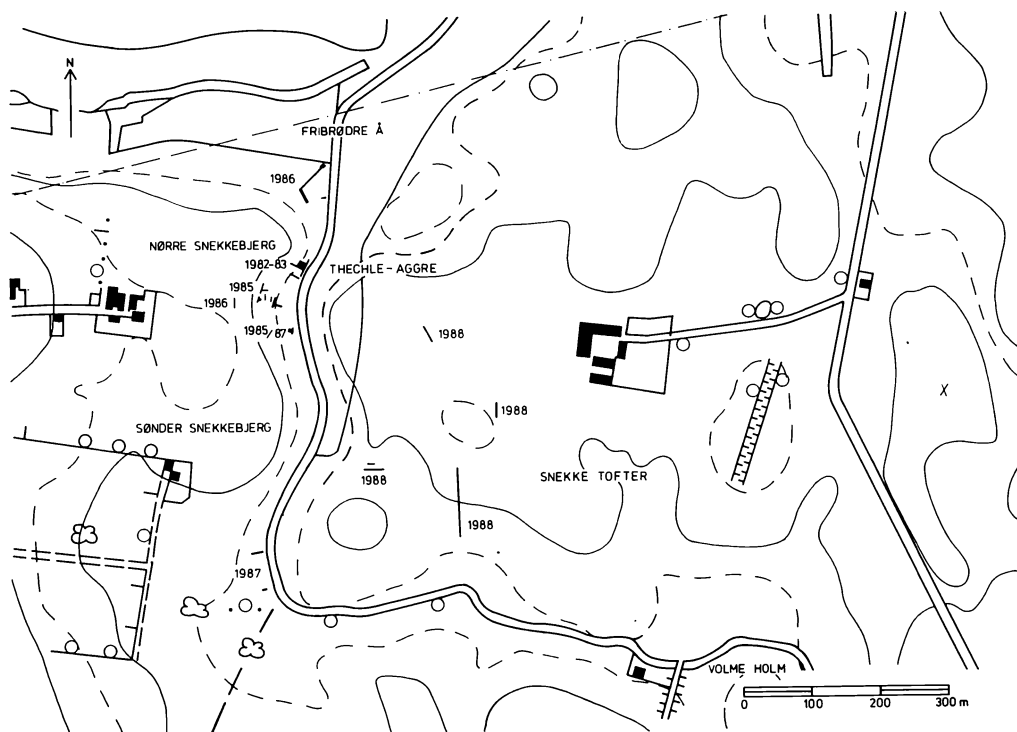

Fig. 5. Oversigt over udgravningerne 1982-88, samt indplacering af de stednavne, der omtales i teksten.

med reparations- og ophugningsarbejdet.

Udgravning i moser ned til en dybde af 3 meter er ressourcekrævende, specielt med et tæt pakket fundlag af træ på omkring 1 meters tykkelse. Afdækningen af træet foregår hovedsageligt ved hjælp af sprøjtepistoler og med fingrene for ikke at beskadige genstandene. Det er derfor forholdsvis få m², man når igennem på en årlig udgravningskampagne af ca. en måneds varighed.

Da udgravningen i 1983 blev afsluttet, havde vi igennem de to sæsoners undersøgelse fået et meget fint genstandsmateriale, og vi var ud fra dette i stand til at konstatere, at der var blevet arbejdet med ophugning, reparation og måske nybygning af

skibe på stedet. Det i vand aflejrede fundlag fortsatte mod nordvest, og en forfølgelse af dette med en udgravning ville utvivlsomt give et nyt, stort genstandsmateriale, men næppe et bedre overblik over stedets karakter (fig 5).

De spørgsmål, som trængte mest til en afklaring, var:

En afgrænsning af fundlaget og en vurdering af under hvilke forhold dette var dannet.

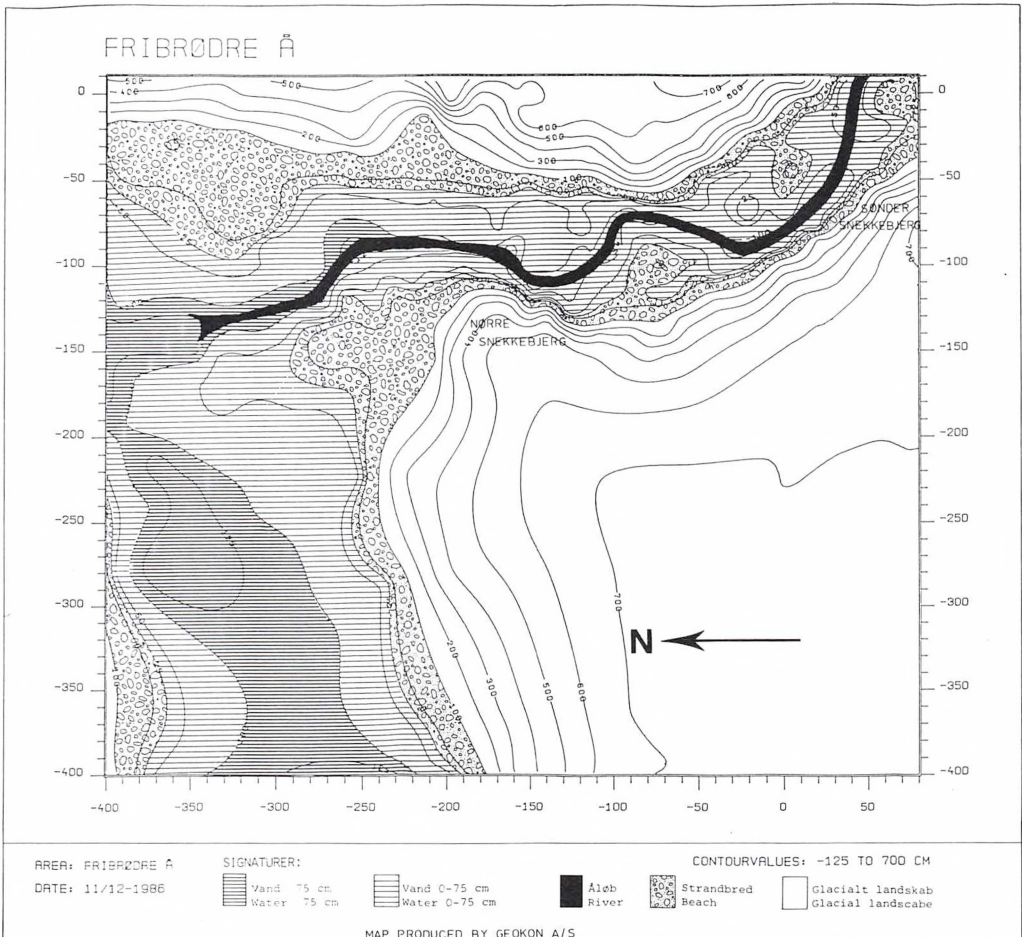
En kortlægning af landskabets udformning i ådalen mellem de to næs — Nørre- og Sønder Snekkebjerg — i slutningen af 1000-tallet. Dette bl.a. med henblik på en vurdering af adgangsforholdene til dalen fra det omkringliggende bakkeland, samt

påvisning af eventuelle fastbundsområder i ådalen, der ville have været velegnet til opstilling af beddingsarrangement, eller eventuelt kunne have givet plads for en mindre bebyggelse.

Fig. 6. De topografiske forhold ved en del af Fribrødre Å ca. år 1100 e.Kr. Med vandret skravering er der angivet forskellige vanddybder. Det datidige åløb er vist med sort. Ved daludvidelsen mod nord kan man ikke længere følge det snævre åløb. Det datidige »tørre« land er vist uden signaturer. Området mellem dette og det vanddækkede område er den datidige strandbred.

I 1984 fik vi af geologen Erik Maagaard Jakobsen foretaget en række systematiske geologiske borer ned gennem de forskellige jord- og moselag mellem de to Snekkelbjergerne for at genskabe landskabets overfladeforhold i det tidsrum, hvor skibsværftet eksisterede, samt for at få en oversigt over de forskellige jordtypers fordeling.

Det på grundlag af borerne udtegnede kort er vist på fig. 6. Laget med fund ligger i datidens åløb, der har bugtet sig gennem den sivbevoksede dal på en helt

anden måde end åen i dag. Samtidig viste boringerne, at fundlaget findes lige kompakt i hele det gamle åløb mellem Snekkebjergene, hvilket betød, at vi ved udgravningerne i 1982-83 kun havde afdækket ca. 1% af det materiale, som var til stede.

Udgravningen i 1985 blev tilrettelagt ud fra den geologiske kortlægning i 1984. Boringerne viste, at der mellem Snekkebjergene var et strandbredsområde, der fra vest strækker sig ud i ådalen, og som muligvis kunne være det fastbundsområde, der var udgangspunkt for aktiviteterne i dalen (fig. 6). Ligeledes ifølge boringerne har skrænterne ned til ådalen oprindeligt stået betydeligt stejlere end tilfældet er i dag, således at adgangen ned til strandområdet burde kunne erkendes i en udgravning som én eller flere hulveje i området ned til åen.

Disse forhold blev undersøgt gennem en række søgegrøfter på markerne ned mod åen, samt gennem afdækning af en lille del af det formodede strandområde. Strandområdet viste ikke spor efter nogen form for beddingsarrangement eller bebyggelse, og intet tydede på, at den udgravede del af strandbredden havde tjent som udgangspunkt for arbejdet med skibene. Til gengæld blev der ned til området fundet sikre spor efter en hulvej.

For at afprøve boringernes udsagn om, at fundlaget ligger kompakt mellem de to Snekkebjerge, blev der åbnet et felt i det gamle åløb ca. 80 meter syd for udgravningsfeltet 1982/83. Udgravningen af dette afslørede et fundlag af samme omfang og sammensætning som ved den tidligere undersøgelse.

I foråret 1986 blev der foretaget geologiske boringer i området nord for Nordre Snekkebjerg, samt et stykke inde i den gamle fjordarm mod vest (fig. 6). Boringerne viste, at fundlaget fortsætter i det gamle åløb og ud i den daværende fjord, men det var

muligt at afgrænse laget mod nord. Boringerne viste endvidere en ret bred strandbred nord for Nordre Snekkebjerg.

Resultatet af boringerne blev efterprøvet ved udgravning samme år. Et felt blev åbnet i fundlaget, der igen indeholdt skibsdeler og redskaber, men herudover også faste konstruktioner i form af flettede risgærder, der har stabiliseret brinkerne ved indsejlingen til området (fig. 7). Strandbredsområdet nord for Nordre Snekkebjerg blev undersøgt for anlægsspor, men med negativt resultat.

I 1987 blev området syd for Sønder Snekkebjerg ligeledes kortlagt gennem boringer, og disse blev igen efterfulgt af en udgravning (dette område dækkes ikke af kortet fig. 6). Det gamle åløb indeholdende fundlaget kan ud fra boringerne følges til et par hundrede meter efter åens knæk mod øst, hvorefter fundlaget synes at ebbe ud.

Udgravningen i 1987 afslørede, at det gamle åløb syd for Sønder Snekkebjerg nok indeholder træ og heraf meget affaldstræ med hug- og snitmærker, samt enkelte forarbejdede stykker, men intet skibstømmer. Man kan således, indtil yderligere undersøgelser er foretaget, formode, at Sønder Snekkebjerg danner grænsen mod syd for værftsaktiviteterne.

I 1988 blev der åbnet en række søgegrøfter på markerne øst for Fribrødreaen. Luftfotografier viste på de udvalgte steder en række mørke aftegninger, der eventuelt kunne dække over bebyggelsesspor. Det var imidlertid bopladslag fra den yngre stenalder, der havde forårsaget de mørke pletter i markoverfladen, og intet der kunne relateres til skibsværftet.

Områdets geologiske udvikling

Ud fra de gennemførte geologiske undersøgelser i form af boringer, samt ud fra de stratigrafiske iagttagelser, der har kunnet

Fig. 7. Udgravningen i 1986 afdækkede en række flettede risgærder, der har stabiliseret brinkerne ved indsejlingen til værftsområdet. Foto: Grethe Schantz.

foretages i udgravningsfelterne, har geologen Erik Maagaard Jakobsen tolket den geologiske udvikling i undersøgelsesområdet som følger (fig. 8) (3):

Første sø- og å-periode. De ældste spor efter sø- eller å-stadier i dalsystemet findes som spredte forekomster af søkalk og gytjeholdig tørv. Både søkalken og den gytjeholdige tørv er afsat i vandfyldte lavninger, hvoraf nogle meget vel kan være dele af et afsnøret åløb. Alderen af de nævnte lag er ikke kendt, men et godt gæt (ud fra kendskabet til de efterfølgende lag) er Præboreal-Boreal tid (ca. 8.300-6.000 f.Kr.), hvor der var den såkaldte »Fastlandstid« i Danmark.

Første fjordperiode. Over søkalken, tørv og istidslagene træffes stedvis — men stadigvæk kun i de lavere områder — sand-

gytjelag, der indeholder skaller af især hjertermusling (*Cardium*) og dyndsnegl (*Hydrobia*). Skaller efter disse dyr tyder på, at der har været brakvandsforhold, og sammenholdt med, at der også findes en del plantester i gytjelagene, ser det ud til, at afstanden til den daværende kyst har været ganske kort.

I lagene fra den første fjordperiode er der fundet en kærneøkse af en type, der hører hjemme i ældre stenalder, og sammenholdt med kendskabet til udviklingen andre steder i Danmark er det rimeligt at antage, at det første fjordstadium var fra slutningen af Atlantisk tid til ind i begyndelsen af Subboreal tid (omkring 3.000 f.Kr.).

Anden sø- og å-periode. Lagene med hjertermusling og dyndsnegle dækkes flere ste-

Fig. 8. Luftfoto set mod nord af Fribredråens slyngninger ca. 2 km syd for udmundingen i Grønsund. Foto: Flyvevåbenet.

der af tørv og tørveagtige gytjelag med skaller fra skivesnegle (*Planorbis*) og mose-snegle (*Lymnæa*), der begge er ferskvands-snegle. Overgangen til disse ferskvandslag må betyde, at havniveau er sænket i forhold til landniveau.

Anden fjordperiode. Ferskvandslagene overlejres af en finsandet til siltet gytje, der indeholder mange planterester, samt skaller efter hjertemusling og dyndsnegl, men i tynde, mere tørveagtige horisonter findes også ferskvandssnegle. Disse vekslende forhold er tolket som aflejringer i en brakvandsfjord, hvor åløbet til tider bliver så vandførende, at de nærliggende dele af fjorden bliver ferske.

Anden fjordperiodes brakvandsaflejringer findes til en højde, der svarer nøje til nuværende havniveau.

Der er udført pollenanalyser af 3 enkeltprøver fra lagene fra den anden fjordperiode (4). To af prøverne er fra de øverste dele af laget, og de viser, at der har været skov i området i slutningen af andet fjordstadium, der formodentlig er fra Subboreal tid (ca. 3.000-500 f.Kr.). Den 3. prøve, der er analyseret, er fra lidt dybere niveau. Ud fra denne analyse at dømme har området på dette tidspunkt været ryddet og opdyrket.

Tredie sø- og å-periode. Vandstanden faldt igen, og der regnes med et fald på omkring 1 meter, fordi brakvandslagene fra anden

fjordperiode er formuldet — og har altså været tørlagte — til omkring 1 meters dybde under lagenes overflade. Som yderligere bekræftelse herpå ses der også næsten 1 meter dybe sandfyldte tørresprækker i brakvandslagene. Den tredje sø- og å-periode er ellers mest præget af erosion, idet det lavere havniveau får åen til at skære sig ned i de ældre aflejringer.

Tredie fjordperiode. Havet trænger igen ind over de lave dele af området, og der aflejres en siltet gytje med skaller af hjertemusling, dyndsnegl og blåmusling (*Mytilus*), igen tydende på brakvandsforhold. Et vist indhold af planterester, samt en del trækul tyder på kystnære forhold og menneskelig aktivitet i nærheden. Laget kan følges til højder omkring 30 cm over nuværende havniveau, hvor det går over i en mere sandet og gruset strandaflejring.

Fra den tredje fjordperiode er der ligeledes bestemt pollensammensætning i 3 enkeltprøver fra den nedre del af laget (4). De viser samstemmende, at området har været ryddet og opdyrket, og den floristiske sammensætning peger på en tidlig Subatlantisk alder (omkring Kr. fødsel).

Fjerde sø- og å-periode. Havniveauet falder igen, omkring 1 meter, så de sidst aflejrte brakvandslag igen udtørres og gennemsættes af tørresprækker til omkring 60-70 cm under nuværende havniveau, og åen gnaver sig ned i de ældre aflejringer.

Fjerde fjordperiode — skibsværftsperioden. Vandstanden stiger igen, åen eroderer ikke længere i bundlagene, efterhånden druknes åløbet, og de tilstødende dele af ådalen vanddækkes, hvilket er situationen, da skibsværftsperioden påbegyndes. Med den stigende vandstand aflejres der over store områder en sandet gytje med skaller af hjertemusling og dyndmusling, samt en del planterester. Ind mod den daværende kyst er lagene mere sandede og grusede, hvilket

bl.a. skyldes den menneskelige aktivitet tæt ved kanten, hvor den bindende vegetation er ryddet for at give plads for værft og vej-systemer.

Lagene fra skibsværftsperioden er ellers kendetegnet ved at være meget blandede, specielt har den menneskelige aktivitet på og omkring værftet ydet et stort tilskud af allehånde materialer. Nogen strøm må der dog have været gennem ådalen, for mange af de træstykker og pinde, der ligger i bundlaget, er tydeligt strømorienterede. Vandstands niveauet har dengang været ca. 35 cm højere end nuværende havniveau; over denne højde findes nemlig ingen trærester fra skibsværftsperioden. Hvis træstykkerne ikke »opbevares« under vand, vil de rådne bort i løbet af få år.

Den fjerde fjordperiode kan ud fra fundene tidsbestemmes til slutningen af 1000-tallet.

Femte sø- og å-periode. Skibsværftsperioden hører op — efter aflejringerne at dømme — ved overgangen til et ferskvandsstadium, der i modsætning til de tidligere ferskvandsstadier sker samtidig med en hævnning af vandspejlet, det vil sige, at det gamle skibsværft ophører, fordi det bliver oversvømmet. Det er ikke store niveauforskelle, der er tale om, formodentlig har søens niveau kun ligget 50 cm højere end nuværende havniveau, altså kun omkring 15 cm højere end i værftsperioden. En årsag til dette »sære« fænomen, at en stigning i havniveau medfører en ferskvandssodanelse kan være, at der er dannet en tærskel, en »dæmning«, et stykke ude i retning af den nuværende kyst. Måske har havet i en stormsituation kunnet lukke for dalsystemet.

De yngste lag. Det yngste lag i ådalen er et ca. 50 cm tykt lerlag, der i de nedre og mere gytjeprægede dele indeholder skaller fra ferskvandssnegle.

Den sø, hvori det yngste lerslag er afsat, kan være kunstigt dannet, idet man byggede en vandmølle i Stubbekøbing i slutningen af middelalderen, og det er muligt, at en opstemning af vand her har resulteret i søstadiet langt inde i ådalen.

Områdets stednavne

En række interessante stednavne knytter sig til undersøgelsesområdet langs Fribrødreåen. Navnestoffet kan deles i to grupper, der fortæller om henholdsvis vendisk indflydelse og om aktiviteter med skibe (5). De nedenfor omtalte stednavne er indtegnet på kortet fig. 5.

Forleddet i navnet Fribrødre er søgt afledt af »prior« og efterleddet af »brød« i betydningen opbrudt jord. I Stubbekøbings ældste privilegier fra 1354 nævnes Pribrød som sydgrænsen for byens græsningsjorder, hvorfor der ikke kan være tvivl om navneformens identitet med det fra senere kilder velkendte Fribrødre (-aa, -dal, -sø, -bro). Formen med p støttes af navnet på en mark i Maglebrænde (1682), der benævnes Pri brødres agre.

En anden forklaring på navnet Fribrødre er imidlertid, at det kan være afledt af det vendiske marknavn Prybrode, hvor pry står for »ved« og brod for »vadested«, altså: ved vadestedet (6).

I markbøgerne fra 1682 benævnes en mark øst for åen og ud for det centrale undersøgelsesområde Thechle-aggre. Det ligner meget et vendisk personnavn, -mecklenburgsk Techel, forled i Techelsdorf (Kreis Bordesholm), ca. 1260 Techelstorp.

Endelig har vi syd for åen et lille område, der i 1795 kaldes Volme Holm. Volme eller Volmer kan næppe være andet end det mandsnavn, der fra slutningen af middelalderen, især i folkeviser, havde denne form. Det er opstået af Valdemar eller Vol-demar, som blev »indlemmet« i den dan-

ske kongeslægt fra det slaviske Vladimir, Vladimer, via Knud Lavards søn, Valdemar den Store, der var opkaldt efter mode-rens forfader storfyrst Vladimir i Novgorod. Det er indtil videre uvist, om dette navn har været kendt og brugt af de vestslaviske vender.

Skibsnavnet snekke er knyttet til krigsskibene i vikingetiden og den tidlige middelalder, og der kan ikke herske tvivl om, at områdets tre snekkenavne, der er nedskrevet i markbøger fra 1682, kan føres tilbage til værftsaktiviteterne ved åen. Det drejer sig om Nørre- og Sønder Snekkebjerg, de to næs, der fra vest skyder ud i ådalen, samt om skiftet Snekke Tofter med hele 89 agre øst for åen.

Det udgravede genstandsmateriale

Fundene falder naturligt i 3 kategorier: 1) skibsdele, 2) affaldstræ og 3) redskaber, keramik o.a.

Skibsdele

Hovedparten af de ca. 1.700 skibsdele, der er udgravet indtil nu, er udslidte, ødelagte stykker. Delene er fra forskellige skibe, men de synes alle at have siddet i fartøjer af den såkaldt nordiske type, bedre kendt som vikingeskibe.

Et udsnit af skibsdelenene er gengivet på fig. 10, vedrørende den anvendte terminologi se fig. 9.

Knæ. Der er fundet en mængde større og mindre fragmenter af forskellige typer knæ, alle tildannede af egetræ.

En del af knæene har siddet på biterne — de tværbjælker, der sidder lige over bundstokkene. Biteknæet fig. 10 C er af samme type som biteknæene i Skuldelev vrage 5 — det lille krigsskib (7). Knæet har anlægsflade med indhak mod skibssiden og en smal afslutning mod biten for at give plads til de løse dækstiljer. Det har ingen naglehuller

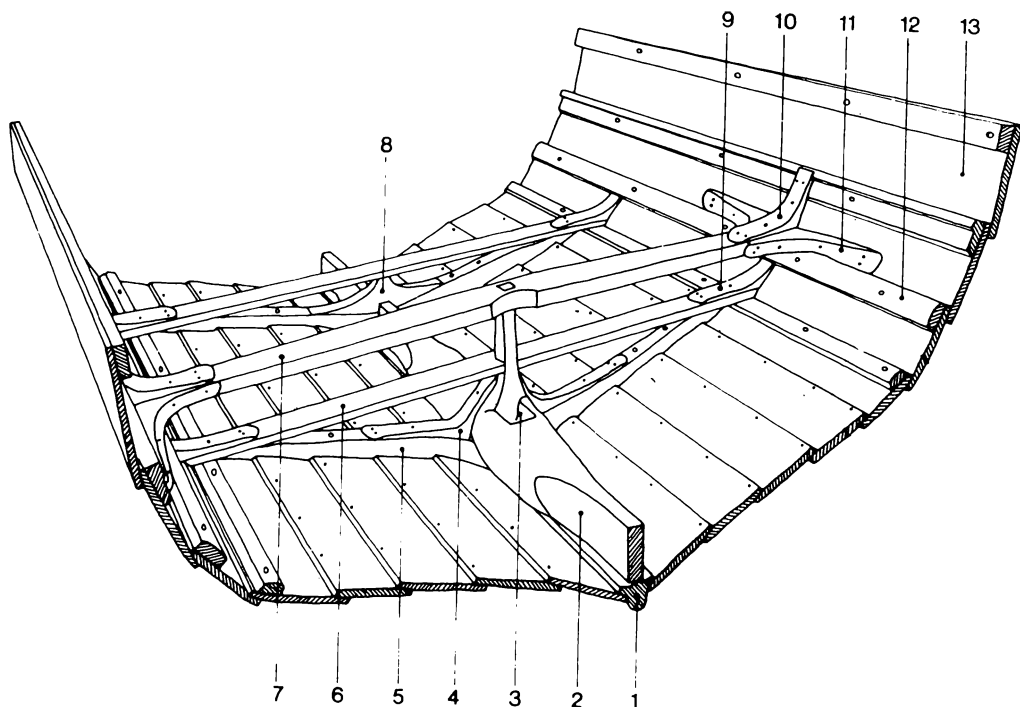

Fig. 9. Den midterste del af Skuldelev vræg 3. De anvendte betegnelser: 1: køl. 2: kølsvin. 3: mastespor. 4: kølsvinsknæ. 5: spant. 6: bite. 7: tværbjælke (her med indskæring midtpå for masten). 8: snelle. 9: biteknæ. 10: lodret bjælkeknæ. 11: vandret bjælkeknæ. 12: langsgående forstærkningsliste. 13: rælingsbord. Efter Olsen og Crumlin-Pedersen 1969.

mod skibssiden, så knæets øverste del har formentlig siddet fast under en langsgående forstærkning.

Knæene fig. 10 A, B, F, G og H er lodrette bjælkeknæ. De har anlægsflade med indhak mod skibssiden og en bred, tungeformet afslutning mod bjælken. Knæet fig. 10 F har foroven siddet uden på en langsgående forstærkning, og knæene fig. 10 B og G har foroven været indpasset under en forstærkning. Knæet fig. 10 H afsluttes foroven i en tap. Knæet viser kraftig smig mod klædningen og har siddet nær en af enderne i skibet.

Knæet fig. 10 A har tjent som fastgørelse for noget af skibets rigging og har således haft en dobbeltfunktion. I hullet mod klædningen har løbet et tov eller siddet en ring af vidje eller tovværk. Hullet i kværken (vinklen i knæet) er efter en kofilnagle, hvortil har kunnet fastgøres en løbende ende.

Det kraftige bjælkeknæ fig. 10 G har en fortykkelse omkring det øverste naglehul, en detalje, der er karakteristisk for flere af oplængerne (forstærkning af skibssiden mellem spanterne) på Skuldelev vræg 1 — det store handelsskib (8).

Knæet fig. 10 D er et smukt forarbejdet vandret knæ med en dekorativ profilering på indersiden. Det er karakteristisk ved den skrå anlægsflade uden indhak mod skibssiden.

Det kraftige knæ fig. 10 E har en nøjagtig parallel i Skuldelev vræg 1, hvor det er placeret som dæksbjælkeknæ i forstævnen.

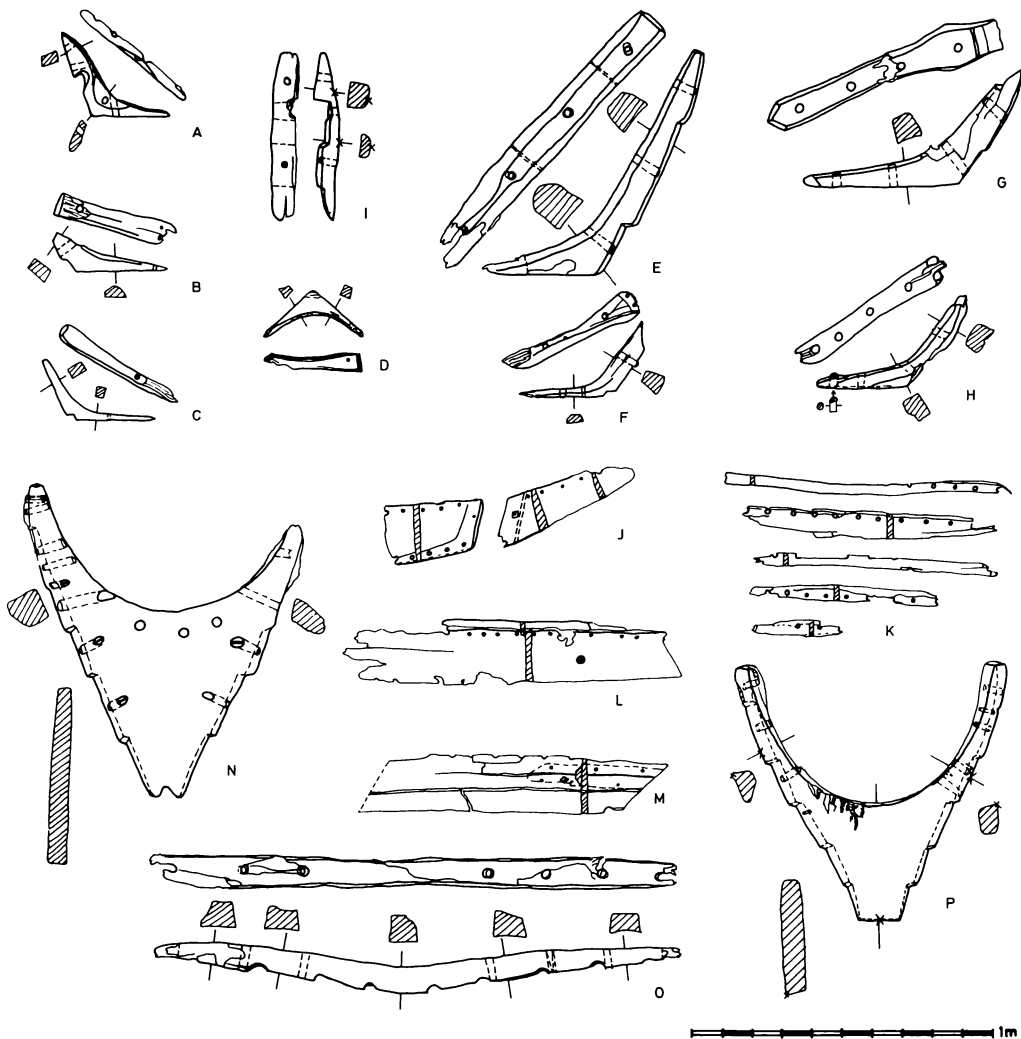

Fig. 10. Et udvalg af skibsdelene fra Fribrode Å.

Bundstokke/spanter. Der er fundet flere intakte bundstokke fra midtskibs og spanter fra enderne, samt en række fragmenter, alle af egetræ.

Bundstokken fig. 10 O har anlæg til kølen, samt til 4 bord i den ene side og 5 i den anden. Begge stykkets ender er beskadigede.

Spantet fig. 10 P har anlæg for 6 bord i hver side. De 3 øverste bord har været fæstnet til spantet med kraftige trænegler.

Spantet fig. 10 N er et rorspant af en type, som bl.a. kendes fra Gokstadvundet i Norge (9). Rorvidjen har gået gennem skibssiden og spantet ene arm til de 3 huller langs spantet kant, hvor den har været fastgjort.

Fig. 11. Rorspant fra Fribrødre Å, der hvad størrelsen angår, har en nær parallel i et fund fra Hedeby havn. Her fandtes i 1981 et ca. 24 m langt og 5,5-6 m bredt handelskib (vrug 3), hvoraf endnu kun en del er bjærgt.

Vidjen har kunnet strammes ved nedbankning af en kile mellem vidje og spant. Konservator Kirsten Jespersen har undersøgt en stump af vidjen, der sad bevaret i spantet, og analysen viste, at vidjen er lavet af tynde egegrene (10). Rorspantet har anlæg for 6 bord i hver side.

Endnu et rorspant fra udgravningen er vist på fig. 11.

Bordplanker (fig. 10 J, K, L, M). Der er fundet et utal af større og mindre fragmenter af bordplanker, alle tildannede af spejkløvet egetræ og klinket med små, tætsiddende trænagler. Trænaglerne er banket ind fra bordenes yderside og er indvendigt blevet

sikret med en kile. Fundlaget indeholder mange løse trænagler, der aldrig har været brugt, både af den lille type til klinkning af bordene, samt en kraftigere, der har gået gennem bordene og ind i spanterne. Begge typer kan have fortykkede hoveder (fig. 12).

Det var anvendelsen af trænagler til klinkning af bordene, der allerede fra udgravningens start, fik os til at tænke på slavisk skibsbygning. Mens man i det nordiske område i vikingetiden og den tidlige middelalder klinkede skibenes bordplanker med jernnitter, brugte man blandt venderne små, tætsiddende trænagler.

Mellem bordene har der været kalftring. En prøve heraf er blevet undersøgt på Nationalmuseets trækonservering i Brede og viser, at materialet består af fåreuld iblandet rødde af en bladmos (11).

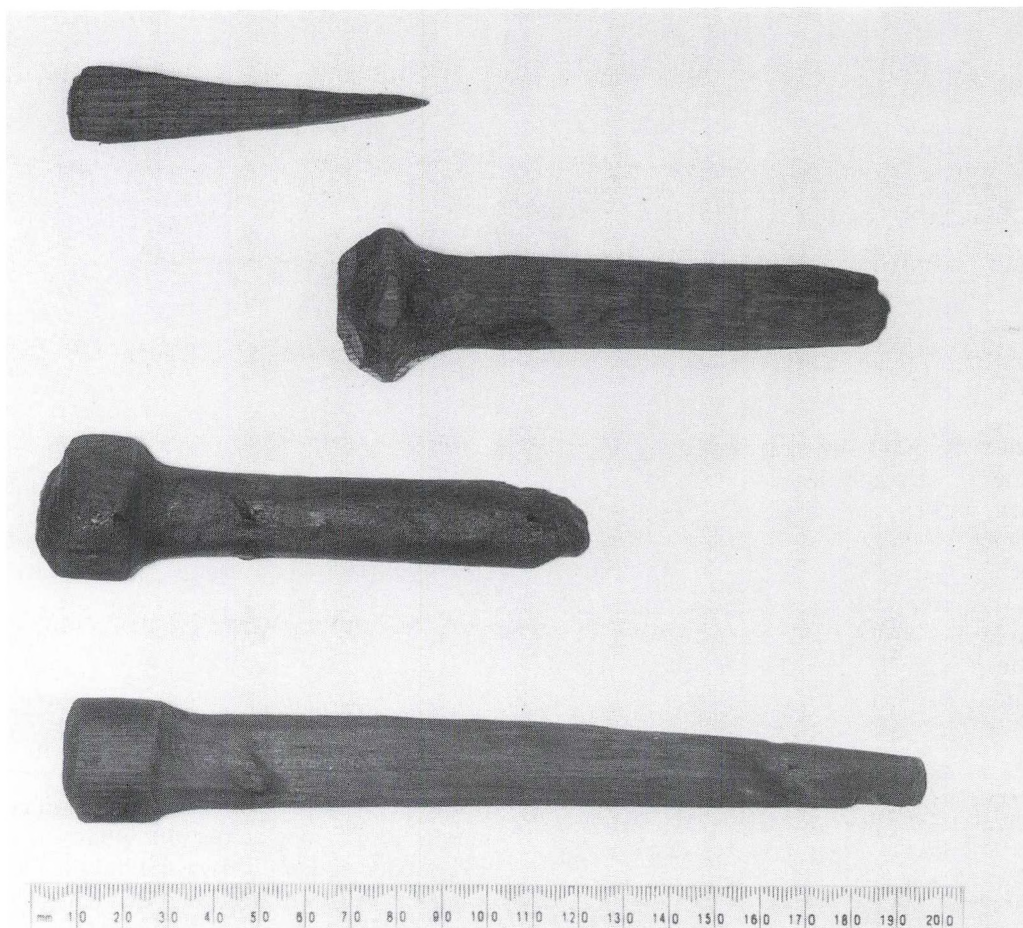

Fig. 12. Trænegler og kile. Foto: John Lee.

Del af stævn (fig. 10 J). Tegningen viser en afbrækket stævnfløj med isiddende jernnitte, samt en del af den bordplanke, der har været lasket til stævnen. Stævnen har været af den fra det lille handelsskib, Skuldelev 3 velkendte type, kløftet og med »trappetrin«, hvortil bordene er fæstnet (12).

Oplænger (fig. 10 I). En oplænger er en forstærkning af skibssiden mellem spanterne. Det viste eksemplar har ligget an mod 3 bord, samt en langsgående forstærkning med profil. En nær parallel ses i Skuldelev

vrag 5, hvor en oplænger går fra den langsgående bjælkevæger og over de 3 øverste bordplanker.

Af løsdele fra skibene er bl.a. fundet en velbevaret vantnål (fig. 13). Vantnålen har tjent til opstramning og fastgørelse af et vanttov — det stykke tovværk der afstiver skibets mast til siden. Det nederste af vanttovet har været fastgjort gennem hullet i vantnålen. Spidsen af vantnålen er ført gennem en ring af vidje eller tovværk, fastgjort i f.eks. et bjælkeknæ (se fig. 10 A), og er der-

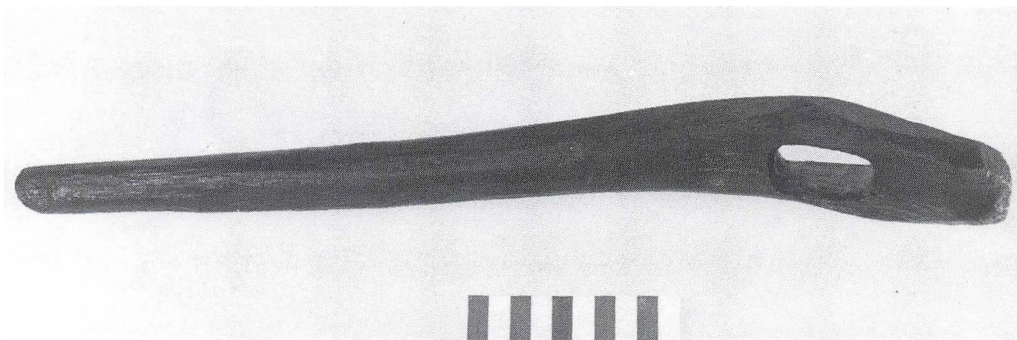

Fig. 13. Vantnål. Foto: Lene Klit.

efter klemmt tilbage mod vantet, der strammes op. Herefter låses spidsen af vantnålen med en ring af tov eller lignende, der løber på vanttovet og skydes ned over nålen.

Bøjlerakken fig. 14 er lavet af et krumvokset stykke træ, og dens funktion har været at holde råen, der bar skibets råsejl, ind til masten.

Affaldstræ

Fundlaget fremtræder tæt pakket med hugspåner, hovedsageligt af eg, samt af mere eller mindre forarbejdede træ- og grenstykker. Det store affaldsmateriale er endnu ikke nærmere undersøgt, men vil blive gennemgået med henblik på at undersøge værktøjsspor. Hugspånerne giver et glimrende sammenligningsmateriale til de hug-

Fig. 14. Bøjlerakke. Foto: Lene Klit.

Fig. 15. Knive. Foto: Henrik Jørgensen.

spåner, der frembringes, når man i vor tid, med så »rigtigt« værktøj som muligt, forsøger at bygge nøjagtige kopier af vikingeskibe.

Redskaber, keramik o.a.

Af redskaber er fundet er par knive (fig. 15), et skedebeslag af bronze (fig. 16), en del af et profiljern og forskellige hvæssesten. Endvidere trækiler af forskellig størrelse, store trækøller, tovværk og vidjer, øsekar, samt slanke prene og nåle af træ (fig. 17).

Til de mere kuriøse fund hører melodipiben fig. 18, der var indlejret i fundlaget mellem skibstræ og hugspåner. Melodipiben er flækket på langs, men bevaret i hele sin længde og afsluttet i begge ender af en rund tap. Der er fem affasede fingerhuller adskilte af små, udskårne ribber. Træsorten er hyld.

Falster-piben, som den allerede er blevet døbt af musikhistorikeren Mette Müller, har været en del af enten en såkaldt hornpipe eller af en sækkepipe. Begge disse rørbladsinstrumenter kendes fra 900-tallets Vesteuropa, og Falster-piben har givet hørt til én af typerne, men hvilken kan ikke uden videre afgøres. Et tilsvarende instrument er fundet under udgravning i Lund, Sverige i 1972, og sammen med Falster-piben er det de ældste vidnesbyrd om, at man har spillet på rørbladsinstrumenter i Norden (13).

Lerkarskår er fundet spredt i hele fundlaget. De er lavet af en groft magret lermasse, og farverne på såvel yder- som inderside er forskellige nuancer af sort, gråt og brunt. De dekorative elementer består af skråhakborter, uregelmæssige furer og bølgelinier, samt af forskellig stempelornamentik. Skårmaterialet knytter sig til den senslavni-

Fig. 16. Skedebeslag.

Fig. 17. Nåle af træ. Foto: Henrik Jørgensen.

ske keramik, også kaldet »Østersøkeramik«.

Datering og bestemmelse

Allerede på et tidligt tidspunkt af undersøgelsen forsøgte vi ud fra genstandene at nærme os en nogenlunde nøjagtig tidsfæstelse af fundlaget — eller rettere af de aktiviteter, der har ført til dannelsen af laget. Østersøkeramikken gav os en foreløbig grov datering til mellem år 1000 og 1200. Ved hjælp af skibsdelenne prøvede vi at indsnævre dette tidsrum. Flere af dem kunne meget vel, hvad udformningen angår, have siddet i de skibe, der i 1962 blev udgravet i Roskilde Fjord ved Skuldelev, og som efter alt at dømme er bygget og sænket mellem år 950 og 1050. Specielt de fint formede knæ fra Fribrødre Å mindede os så meget om dem, vi kender fra vikingetidens skibe, at vi ud fra en typologisk vurdering anslog dem til at være fra midten eller sidste halvdel af

1000-tallet. Dette er senere blevet bekræftet gennem en dendrokronologisk datering foretaget på fragmenter af bordplanker fra et af de ophuggede skibe (14). Den viste, at egetræerne, som har været anvendt til bygningen, må være fældet omkring 1050-55. Når vi har fældningstidspunktet for træerne, har vi samtidig byggetidspunktet for skibet, idet kun helt frisk egetræ kan spejkløves og tvinges ind i skibets facon. Hvor lang tid, der er gået, fra skibet blev bygget, og til det endte sine dage på Nordfalster mellem Nørre og Sønder Snekkebjerg, kan vi forsøge at fastlægge ved at sammenligne med holdbarheden af senere tiders åbne, klinkbyggede fartøjer. Den råsejlsriggede norske nordlandsbåd, der blev anvendt til fiskeri f.eks. ved Lofoten helt op til begyndelsen af dette århundrede, påregnes at have haft en levetid på 20-30 år, selvfølgelig alt afhængig af vedligeholdelse. Med dette regnestykke når vi frem til, at værftsarbejdet har foregået omkring 1080-90.

Denne datering er senere blevet understøttet af to ^{14}C -dateringer foretaget på vidjer, der var indflettet i de faskiner, som har stabiliseret åbrinkerne (15).

Det er indtil videre vanskeligt at give en vurdering af, over hvor lang en periode værftsarbejdet har foregået. Det omfangsrige fundlag vidner om en meget stor aktivitet, men da laget er dannet i datidens åløb, og genstandene som følge heraf er omlejret flere gange, giver en stratigrafisk betragtning af fundlaget ingen mulighed for at anslå, over hvor langt et tidsrum det er dannet.

Laget kan være dannet over en kort periode, men forskellige forhold tyder på en mere permanent anvendelse af stedet. De daværende åbrinker har været stabiliseret med pæle og fletværk, som ses repareret flere gange, og snekke-stednavnene i området er ligeledes med til at sandsynliggøre, at

værftsarbejdet har haft en mere permanent karakter.

De udgravede skibsdele har siddet i skibe bygget efter den nordiske tradition i vikingetid og tidlig middelalder, men der er, som tidligere nævnt, elementer i delene, som peger bort fra det centrale nordiske område.

Ved den sydlige del af Østersøen var slaviske stammer før vikingetiden trængt frem til kysten. Her er der forskellige steder, fra Danzigbugten i øst til Eckernfördebugten i vest, fundet vrage af større både fra perioden 800-1200. Skibene har været klinkbyggede og haft samme køl-stævnkonstruktion og spantsystem, som vi kender fra de nordiske skibsfund. Det er blevet diskuteret, om ligheden er udtryk for, at slaverne direkte efterlignede de nordiske skibe, eller om det er en lokal udvikling eventuelt med påvirkninger fra såvel det nordiske som det frisiske område. Det ældste kendte eksemplar af et klinkbygget, slavisk skib fra Østersøområdet er fundet i Szczecin (Stettin) og dateret til begyndelsen af det 9. århundrede. Ældre fund til belysning af en udvikling mangler (16).

De detaljer, der adskiller de hidtil fundne slaviske skibe fra de samtidig nordiske, er, at de generelt er mere fladbundede, har en speciel udformning af mastesporet, samt at bordenes klinkning er sket med små, tæt-siddende træagler og ikke med jernnitter som i de nordiske skibe. Brugen af jern har dog ikke været fremmed for de slaviske skibsbyggere. Man har brugt jernnitter, når bordplankerne skulle laskes til stævnene og ved reparationsarbejder.

I de slaviske skibe er der brugt mos som kalfatringsmateriale mellem bordene, mens man i det nordiske område har anvendt fæhår.

Flere af de karakteristika, som kendetegner de slaviske skibe, er til stede i materia-

Fig. 18. Melodipibe til horn- eller sækkepibe.

let fra Fribrødre Å. Først og fremmest er bordplankerne samlet med trænegler af nøjagtig samme type, som kendes fra de slaviske skibsfund. Stævnfragmentet (fig. 10 J) viser, at jernnitter har været anvendt ved overgangen mellem bordplanker og stævn, og på bordfragmentet med reparationslask (fig. 10 M) har der også været brugt en jernnitte.

Den undersøgte prøve af kalfatringsmateriale viser en blanding af fåreuld og mos, og det er første gang, mos er konstateret i kalfatringsmaterialet på et nordisk skib.

Af de øvrige genstande i fundet er skedebeslaget fig. 16 og øreringen fig. 19 af vendisk oprindelse, og det samme gælder sandsynligvis for kniven fig. 15 nederst, der på skæftet har en fin indridset ornamentik, som genfindes på knivene fra det vendiske område (17). Østersøkeramikken er oprin-

delig en slavisk type, men den er blevet efterlignet og fremstillet lokalt flere steder i Skandinavien, så dens tilstedeværelse vidner nok om kulturkontakt mod syd, men lerkarrene behøver altså ikke nødvendigvis at være lavet af vendiske pottemagere.

Fundene peger således ret entydigt mod en vendisk dominans i området, eventuelt gennem en egentlig bosættelse. Ud fra dette ville de fleste slutte, at venderne har erobret Falster, men den politiske situation syd for Sjælland i 11. og 12. århundrede har nok været betydelig mere nuanceret end blot et spørgsmål om krig og fred mellem venderne og danskerne.

Sejladserne på Østersøen er nøglen til de dansk-vendiske forbindelser, idet stort set al kontakt måtte foregå via havet. Da venderne under folkevandringstiden bosatte

sig ved Østersøens sydkyst havde de tilsyneladende ingen tradition for havsejlad og overtog derfor stort set den skandinaviske skibsbygningstradition. Til gengæld var de vant med flodsejlad, hvorfor skandinaverne kan have overtaget prammen fra de slaviske folk. Ordet »pram« er da også kommet ind i det danske sprog fra det oldslaviske »pramu«. Første gang vi hører betegnelsen »vender« anvendt er i vikingetidskøbmanden Wulfstans rejsebeskrivelse fra Østersøen fra slutningen af 800-tallet, hvor han sejlede fra Hedeby i Schleswig til Truso ved Wislas udløb (18). Han berettede om rejsen for Alfred den Store i England ca. 890, og det er her beretningen har overlevet. Wulfstan fortæller bl.a.: »At han rejste fra Hedeby, at han var i Truso på syv dage og nætter, at skibet hele vejen gik under sejl. *Vendland* var på hans styrbords side, og til bagbord havde han Langeland, Lolland, Falster og Skåne, disse lande hører alle til Danmark. Så havde vi Bornholm til bagbord, og de har deres egen konge. Så efter Bornholm havde vi de lande, som hedder først Blekinge, Møre, Øland og Gotland til bagbord, og disse lande tilhører sveerne, og vi havde *Vendland* til styrbord hele vejen til Wislas munding.«

Wulfstans beskrivelse af området syd for Østersøen som *Vendland* — forstået som en samlet enhed, er karakteristisk, men ikke særlig oplysende for de faktiske forhold. »Vender« er en samlebetegnelse for en række stammer, hvis enhedspræg — set fra det germanske folks side — var, at deres sprog var vestslavisk, og at de beboede egnene syd for Østersøen mellem tyskerne i vest og polakkerne i øst (19). Deres geografiske udbredelse kan ikke præcist defineres. Den har varieret gennem tiderne og især mod syd har grænsen altid været meget diffus. I Thüringen synes de vendiske sorbere, som var den sydligste stamme, at have levet side om

Fig. 19. Ørering. Foto: Henrik Jørgensen.

side med de germanske thüringer. Mod øst danner grænsen til polakkerne skellet. Denne grænse har varieret, men kan i hvert fald sættes ved Wisla som den yderste østgrænse. Mod vest findes grænsen i det østlige Holsten vest for Lübeck. Her har man kunnet bestemme omfanget af vendernes bosættelse på basis af stednavnematerialet. Nordgrænsen dannes naturligt af Østersøen. Oprindeligt var området syd for Østersøen befolket af germanere, men i forbindelse med folkevandringstidens befolkningsforskydninger, bredte de i Østeuropa boende slaviske stammer sig mod vest, og området blev således omkring 600 overtaget af vestslaviske folkeslag.

De stammer, som danskerne først og fremmest havde kontakt med, beboede Østersøens kystegne. Det vil især sige vagerne, obodriterne, circipanerne, ranerne, levtiterne og pommerinkerne. Grænserne mellem de enkelte stammer kan ikke fastlægges nøjagtigt — faste grænser synes aldrig at have eksisteret.

I det 11. og 12. århundrede udspiller det politiske spil i Østersøområdet sig først og

fremmest mellem danskere, tyskere, venderne og til en vis grad også polakker. Venderne er delt op i et antal uafhængige stammer, som langt fra danner en enhed. Også Danmark er splittet. Selv om Harald Blåtand allerede i anden halvdel af 900-tallet påberåber sig at have vundet hele Danmark, så var der to hundrede år efter på Valdemar I's tid store problemer med at få landet til at fungere som en enhed. Saxo beskriver gang på gang stridighederne landsdelene imellem. Ved siden af kongerne og fyrsterne var der romerkirken, som også optrådte splittet. Østersøområdet var helt op til omkring 1200 missionsmark. Regner vi de fjernere områder i den østlige Østersø med, varede det endnu længere, før kirken havde gjort sit indtog overalt. Bispestole i Tyskland, Polen og Danmark konkurrerede om at være de første til at kristne hedningerne. De kristnede områder blev lagt ind under den hjemlige missionerende bispestol, som derved voksede i magt og prestige.

De stridende fyrster sluttede forbund i vekslende konstellationer — også på tværs af Østersøen. I den forbindelse kender vi flere eksempler fra den danske kongeslægt på giftermål mellem danskere og slaver. Således ved vi fra en runesten ved Sdr. Visning, at Harald Blåtand (ca. 954-986) var gift med en datter af obodritfyrsten Mistivoi. Haralds søn Svend Tveskæg (986-1014) ægtede en polsk prinsesse. Svend Estridsens (1047-1076) svigersøn Gotskalk var vendisk fyrste og vist nok halvt af dansk afstamning, idet hans mor skulle være dansk. Han dræbtes under en opstand i 1066, hvorefter hans hustru og sønnen Henrik flygtede til Danmark. Senere erobrede Henrik med dansk hjælp sit fædrene rige tilbage. Sidenhen blev kong Niels's (1104-1134) søn Magnus gift med Rycheza (Rikiza), som var datter af Boleslaw III af Polen.

Fra Valdemar I's regeringstid (1157-1182) fortæller Saxo om den vendiske fyrstesøn Pritslav, som blev forvist fra sit hjemland angiveligt på grund af sin kristne tro, og som derefter trådte i dansk tjeneste. Saxo siger i øvrigt udtrykkeligt, at han af kongen havde fået »*meget land på de store øer til len*«. Pritslav var gift med en søster til Valdemar. Hans søn Knud har ifølge Saxo haft Lolland som len.

Vi ser altså, at der lige fra Harald Blåtand til Valdemar I gang på gang har været nære familiemæssige relationer til slaverne syd for Østersøen, hvilket dog ikke har hindret, at stridigheder også var almindelige.

Relationerne mellem venderne og danskerne i vikingetiden og den tidlige middelalder har været mangesidige. Der var hele tiden både krigeriske og fredelige forhold. Bemærkelsesværdigt er det, at Saxo i to tilfælde ligefrem nævner, at venderne havde len på de danske øer syd for Sjælland. Måske står vi med pladsen ved Fribrodrø Å over for sådan en situation, hvor venderne har beboet området, men med den danske konges billigelse.

En bebyggelse i tilknytning til værftsarbejdet?

Et værft til bygning af vikingeskibe har kun krævet enkle foranstaltninger. En flad mark nær vandet til strækning af kølen og bekvem søsætning. Bådebyggernes værktøj har først og fremmest været økse, bor, stemmejern, hammer og forskellige profilmjern.

Arbejdet med ophugning og reparation af skibe har foregået langs åen, og ud fra mængden af hugspåner i fundlaget er det rimeligt at formode, at der også på stedet er blevet tildannet nye planker og bjælker, som sammen med genbrugstømmeret fra de ophuggede skibe er indgået i nybyggede

fartøjer. Det har dog endnu ikke i undersøgelsen været muligt at lokalisere det område, hvor nybygning af skibe kan have foregået.

Et andet spørgsmål, der melder sig, er: Hvor har skibsbyggerne boet? Som tidligere nævnt er det vanskeligt ud fra fundene og fundsituationen at give en vurdering af, over hvor langt et tidsrum fundlaget er dannet. Har det været en koncentreret aktivitet over en kort periode, sæsonarbejde gennem flere år, eller har stedet over en årrække tjent som fast værftsplads med bådebyggere og anden arbejdskraft til rådighed?

Siden undersøgelsens start i 1982 er der på forskellige årstider blevet rekonosceret på markerne omkring åen. Endvidere er der blevet gennemført en omfattende luftfotografering af hele området. De gennemførte rekonosceringer har ikke afsløret bebyggelsesspor i overfladen med tilknytning til værftet, og de mørke aftegninger i markerne, som luftfotografierne har bidraget med, har vist sig at dække over bebyggelsesspor fra andre tider.

Marknavnet Snekke Tofter kunne formodes at dække over en bebyggelse, men efterleddet -tofter behøver på denne egn ikke at indicere beliggenhed umiddelbart ved en by, da der, bl.a. i Vejringe og Ore, er mange marknavne med efterleddet -toft(er).

I efteråret 1988 gennemførtes en fosfatkartering af et ca. 1,5 km² stort område omkring Fribrødreaen (20). Til karteringen valgtes at benytte spottest metoden, samt at udtage prøver i området for hver 50 meter. Med totalt 498 prøveudtagningspunkter og 4 prøver fra hvert punkt i dybderne 20, 30, 40 og 50 cm, blev der ialt udtaget og analyseret 1.992 jordprøver. Jordens indhold af fosfat er registreret ud fra en skala fra 0-5, med 5 som det maksimale fosfatindhold. På kortet fig. 20 er der, på baggrund af en sammenlægning af fosfattallene fra de fire

jordprøver fra hvert punkt, foretaget en fordeling af den »totale« fosfatmængde i undersøgelsesområdet.

Umiddelbart fremtræder det karterede områder — område nord og område syd — er fuldstændigt afgrænsede ved karteringen.

På de høje fosfattal i den østlige del af område syd har vi en forklaring. Her har i — er fuldstændigt afgrænsede ved karteringen.

På de høje fosfattal i den østlige del af område syd, har vi en forklaring. Her har i midten af 1200-tallet ligget en landsby, der er nævnt i Kong Valdemars Jordebog under navnet Rathwet. I senere kilder kaldes byen bl.a. Raadh, Raae og i dag benævnes hele området syd for åen Rodemark. Ifølge markbøger fra 1682 er byen i midten af 1600-tallet blevet »ødex«, og dens tre vange gjort til to marker og brugt som eng til Nykøbing Slot. Disse oplysninger stemmer imidlertid dårligt overens med et kort over Raae Bye fra 1785, hvor byen stadig synes at have tre gårde (21). På senere kortmateriale end 1785 er al bebyggelse fra området forsvundet.

Område nord kan opdeles i to adskilte delområder henholdsvis øst og vest for Fribrødreaen. Skal man i dette nordlige område ud fra fosfatfordelingen pege på en eventuel bebyggelse, må det være området mod nordvest. Øst for åen findes der ganske vist en række områder, som markerer sig ved relativt høje fosfatindhold. Disse områder har dog, med undtagelse af området umiddelbart op til gården Vestergård, ikke en størrelse, som ved sammenligning med området mod nordvest, gør dem til indlysende alternativer.

Området mod nordvest rummer også undersøgelsens eneste punkt med maksimalt fosfattal for alle fire jordprøver. Vest og nordvest for dette punkt er et stort fosfatbe-

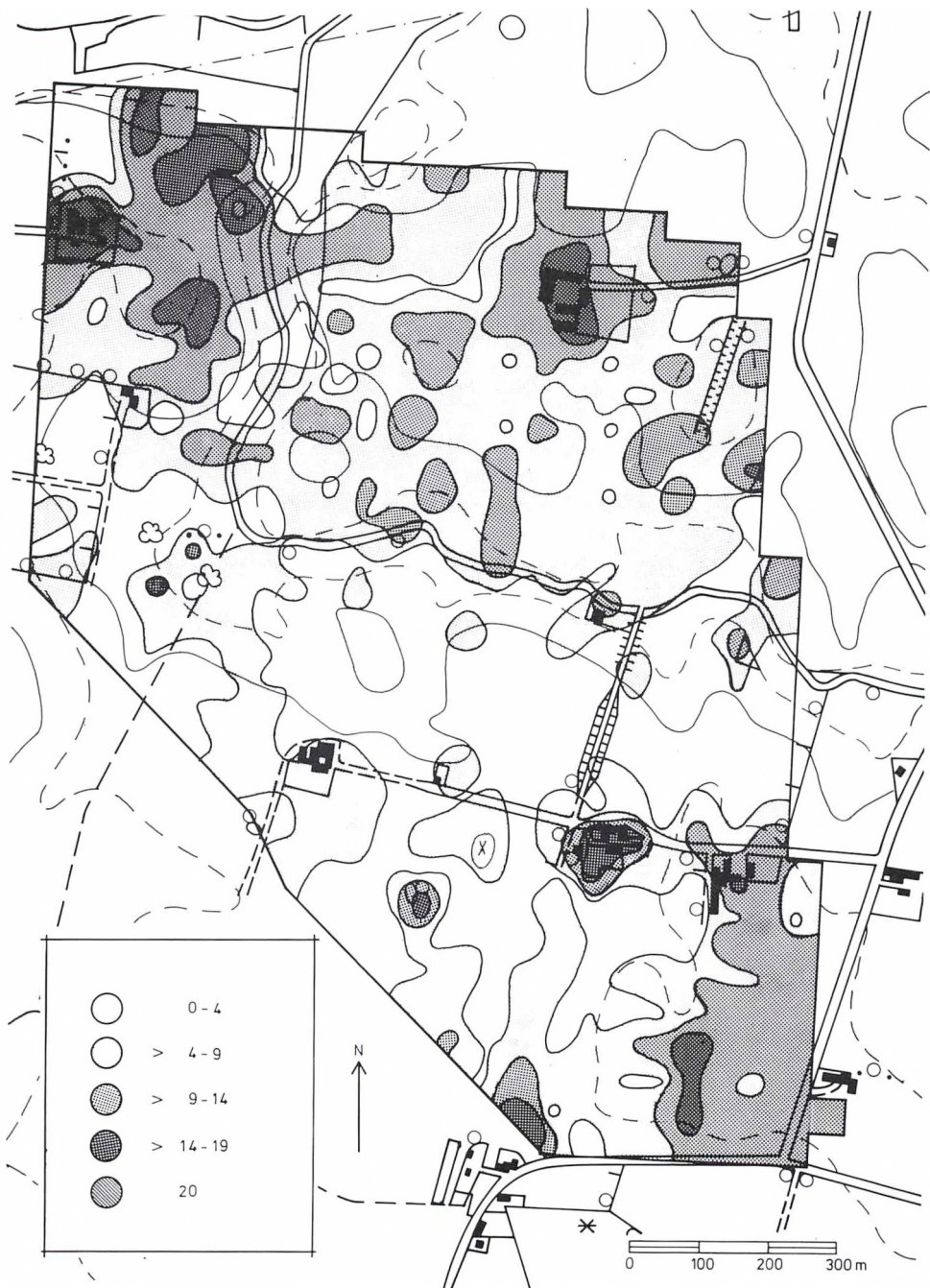

Fig. 20. Fosfatkort. Isometrisk udtegnning baseret på summen af fosfattallene fra 4 prøver fra hvert prøveudtagningssted.

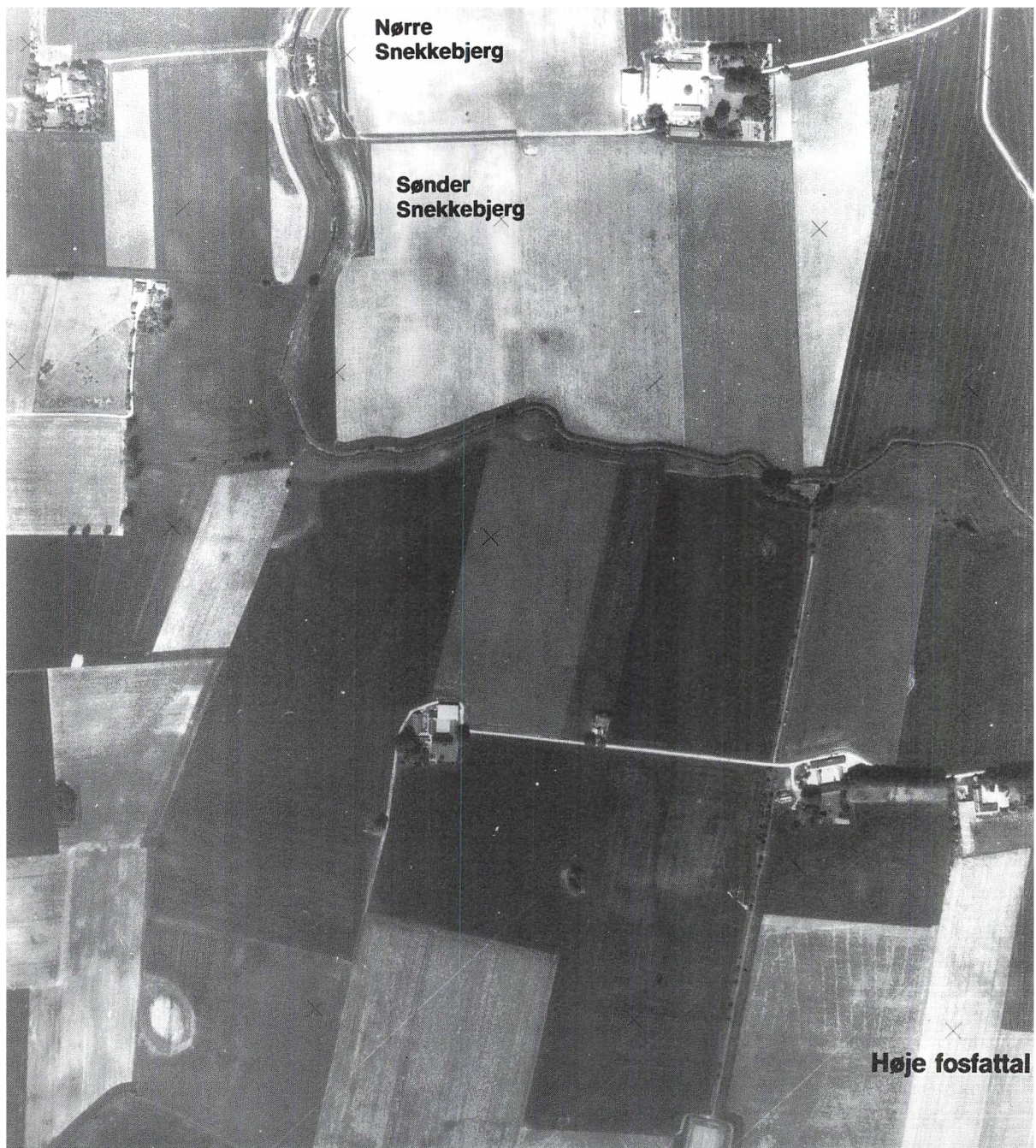

Fig. 21. Luftfoto af undersøgelsesområdet med markering af de to områder med høje fosfattal. Foto: Flyvevåbenet.

riget areal, indenfor hvilket kan fremhæves et sammenhængende 5.000-7.000 m² stort område med højt fosfatindhold.

Resultaterne af fosfatkarteringen efterlader os således med to muligheder for en bebyggelse nær værftet. Dels landsbyen Rathwet i det undersøgte områdes sydøstlige del, og dels det nordvestlige område, som har ligget direkte ned til aktivitetsområdet, og hvor vi i 1985 ved udgravning i skråningerne ned til åen kunne erkende en hulvej (fig. 21).

Ingen af de to nævnte områder indeholder nødvendigvis sporene efter en bebyggelse, der har haft sammenhæng med skibsværftet. Det høje fosfattal mod nordvest kan stamme fra en ældre bebyggelse — der er fundet meget flint fra yngre stenalder i området — og vi har ingen vished for, at landsbyen Rathwet kan føres tilbage til slutningen af 1000-tallet. Såfremt en bebyggelse skal findes i nærheden af værftet, er de to områder imidlertid de mest oplagte steder.

Kun en lille del af det ca. 1 km lange, 7 m brede og 1 m dybe fundlag langs Fribrødreåen er udgravet ved de hidtidige undersøgelser. Til fastlæggelse af de stratigrafiske forhold i ådalen, samt på de omkringliggende bakkeskråninger og til afgrænsning af fundlaget, er der i udstrakt grad anvendt geologiske borer. Boringerne har været retningsgivende for udgravningsarbejdet, og gennem denne kombination af borer og udgravninger har det vist sig muligt at undersøge det store vådområde effektivt uden at grave mere end højst nødvendigt.

I de kommende år vil alle kræfter blive sat ind på at få præsenteret det store materiale af skibsdele fra udgravningerne. På undersøgelsessiden vil der gennem borer og mindre udgravninger blive arbejdet videre på at finde det område på fast land, der må have været udgangspunkt for arbej-

det med skibene på det lave vand i ådalen. Endvidere vil de to fosfatrige områder henholdsvis sydligt og nordvestligt i området blive gjort til genstand for undersøgelse.

Noter

- 1) Flere lodsejere er blevet berørt af undersøgelsesarbejdet. En speciel tak skal rettes til gårdejer Henning Petersen og hans familie, der ikke alene har fulgt undersøgelsen med stor interesse, men også har ydet mange former for praktisk hjælp. Endvidere tak for imødekommenhed til proprietær Bent Hansen, samt til gårdejer Mogens Hansen.
- 2) Undersøgelsen er tidligere bl.a. blevet omtalt følgende steder: Skamby Madsen 1984 a, p. 58ff. Samme 1984 b, p. 3 ff. Samme 1984, c, p. 261ff. Samme og Mette Müller 1986, p. 8ff. Skamby Madsen 1987, p. 71 ff.
- 3) Maagaard Jakobsen 1987, p. 104ff. Samme 1988, p. 10ff. Ved de tidsmæssige angivelser af oldtidens forskellige klimatiske perioder er der i redegørelsen for den geologiske udvikling taget udgangspunkt i de konv. ¹⁴C-dateringer.
- 4) Pollenanalyser er udført af geolog Else Kolstrup.
- 5) Jeg er stednavneforskeren dr. phil. Christian Lisse tak skyldig for hjælp med tolkningen af navnestoffet.
- 6) Bjerrum og Lisse 1954, p. 17.
- 7) Olsen og Crumlin-Pedersen 1967, p. 132 ff.
- 8) Samme, p. 96.
- 9) Nicolaysen 1882, p. 60f og pl. II,4.
- 10) Konservator Kirsten Jespersen skriver: I et af de store huller i det velbevarede rorspant, der blev udgravet ved Fribrødre Å i 1982, var rester bevaret af det oprindelige tovværk til fastholdelse af roret. En nærmere undersøgelse af materialet, der var 12 cm langt og 2,5 cm bredt, viste, at rorvidjen bestod af 10-12 dele af egegrene, der enten ved kløvning eller drejning af grenene udgjorde et bundt. De enkelte stykker (eller »tråde«) i bundtet var af varierende tværsnit med bredder fra 1,1 til 0,6 cm og tykkelser fra 0,6 til 0,3 cm. Alle grenstykker lå parallelt med hinanden og flere af dem med bark bevaret.

Om resten af vidjen har været drejet eller snoet kan ikke konstateres ud fra de bevarede rester.

11) Konservator Kirsten Jespersen skriver: De første mikroskopiske undersøgelser viste, at størsteparten, ca. 90% af materialet, bestod af animaliske hår, fåreuld, af både kraftigere og tyndere kvalitet, samt med og uden medulla (hulrum). Det iblandede materiale er bestemt som rødder af en bladmos. I præparaterne af mossen kunne iagttages lysere og mørkere materialer og ligeledes ret differentierede cellestrukturer. Ved at sammenholde materialet med frisk mos, en fintgrenet, busket mostype med blomsterknopper på ca. 2 cm lange, tynde stilke, kunne de mørkere dele af prøvematerialet bestemmes som de underjordiske dele af planten og de lysere som rødder lige under jordskorpen. Den helt regelmæssige cellestruktur fandtes ved bladafsætningspunktet, samt i den nederste del af bladene. De finere rodtrævler på jordstænglerne er ikke bevarede — kun resterne af dem enkelte steder. Der er ikke iagttaget hele blade fra mossen i den foreliggende prøve. Hvilken mosart, der er tale om, kan ikke afgøres på vort laboratorium.

12) Olsen og Crumlin-Pedersen 1967, p. 118ff, specielt fotografierne fig. 38 p. 121 og fig. 39 p. 123.

13) Müller 1988, p. 31ff.

14) Bonde 1984, p. 275 ff.

15) K-5058 Træ (*Corylus* sp.), konv. 930 ± 50 f. 1950. Kalibreret (Stuiver et al, 86): 1045-1150 e.Kr.

K-5059 Træ (*Alnus* sp.), konv. 940 ± 50 f. 1950. Kalibreret (Stuiver et al, 86): 1040 e.Kr.

16) Crumlin-Pedersen 1969, p. 24ff. Lundstrøm 1976, p. 135ff. Slaski 1978, p. 116ff. Struve 1980, p. 169ff.

17) Herrmann 1985, p. 283.

18) Lund m.fl. 1983, p. 24f.

19) Andersen 1984, p. 145ff.

20) Fosfatkarteringen og tolkningen af prøverne er udført af cand. phil. Niels Hartmann.

21) Morsby m.fl. 1976, p. 214

Litteratur

Andersen, M.: Westslawischer Import in Dänemark etwa 950 bis 1200 — Eine Übersicht. Zeitschrift für Archäologie Band 18, Berlin 1984.

Bonde, N: Dendrokronologisk undersøgelse på skibstømmer fra Fribrødre Å på Falster. hikuin 10, Højbjerg 1984.

Bjerrum, A. og Lisse, C.: Maribo Amts Stednavne. Danmarks Stednavne nr. 11. København 1954.

Crumlin-Pedersen, O.: Das Haithabuschiff. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 3. Neumünster 1969.

Herrmann, J. (ed.): Die Slawen in Deutschland. Berlin 1985.

Lund, N. m.fl.: Ottar og Wulfstan — to rejsebeskrivelser fra vikingetiden. Vikingskibshallen i Roskilde 1983.

Lundstrøm, S.: Båtdetaljer. Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. Arch. Lundensia 7. Lund 1976.

Maagaard Jakobsen, E.: Fribrødre Å: Geologi i vikingetid. Varv nr. 4 1987.

Samme: Strandforskydningskurver. Varv nr. 1 1988.

Morsby, K. (ed.): Åstrup sogn på Falster. Stubbe-købing 1976.

Müller, M: Reed-pibe of the Vikings or the Slavs? An early Find from the Baltic Region. The Archaeology of early Music Cultures. Edited by E. Hickmann og D. W. Hughes. Bonn 1988.

Nicolaysen, N.: Langskibet fra Gokstad ved Sandefjord. Kristiania 1882.

Olsen, O. og Crumlin-Pedersen, O.: The Skuldelev Ships. Acta Archaeologica vol. XXXVIII, København 1967.

Olsen, O. og Crumlin-Pedersen, O.: Fem vikingeskibe fra Roskilde Fjord. Vikingskibshallen i Roskilde 1969.

Skamby Madsen, J.: Et skibsværft fra slutningen af 1000-tallet ved Fribrødre Å på Falster. Bottnisk Kontakt II, Mariehamn 1984a.

Samme: Snekkeværft. Skalk nr. 2 1984b.

Samme: Et skibsværft fra sen vikingetid/ tidlig middelalder ved Fribrødre Å på Falster. hikuin 10, Højbjerg 1984c.

Skamby Madsen, J. og Müller, M.: Musik til arbejdet. Skalk nr. 1 1986.

Skamby Madsen, J.: Dänish-wendische Beziehungen am Schluss des 11. Jahrhunderts vom Fund einer Schiffswerft bei Fribrødre Å auf Falster aus beleuchtet. Bistum Roskilde und Rügen. Roskilde 1987.

Slaski, K.: Slawische Schiffe des Westlichen Ostseeraumes. Offa 35, 1978.

Struve, K. W.: Ein slawisches Schiffswrack aus der Eckernförder Bucht. Offa 37, 1980.

Skibet i Bøtøminde — en falstersk middelalderskude

Af Ole Crumlin-Pedersen

I årene omkring 2. verdenskrigs afslutning blev det lollandske skibsværft, Engelsborg, på Slotø i Nakskov fjord udgravet af lektor Marius Hansen og hans gymnasieelever i samråd med Nationalmuseet¹. Her lod kong Hans (1481-1513) bygge nogle af de første danske krigsskibe af den helt nye type, som var konstrueret specielt til søkrig og ikke blot som handelsskibe, der kunne armeres i krigstid. 25 år senere begyndte arkæologen Jan Skamby Madsen fra Vikingskibshallen på de udgravninger i Fribrødreåens brinker ved Maglebrænde, der skulle bidrage væsentligt til at belyse denne falsterske værftsplads fra omkring 1100 i et brydningsfelt mellem dansk og vendisk kultur².

Begge disse fund er af international klasse, for lignende pladser med rige spor af middelalderens skibsbyggeri er næsten ukendte andetsteds i Danmark såvel som i udlandet. Skibsbygningshistorisk står Lolland-Falster dermed stærkt repræsenteret ved såvel begyndelsen af middelalderen som ved dennes afslutning.

I 1988 føjede der sig yderligere et fund til områdets søfartshistorie — et fund som ser ud til at kunne udfylde et væsentligt hul i vor viden om den lolland-falsterske skibsfart i den mellemliggende del af middelalderen ved at belyse den »skudehandel«, der bragte overskuddet af øernes landbrugsproduktion sydpå til forsyning af de nordtyske byer.

Et skib i Bøtø nor

Den 31. marts 1988 modtog Falsters Minder en melding fra Torben Dynesen, Bøtø nors pumpestation, at der ved oprensning af en af norets afløbskanaler var fundet sammenhængende rester af et skib, hvis forstævn var revet op af gravemaskinen. Museumsinspektør Peter Vemming Hansen besigtigede straks det fundne vrug (fig. 1) og meldte fundet videre til Nationalmuseets skibshistoriske laboratorium i Roskilde. Det førte til en fornyet besigtigelse den 8. april, hvor forfatteren af denne artikel fik fundstedet forevist. De opgravede dele af skibet var i mellemtiden lagt omhyggeligt til side, dels i vand, dels fugtigt og tildækket, så træværket ikke tørrede ud. Med god hjælp fra pumpemester Dynesen og Peter Vemming hentedes skibstræet nu frem til inspektion.

Det mest markante stykke var den brede, buede forstævn, men der var også stumper af skibets spanter og bordplanker — ikke nok til at give et helhedsbillede, men på den anden side tilstrækkeligt til at give en række fingerpeg for den, der var kendt med at tyde brudstykkernes kodesprog.

Der var åbenbart tale om et mindre skib, der i renden kunne følges over en længde på 7-8 m med spanter stikkende regelmæssigt frem for hver halve meter. Det var klinkbygget af eg, og bordplankerne var samlet med firkantede jernklinknagler, der nu var rustet bort. De enkelte planker var

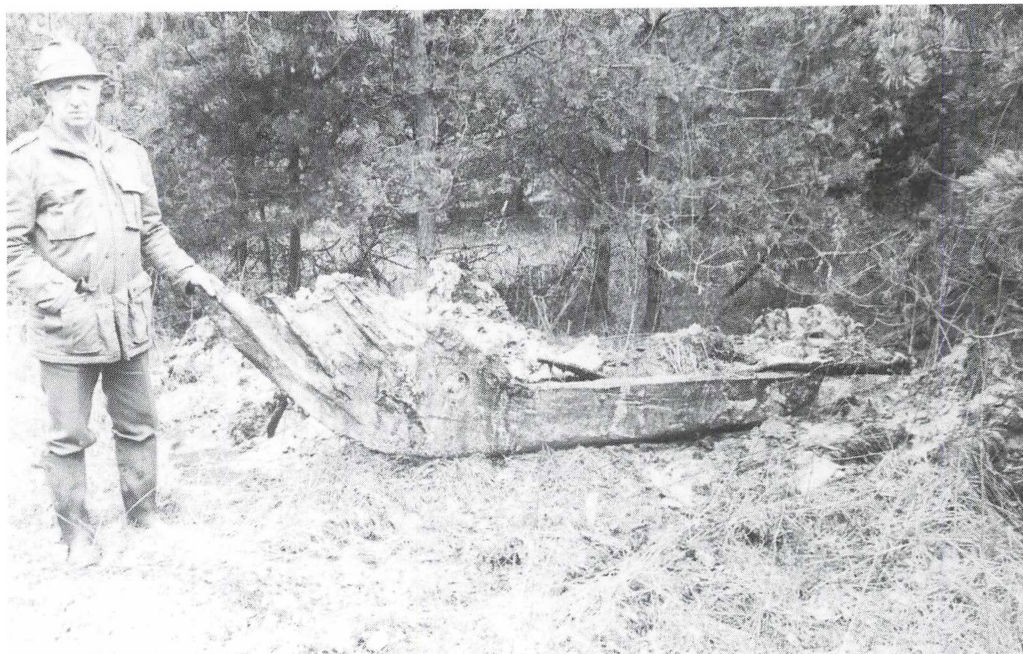

Fig. 1. Pumpemester Østergaard Dynesen med den opgravede stævn fra vraget i drænrøden. Foto: Falsters Minder.

tydeligvis kløvet ud af stammen, ikke savet, og der var anvendt dyrehår og tøjstumper til tætning mellem plankerne.

Alene ud fra de her nævnte detaljer kunne skibets alder og byggetradition indsnæveres væsentligt. Det var tydeligvis ikke bygget i slavisk tradition, da dennes klareste kendetegn er den konsekvente brug af trænegler mellem bordplankerne i stedet for klinknagler af jern³. Udkløvede bord anvendtes i alle nordiske skibe i vikingetid og middelalder, mens de først på et senere tidspunkt erstattedes af savskårne planker. I de øvrige danske skibsfund kan man følge en udvikling mod stadig kortere og smalere planker, en tendens der må hænge sammen med de stigende vanskeligheder, man har haft med at skaffe så store retgroede stammer, som der skal til for at give »spejkløvede« (radialt udkløvede) bord af

rimelig bredde og længde⁴. Det nyfundne skib havde ca. 15 cm brede planker ved stævnen, et godt stykke smallere end dem vi kendte fra fund af skibe fra 1000- og 1100-tallet, og det måtte derfor antages, at skibet var yngre end dette.

En anden detalje, der kunne give et fingerpeg om alderen, var den optagne stævn eller rettere det store overgangsstykke fra køl til stævn (fig. 1 og 2). Det var brækket i stykker i den øverste ende, og herved kunne man se, at træet var »skåret over spån«, d.v.s. at fiberforløbet ikke fulgte stykkets form. Det var meget usædvanligt at se, fordi de krumme skibsdele (spanter, knæ, stævne o.l.) i de øvrige middelalderskibsfund ellers altid er hugget til af krumgroet træ, hvis fibre nøje følger stykkets form. Stævnestykket havde samme tykkelse, 8 cm, på inder- og yderkant af stævnen og var altså ikke til-

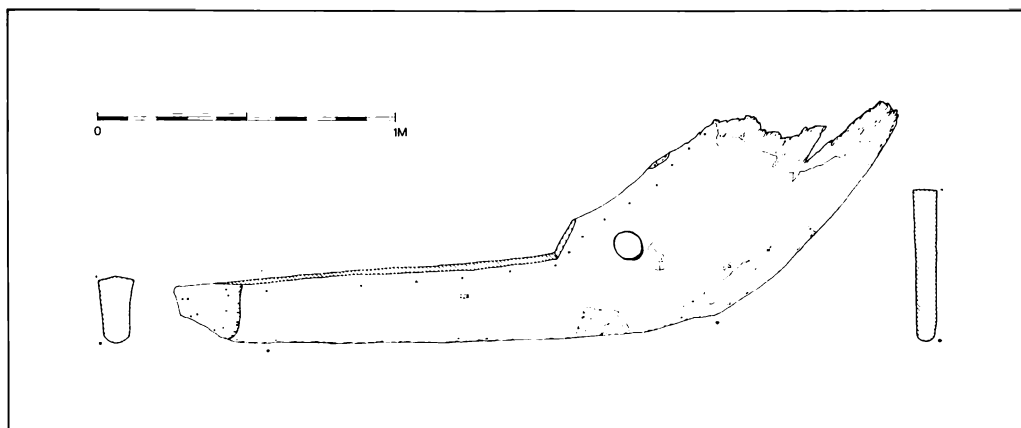

Fig. 2. Opmåling af stævn-kølstykket fra fig. 1. Tegning: Skibshistorisk Laboratorium.

spidset ud mod yderkanten som i andre fund. Dette kunne tyde på, at stævnen er savet, ikke kløvet ud af den kævle, hvorfra den var lavet.

Hvis det er rigtigt, at stævnen er savet i form, er der tale om et tidligt eksempel på savteknologiens anvendelse i Danmark. Ganske vist har man fra vikingetiden mange fund, der viser, at saven har været kendt og flittigt brugt allerede da, men altid i forbindelse med arbejder i ben og horn⁵. Intetsteds i skibsfundene fra vikingetid er der det mindste spor af, at saven har indgået i skibsbyggerens værktøjskiste. Det hidtil ældst kendte eksempel herhjemme fra brug af sav ved skibsbyggeri er en scene fra et kalkmaleri fra omkring 1350 i Kirkerup kirke ved Roskilde. Her ses Noahs sønner i gang med at bygge arken og herunder at save en stor kævle igennem⁶. Vi kan dog ikke være sikre på, at saven i virkeligheden har været i brug i Danmark til skibsbyggeriet, fordi billedets motiv kan være lånt fra et forlæg fra Vest- eller Sydeuropa, hvor saven kom i brug til træarbejde langt tidligere end i Norden⁷. Omtrent samtidig med

Kirkerup-maleriet er de savspor, der træder tydeligt frem på Vejby vrageets planker. Dette skib af den hanseatiske storskibstype koggen er bygget omkring 1360 ved Danzig og forliste tyve år senere på Nordsjællands kyst, hvorfra det udgravedes og bjærgedes i 1976-77⁸.

Disse eksempler viser, at saven næppe har været fremmed for 1300-tallets danske tømrere og skibsbyggere, der i hvert fald har kunnet møde den på rejser syd- og vestpå. De har måske også selv brugt den allerede i 1300-tallet til særlige opgaver af karakter som udsavningen af stævnstykker, mens de endnu i lang tid derefter har holdt fast ved udkløvningsmetoden til bordplankerne for at få disse tilstrækkeligt stærke.

Iagttagelserne af skibsdelenes detaljer kunne altså vise, at det nyfundne skib tidligst kunne være bygget i 1300-tallet og næppe var yngre end 1500-tallet. Det var dermed tydeligvis værd at ofre nogle flere kræfter på, ikke mindst fordi det lå i en udsat position for såvel udtørring af de øvre dele af skroget som for videre oprensninger af drænløbet.

Fig. 3. Udgravningen i noret indledtes med, at de øverste 1,5 m sandlag over de mest udsatte dele af vraget fjernes med maskine. Foto: Falsters Minder.

Udgravningen 1988

Der blev derfor i første uge af maj 1988 lavet en mindre undersøgelse på fundstedet som et samarbejde mellem Falsters Minder og Nationalmuseet. Rigsantikvaren støttede med et beløb fra kontoen til nødudgravninger, og lønudgifterne i øvrigt blev båret af de deltagende museer⁹. Fra pumpestationen fik vi assistance med det tunge gravearbejde, med omlægning af drænsystem og på mange andre områder.

Ude på fundstedet imellem Bøtø Fang og Søndersø, 2 km nord for Gedesby, lå vraget i det tidligere nor og nu dækket af 1,5-2 m sand (fig. 3). Skroget lå omtrent parallelt med den øst-vest gående drænrende med forstævnen i østlig retning, så der skulle være gode muligheder for at finde bagbords side velbevaret.

Planen var nu at frigrave den del af skibet, der lå i kanten af renden udsat for beskadigelser samt at lægge et snit vinkelret herpå for at få et indtryk af skibets bevareningstilstand. Hvis der kom daterende løsfund frem under udgravningen, skulle disse tages op, men af selve skroget skulle kun helt specielle dele bjærges, mens resten skulle opmåles omhyggeligt og lægges ned igen sammen med de tidligere opgravede dele. Så kunne de eventuelt senere tages op til konservering og udstilling.

Udgravningen måtte lægges sådan tilrette, at vandet i og omkring vraget kunne pumpes bort. Derfor blev der lavet en lille dæmning i drænrenden på begge sider af fundstedet, og rendens vand blev ført forbi udgravningsfeltet igennem et stort rør (fig. 3). Det vand, der piblede frem fra siderne og

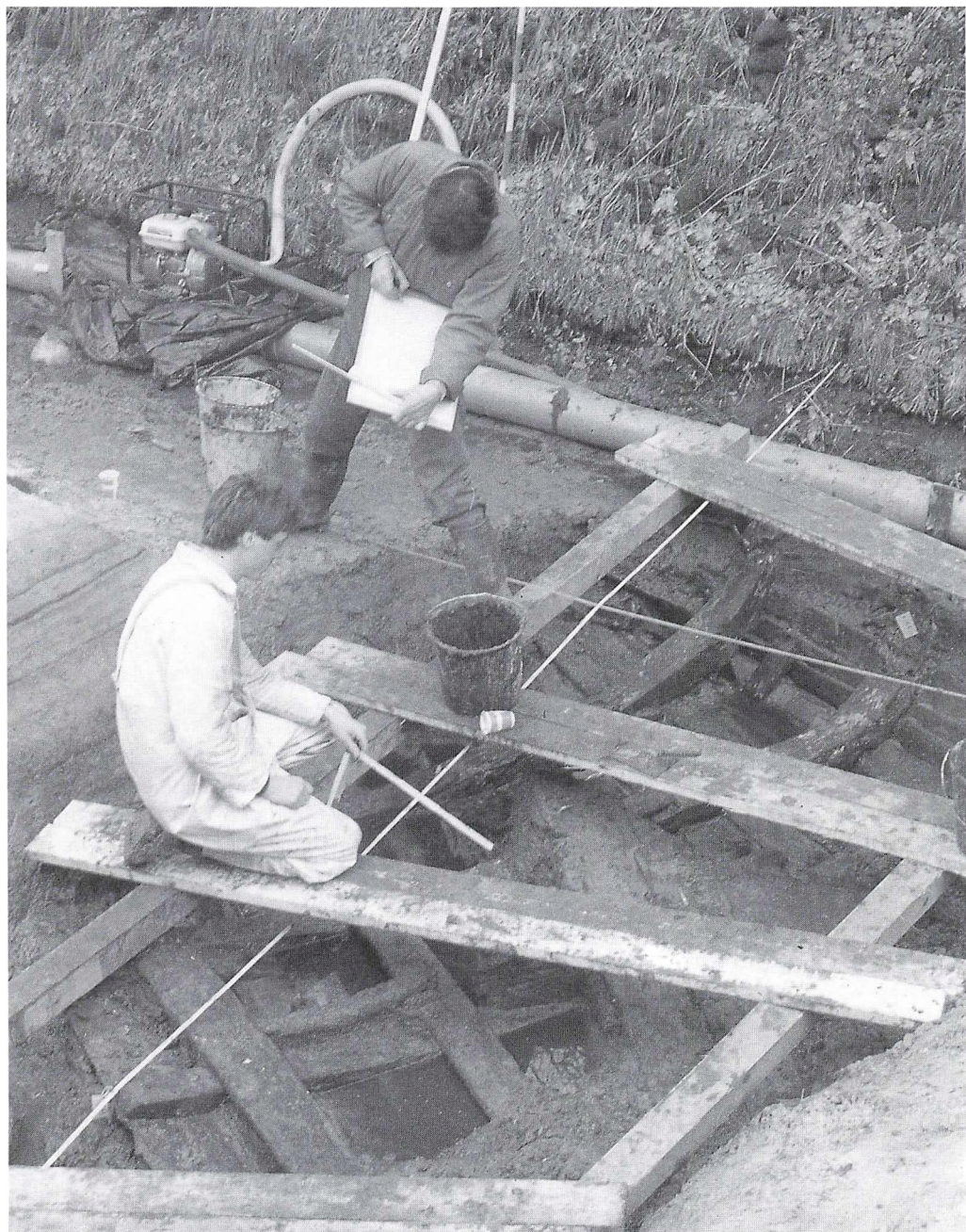

Fig. 4. Arbejdets gang. De frilagte dele af vraket opmåles fra gangbroer udlagt over skibet.

Foto: Skibshistorisk Laboratorium.

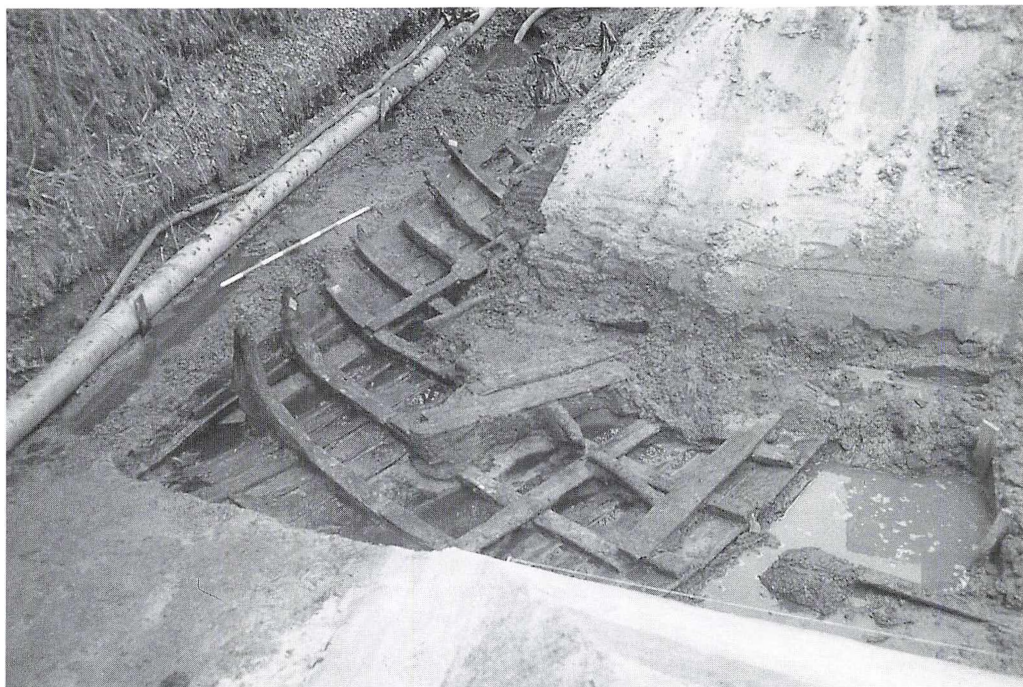

Fig. 5. De frilagte dele af vraget set forfra. Køl og kølsvin er til venstre i billedet. Foto: Skibshistorisk Laboratorium.

nedefra, måtte ledes til pumpesteder, hvorfra det kunne pumpes ud i renden. Efterhånden som udgravningen af vraget skred frem, voksede vanskelighederne med det indsvivende vand. Det store snit i lagene over vraget, som vi prøvede at få til at stå i sin helhed på østvæggen af tværgroften, kom til at hvile på flydesand, efterhånden som vandspejlet sænkedes omkring vraget. Det vand, der samlede sig i vraget, måtte øses ud med små bægre, for skibssiden var så tæt, at den endnu kunne holde vand, ikke blot ude, men også inde.

Trods disse vanskeligheder lykkedes det inden for de få dage, der var til rådighed, at frilægge 12-14 m² af vraget forsigtigt, så træet ikke led skade derved i den bløde overflade, og så en del tovværksstykker og to dyreknoGLE kunne udgraves og indmå-

les i forhold til skibet (fig. 4 og 5). Af selve skroget blev et parti af hele bagbords side frilagt fra midtskibs frem til køllasken forude samt væsentlige dele af styrbords sides bundbord, tildels presset ud i drænrendens bund (fig. 6). 11 spanter frilagdes helt eller delvis, og kølsvinet kunne følges ind til mastesporet 2,6 m agtenfor køllasken. Ved spantet lige over køllasken opmåltet et snit (fig. 7), og her registreredes tre bevarede bord i styrbords side, mens der om bagbord var 15 bord op til skrogets velbevarede øvre kant. Indvendig på spanterne sad to faste vægere hen imod midtskibs på den øvre del af skibssiden. Nede i skroget lå forskellige løse skibsdele, dels spanter fra den nedbrudte styrbordsside og et stort bjælkeknæ, dels et par sammenhørende skibsplanker af karakter som de øvrige i skibet — men

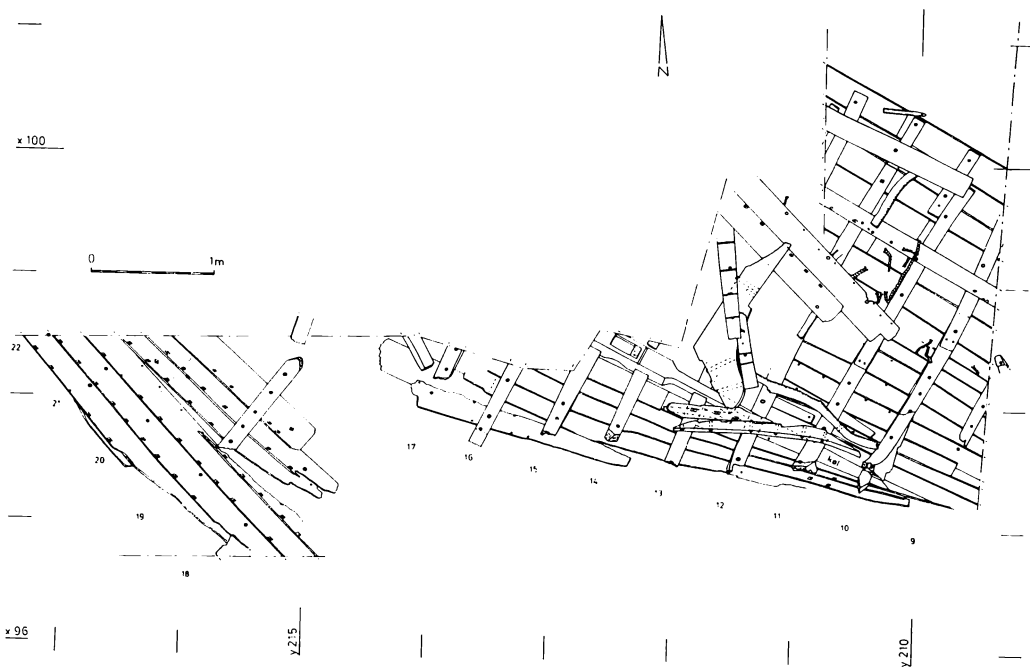

Fig. 6. Plan af de partier af skibet, der blev frilagt i maj 1988. Midt i skibet ses kølsvinet med mastesporet. Til højre herfor er forskibet afrenset i et bælte helt ud til skibssidens overkant i bagbords side. Til venstre er et parti af styrbordssiden agterude flækket ud og aflejret skråt ud under drærendens bund. Opmåling: Skibshistorisk Laboratorium.

ingen sikre spor af ladning eller udrustning, bortset fra en vantnål, der har tjent til at fastgøre mastens støttetove, vanterne, til skibssiden midtskibs.

Da dette helhedsindtryk var sikret i fotos og opmålinger, blev der udsavet skiver af planker, spanter m.v. til dendrodatering, hvorefter de optagne dele blev lagt ned i skibet igen og det hele dækket med et lag sand til beskyttelse. Oven på dette første sandlag blev udlagt et lag grangrene for at markere, hvor langt man ville kunne grave maskinelt ved kommende undersøgelser i vraget. Til slut fyldtes resten af det opgravede sand tilbage, og kanten ud mod renden sikredes med en række fliser mod beskadigelse ved fremtidige oprensninger.

Skibets karakter

Med udgravningen havde vi fået et godt udgangspunkt for at bedømme skibets størrelse og karakter nærmere. Derimod havde der ikke vist sig daterende løsfund, og de udtagne dendroprøver har ikke hidtil kunnet indpasses i nogen dateringskurve, så alderen må indtil videre fortsat bedømmes ud fra paralleller til andre fund.

Med fundet af mastesporet havde vi fået et udgangspunkt for bestemmelsen af skibets samlede længde. I et énmastet, havgående skib med råsejl, som der uden tvivl var tale om her, står masten midtskibs eller lidt foran herfor. Regner vi denne afstand til 0,5 m, får vi en afstand på $0,5 + 2,6 + 2,5$ m = 5,6 m fra midtskibs til køllasken og

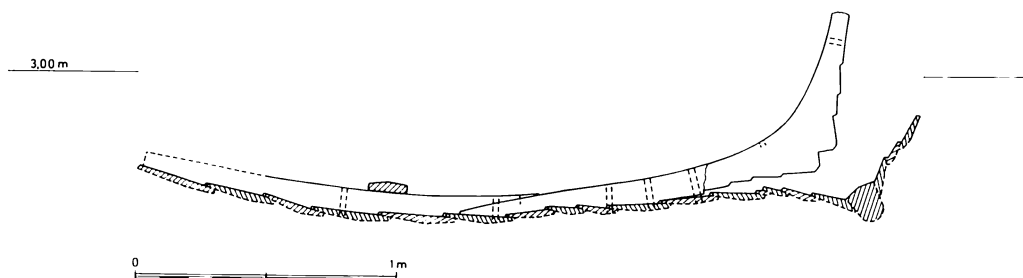

Fig. 7. Snit i forskibet ved køllasken (mellem spant 10 og 11 på fig. 5).

derfra til den bevarede forkant af forstævnen, der er afbrudt omtrent i vandliniehøjde. Skibet har altså haft en vandlinielængde på ca. 11 m og en totallængde på 12-13 m, alt efter stævnenes udformning. Skrogets bredde, dybde og tværsnitsform er det endnu for tidligt at udtale sig om, men det virker dog langt fyldigere i sin karakter end Skuldelev 3-skibet, der er af tilsvarende størrelse.

Spanterne er 10-12 cm brede, og de sidder med en gennemsnitsafstand på 50 cm. I det udgravede område kunne der ikke aflæses sikre spor af grænsen for lastrummet forefter eller mod midtskibs, men det store bjælkeknæ, der lå i skibet viser, at der utvivlsomt ved masten har været et kraftigt spantfag, måske med bjælker med enderne stikkende ud gennem skibssiden som i det tilsvarende Kalmar-1 skib, udgravet i 1930'erne i Kalmars middelalderhavn¹⁰ (fig. 8). De nærmeste paralleller til det kraftige bjælkeknæ er dog koggerne. Her ligger der et dæk af løse planker på nogle langsgående bjælker, som sidder oven på tilsvarende høje knæ som det her fundne¹¹ (fig. 9).

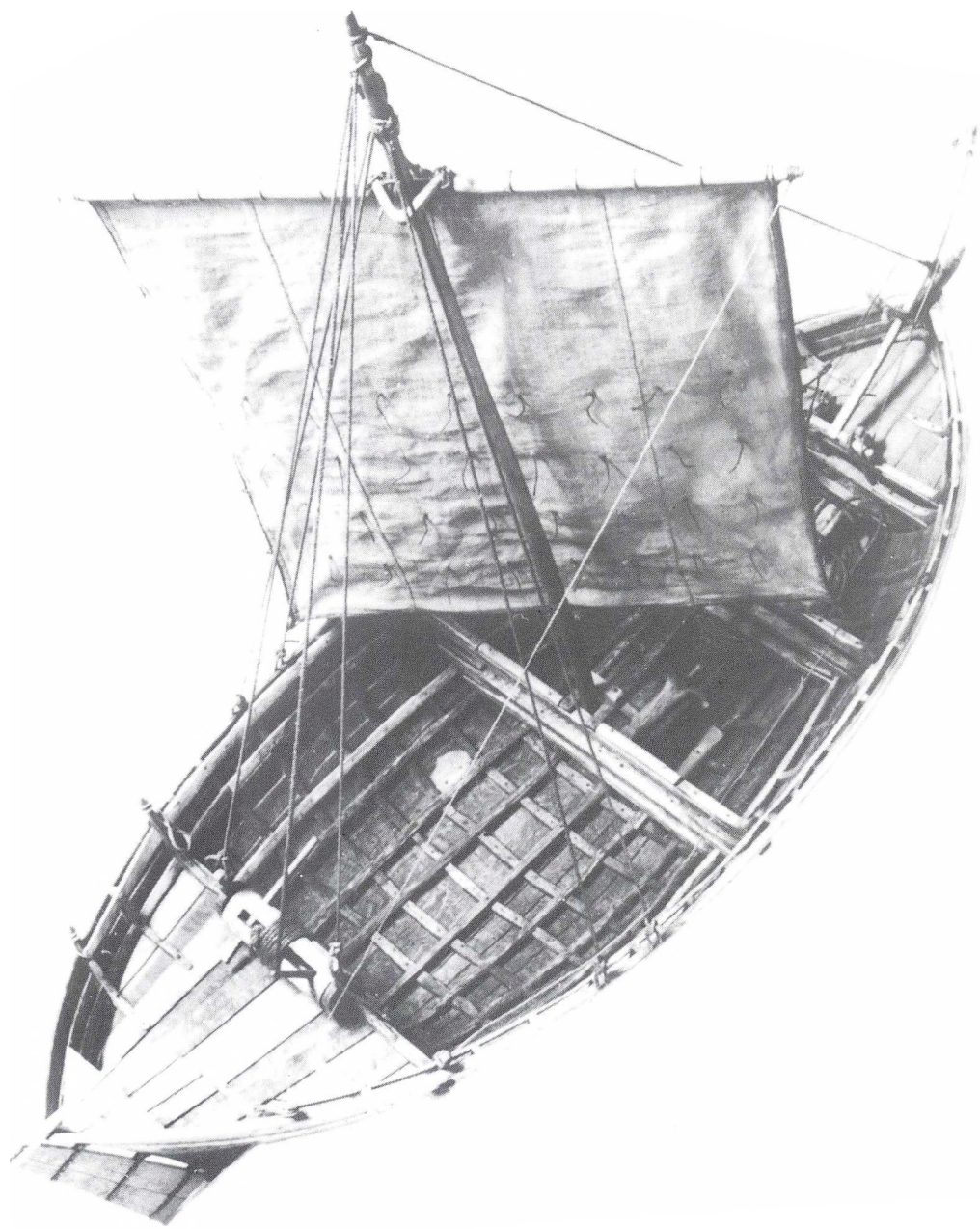
I dette skib, der ellers klart hører hjemme i den nordiske skibsbygningstradition,

er der altså træk, som vidner om påvirkning fra hansestædernes skibsbyggeri. Dette er måske ikke så mærkeligt i lyset af den livlige trafik mellem de nordtyske byer og de syddanske øer. Men det gør det naturligt afslutningsvis at se lidt nærmere på fundstedet og søge en forklaring på, at skibet er sunket her inde i noret.

Havnen i Bøtøminde

I dag ligger vraget ca. 1.000 m inden for kysten, omgivet af plantager og sandede marker, så det er meget svært at forestille sig, at landskabet ikke altid har set sådan ud. Men i virkeligheden er der tale om et meget ungt landskab i denne form. Det gamle morænebakkeland ligger ca. 1.000 m vest herfor som en bue, der rækker fra Væggerløse til Gedser. Herfra ser man ud over det flade land mod øst, afgrænset mod Østersøen af klitrækker og tidligere revledannelser. Disse har nordfra kædet det faste land sammen med den tidligere ø Bøtø og herfra bygget videre sydover med krumodder. Derved er bugten inden for Bøtø efterhånden blevet afsnøret fra havet, først som et nor, som det ses på ældre kort (fig. 10). I 1861 indledtes inddæmningen

Fig. 8. Foto af model af det lille middelalderlige fragtskib fra Kalmar, udgravet i 1930'erne.

Foto: Sjöhistoriska Museet.

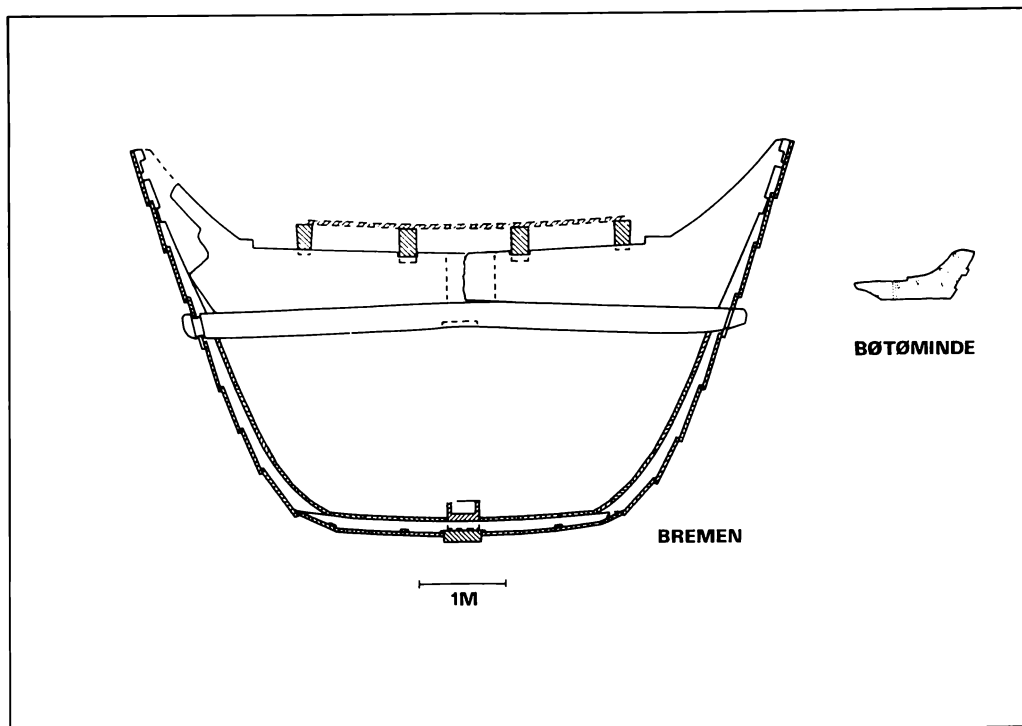

Fig. 9. Opmåling af bjælkeknæet fra Bøtømindeskibet og sammenligning af dette med tværsnit midtskibs i Bremerkoggen fra 1380.

ved, at Marbæk kanal gravedes ud gennem morænelandet mod vest, og i dag har en omfattende sommerhusbebyggelse bredt sig ned langs med østkysten, mens norets sandede bund søges fravristet sine magre afgrøder.

Endnu i 1700-tallet var Bøtø nor et anseeligt vandområde med et udløb ud for Gedesby. Herfra udgik færgefarten til Warnemünde eller Rostock helt tilbage til middelalderen, og på Jens Sørensens kort fra o. 1700 er »Rostocker Færgehavn« afsat ved norets udløb lige øst for Gedesby¹². Der foregik imidlertid også anden søfart fra dette område, nemlig den »skudfart«, hvorved falsterske bønder forsynede Rostock og Stralsund med levnedsmidler af egen avl. I 1586 fik de hollandske familier, der

var bosat på Bøtøs magre jord, samme ret som andre indbyggere på Falster til fra havnen i Bøtøminde (d.v.s. Bøtøs munding) at sejle frit omkring med egen avl af varer som kål, rødder, roer, lam, høns og gæs, men dog ikke korn, kvæg eller heste¹³. Man prøvede altså her at forhindre, at denne handel uden om købstederne fik for stort omfang, formentlig uden større held ligesom i andre randområder af Danmark som fx Nordjylland, hvorfra der blev drevet en lignende handel med Norge¹⁴.

Set i lyset heraf er det ikke så underligt at finde et vrage fra middelalderen på netop dette sted. Vragets størrelse og karakter viser, at der ikke er tale om et større havgående skib. Et sådant ville nok slet ikke kunne være kommet helt ind i noret på

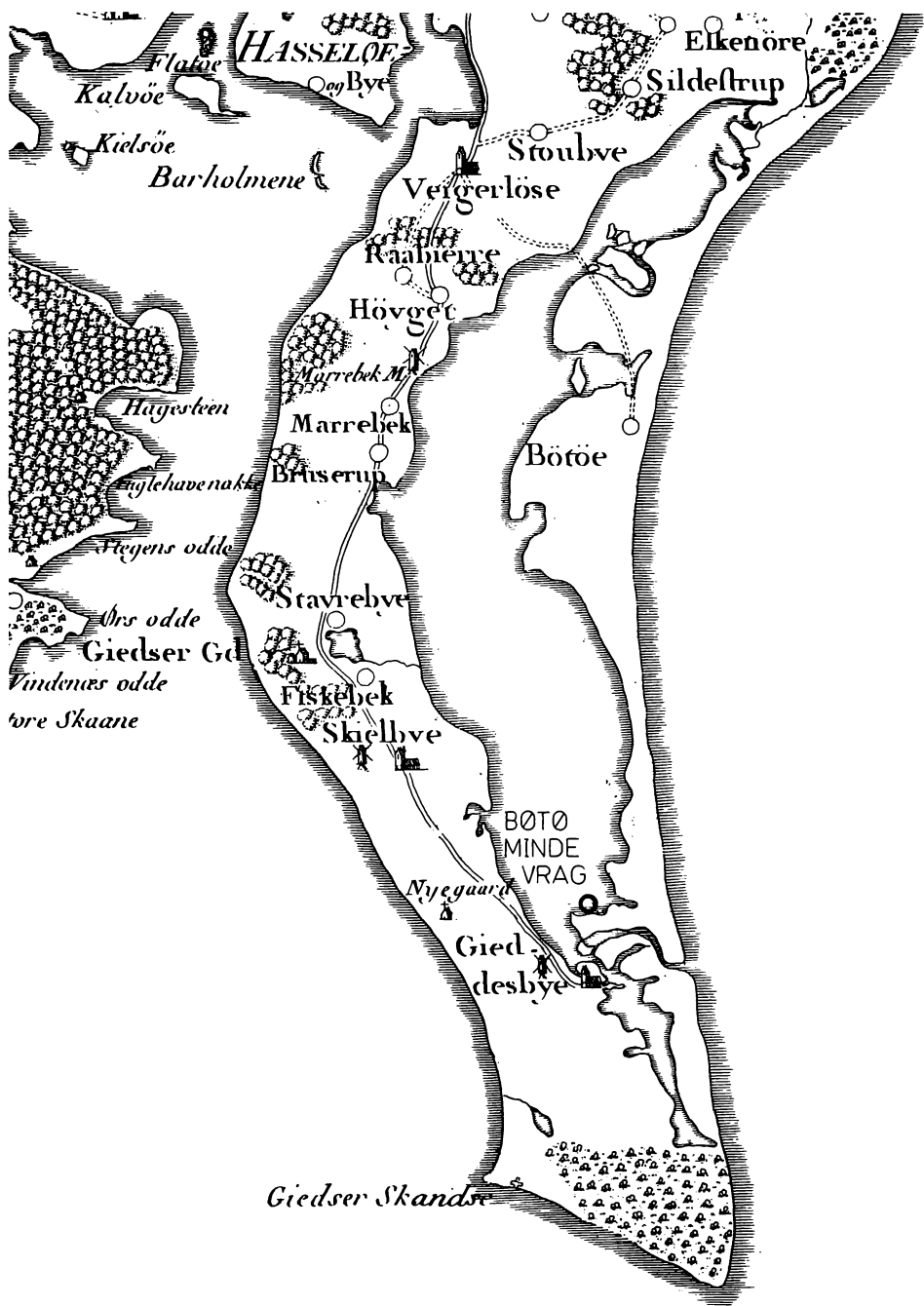

Fig. 10. Vragets fundsted indsat på Videnskabernes Selskabs kort 1776.

grund af de sandbarrer, som der utvivlsomt allerede da har været i norets mundingsområde. Men et mindre fartøj som det fundne, hjulpet på vej over de værste grunde med et trækto, har været velegnet hertil.

Vi har derfor god grund til at tro, at det fundne skib er en fragtskude, eventuelt også anvendt som færge og til fiskeri, der er sunket, mens det lå til ankers i hjemhavnen Bøtøminde engang i 1300- eller 1400-tallet.

Den foreløbige undersøgelse har givet et indtryk af skibets størrelse, men der er endnu alt for mange uklare punkter omkring dette fund til, at vi kan betragte undersøgelsen i maj 1988 som mere end en mundsmag. Skibet er endnu i meget fin bevaringstilstand med formentlig hele bagbords side bevaret intakt, men den sænke grundvandsstand i området betyder, at de øvre dele af vraget (agterstævn o.l.) er kommet ud af grundvandets beskyttelse og hurtigt nedbrydes. Dette viste sig tydeligt med forstævnens øvre del, der er gravet op, men som er næsten ukendelig p.g.a. nedbrydningen.

Derfor planlægges der nu en egentlig udgravning af hele vraget i 1990, efterfulgt af en omhyggelig opmåling af alle dele af skibet, så dets karakter og form kan undersøges til bunds i tegning og model. Herved og ved nye studier i de skriftlige kilder kan det formentlig lykkes os at give et klart signalement af denne skibstype og dens vigtige plads i billedet af det lolland-falsterske middelaldersamfund. Selve skibet vil utvivlsomt også være udstillingsværdigt, men udgiften til konservering, restaurering og fortsat opbevaring under nøje kontrollerede forhold, der er sikret årtier ud i fremtiden, vil kræve meget store anlægs- og driftsmidler. Derfor regner vi med i første omgang efter opmålingen af skibsdelenes at

begrave disse påny under de beskyttende sandlag i noret, denne gang i sikker dybde under grundvandspejlet. Så vil vi senere kunne vende tilbage for at hente vragedelene op påny, hvis der bliver økonomisk og teknisk mulighed for i fremtiden også at udstille selve skibet.

Noter

- 1) Marius Hansen: Udgravningen af Kong Hanses Skibsværft Engelsborg paa Slotø i Nakskov Fjord. *Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg, Aarbog* 1948, s. 20-57.
- 2) Se Jan Skamby Madsens artikel i dette skrift.
- 3) Ole Crumlin-Pedersen: Schiffe und Schiffahrtswegen in Ostseeraum während des 9.-12. Jahrhunderts. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 69, Mainz 1988, s. 558ff.
- 4) Ole Crumlin-Pedersen: Aspects of Wood Technology in Medieval Shipbuilding. *Sailing into the Past*. Roskilde 1986, s. 138-149.
- 5) K. Ambrosiani: *Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers*. Stockholm Studies in Archaeology 2. Stockholm 1981 s. 119ff.
- 6) Mikkel Scharff: Saven. U. Haastrup (red.), *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. København 1989, s. 142-143.
- 7) W. L. Goodman: *The History of Woodworking Tools*. London 1962, s. 110ff.
- 8) Ole Crumlin-Pedersen, m.fl.: Koggen med gulds-katten. *Skalk* 6/1976 s. 9-16.
- 9) Deltagerne var fra Falsters Minder: Peter Vemming Hansen og Asker Bonde, fra Skibshistorisk Laboratorium/Vikingseskibshallen: Ole Crumlin-Pedersen, Werner Karrasch og Jan Bill, fra Nationalmuseets Naturvidenskabelige Afdeling: Niels Bonde og fra Geografisk Centralinstitut, København: Merete Binderup.
- 10) H. Åkerlund: *Fartygsfynden i den forna hamnen i Kalmar*. Uppsala 1951.
- 11) K.-P. Kiedel & U. Schall: *Die Hanse-Kogge von 1380*. Bremerhaven 1982.
- 12) Trap: *Danmark* 1956. Maribo amt, Væggerløse sogn.
- 13) Trap: *Danmark* 1956. Maribo amt, Gedesby sogn.
- 14) H. Bygholm (red.): *Skuder og skippere i Klitmøller*. Frederikshavn 1983. A. Hjorth Rasmussen: *Skudejart og Limfjordshandel* Esbjerg og Thisted 1974.

Bliden

— et rekonstruktionsforsøg

Af Peter Vemming Hansen

Sommeren 1989 byggede Museet Falsters Minder en kopi af en middelalderlig kaste-maskine — en såkaldt blide, i anledning af Nykøbing Falsters 700 års jubilæum. Forud var gået mere end et års forberedelser inden den 12 tons tunge maskine kunne rejses på strandvoldene tæt ved Hamborgskoven i Sundby. Om dette og de gamle krigsmaskiner skal der berettes i det følgende¹.

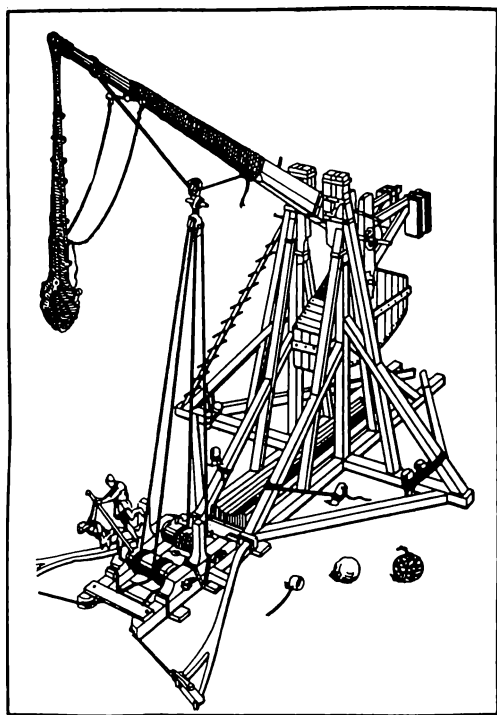
De gamle krigsmaskiner

Kunsten at bygge krigsmaskiner ligger mange hundrede år tilbage i tiden. Der kendes et utal af varianter, som virkede efter forskellige principper, men hvis formål alle var at slynge et kraftigt projektil afsted over store afstande.

Vi ved ikke med sikkerhed, hvornår de første maskiner træder ind i krigshistorien. I året 339 e.Kr. findes en beretning, der fortæller, at Dionysos den første, tyran i Siracusa, samlede alle ingeniører fra middelhavslandene, han kunne få fat i, med det formål at opfinde en ny krigsmaskine, formentlig en stor armbrøst. Hvad der kom ud af dette initiativ vides ikke, men man kan formode, at det er gået som så mange andre

regeringsstøttede projekter gennem tiderne, hvor produktet bedst kan beskrives med den velkendte definition på en kamel, som »en hest bygget af en komite«².

Efterhånden dukker der mere nøjagtige beskrivelser op af de gamle maskiner. Krigsmaskinerne kan groft opdeles i tre grupper — ballistaen, catapulten og trebuchet'en eller bliden. Den første brugtes til at skyde med pile og de to andre maskiner kastede med svære sten eller andre projektiler. Balistaen og catapulten er de ældste typer, bliden kendes kun fra middelalderen, og alle tre typer var i brug langt op i 1500-tallet, samtidig med, at de første kanoner blev introduceret på krigsskuepladserne rundt omkring i Europa. Balistaen og catapulten virkede ved fjederkraft, enten efter armbrøstprincippet med en bue, der spændes, eller ved en rebfjeder anbragt i svær grundramme. Bliden derimod virker efter vægtstangsprincippet, hvor der for enden af en lang vægtstang er ophængt en tung ballast og i den anden ende en slyngpose, indeholdende et projektil af en art. Vægtstangen er anbragt på en solid galge eller et stativ.

Rekonstruktionstegning af stor blide. På tegningen er der sikkert tilføjet nogle tekniske detaljer, som ikke har været kendt og anvendt på de middelalderlige blider. Efter Voillet-Le-Duc 1854.

Middelalderens artilleri

Bliden kan med rette betegnes som middelalderens artilleri. Der var hovedsagelig tale om en belejringsmaskine, som kunne slynge projektiler ind over by- og borgmure, men den anvendtes også mod skibe. Det var ret komplicerede maskiner, som krævede en overordentlig svær tømmerkonstruktion for at kunne fungere. I ballastkassen kunne ligge op til 10 tons vægt, bestående af sten, sand eller bly, og ammunitionen kunne veje op til 300 kg. Ammunitionen til bliderne varierede. Stenkugler er nævnt, men

der anvendtes også bistader, små sten indbagt i lerkugler, der som kardæsker spredtes ved knusning, tønder med beg og olie, som kunne antændes, døde dyr, for at sprede sot og sygdom og endelig tilfangetagne fjender og spioner. Det fortælles, at man vidste, de var landet, når skrigene stoppede.

Bliderne anvendtes i det meste af Europa, i store dele af middelhavsområdet og i Asien. I Norden kendes bliden fra begyndelsen af 1100-tallet under navne som: blida, blide, maschina, maschinatum, manga, tormentum og valsongva. De første blider eller kunsten at bygge blider kom formentlig hertil fra Sydeuropa via Nordtyskland, hvor maskinerne tit nævnes i hansestædernes krøniker og regnskaber. Historieskriveren Saxo omtaler flere gange bliderne herhjemme, bl.a. fortæller han, at Erik Emmune ved belejringen af Haraldsborg ved Roskilde i 1134 brugte blider. Danskerne var på det tidspunkt endnu ukendte i den højere krigskunst, og der måtte hidkaldes nogle sachser for at betjene maskinen. Krønikeskriveren Olav Magnus fortæller en anden og knap så sandfærdig historie om en blide, som blev anvendt ved Kalmar. Her berettes om en gammel kone, som kom til at sætte sig på slyngposen og ved et uheld fik udløst affyringsmekanismen med sin stok, med det resultat, at hun blev skudt ind over byens gader, dog uden at komme noget til. Lignende let overdrevne historier møder man også hos andre forfattere. Således fortæller Froissart om franskmændenes belejring af Auberocche i 1345, at en engelsk budbringer blev taget til fange og sendt tilbage til slottet med sine breve bundet om halsen².

Størrelsen af bliderne varierede. Der fandtes små blider, som kunne placeres på by- og borgmure og meget store maskiner, som kunne skyde brecher i murværk. Ved

belejninger byggedes bliderne på stedet, men fyrster og store byer havde gerne et særligt blidehus, hvor de opbevarede deres maskiner, og hvor de blev tilset af en blidemester eller Magister Tormentorum.

De Walisiske krige

En række historier fra Edward den 1.'s Walisiske krige i begyndelsen af 1200-tallet giver et enestående indblik i datidens krige og brugen af blider. Da Cornwalls engelske hær udførte belejringen af borgen Dryslwyn, blev der bygget en blide. »Ingeniørtropper og håndværkere blev sat i arbejde med at bygge maskinen. Regningen for at samle den, købe skind og tømmer, reb og bly beløb sig til 14 pund. 20 stenbrudsarbejdere med fire kærre lavede stenkuglerne og kørte dem til bliden. Bliden anvendtes med stor succes ved denne belejring. Senere den 1. januar 1288 bruges samme blide til belejringen af en anden borg Emlyn. Maskinen, som havde forårsaget så store ødelæggelser ved Dryslwyn blev ført op ledsaget af 20 ryttere og 463 fodfolk. Indenfor fem dage blev den trukket fra Cardigan via St. Clears og Cilgeran. 40 okser og 4 firehjulede vogne blev brugt til formålet. Ved Cardigan blev den bragt over på den højre bred af Teify og repareret og derfra trukket af 60 okser ind i lejren udenfor Emlyn. Kærren inklusive hjælpere og okser kostede 45 shilling. Smedenes løn, prisen på materialer, inklusive 4 shilling og 6 pence, som blev betalt for fedtet fra en gris til smørelse, beløb sig til 70 shilling. De folk, som blev ansat til at samle 480 sten på stranden syd for Cardigan og til at transportere dem med båd til Llechryd på floden og derfra bære dem på 120 pakheste til lejren, tjente 48 shilling. Den samlede regning for maskinen og belejringsskytset beløb sig til over 18 pund. Slottet faldt den 20. januar, og

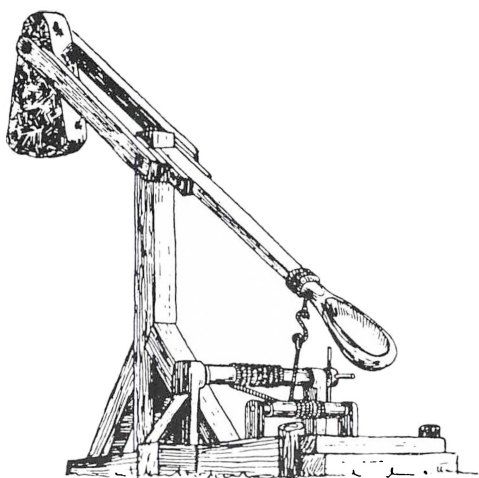
da ikke en eneste mand savnedes fra den betalte del af hæren, ser det ud til, at overgivelsen er forløbet fredeligt, og sandsynligvis har maskinen og de 480 tunge sten gjort det af med forsvarerne.«³

Blidesten

Der er ikke bevaret nogen blide i dag. I 1890'erne blev der fundet en blide under en kirke i Østpreussen, men den blev straks ødelagt. Blidesten kendes imidlertid mange steder. Disse sten er typisk meget glatte og kuglerunde og ens i størrelse. Diametren ligger mellem 17-20 tommer. Enkelte steder læser man hos 1400-tallets forfattere om sten på op til 1.400 kg, men normalen ligger på 40-290 kg. En sund skepsis er på sin plads her. Forudsætter man en sten på 1.000 kg anvendt i en blide, skulle kontravægten ifølge modelforsøg være på 27 tons, og dette ville vel og mærke ikke bringe kuglen nogen vegne, men lige akkurat være nok til, at den ikke faldt ned og ramte selve maskinen. Maskinen skulle selvfølgelig være af enorme dimensioner. Der er også tit sat spørgsmålstegn ved, om det var muligt at sende mennesker og dyr afsted med en sådan maskine. Mennesker med en vægt på omkring 80 kg kunne sagtens få sig en pæn lufttur, hvis de blev surret godt sammen, men enkelte steder nævnes selvdøde heste som ammunition, og her nærmer vi os nok grænsen for en sådan maskines formåen².

Modelforsøg

Adskillige forskere har i tidens løb været interesseret i bliderne og deres effektivitet og brug. Specielt i slutningen af forrige århundrede og begyndelsen af dette er der lavet mange rekonstruktionsforsøg, hvor man mest via modelbygning forsøgte at opnå afgørende resultater. Napoleon den III

»Engangsblide« — når kastearmen udløses, vil kontravægten falde ned og ødelægge maskinen. Efter Århus Stiftstidende 1989. Konstruktør ukendt.

og hans officerer forsøgte at bygge en blide i fuld størrelse, men maskinen var konstrueret af for spinkle materialer og brød sammen efter en serie skud. Desuden var første skud på minus 70 meter, hvilket var et dårligt resultat for Napoleon, men en god oplysning for kommende blidebyggere, idet man nu vidste, at maskinerne kunne slå bagud.

Franskmanden Viollet-Le-Duc må også fremhæves på dette område, selvom hans resultater blandt mange er mere berygtede end egentlig anerkendte. I et stort militærhistorisk værk fra midten af 1800-tallet beskriver han de gamle maskiner i tekst og illustrationer, og det er især sidstnævnte, det er galt med. Illustrationerne er i sig selv små mesterværker, men deres værdi som kilde-materiale er meget dårlig, da der på de fleste tegninger er tilført tekniske detaljer, som ikke har været brugt ved bygningen af de

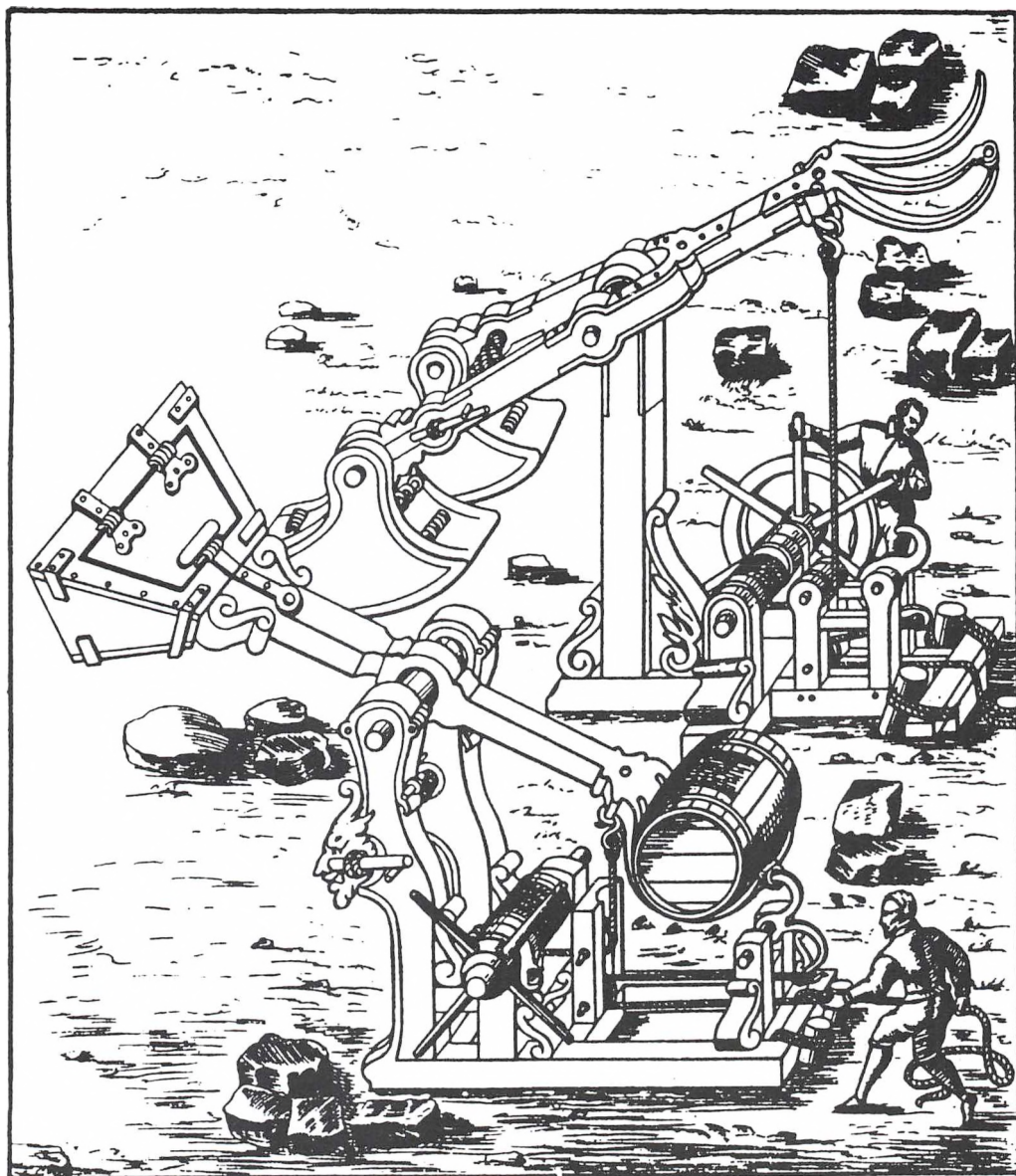
middelalderlige blider. Alligevel er hans tolkninger anvendt ved senere rekonstruktioner og beskrivelser af mindre kritiske forfattere, hvilket bestemt ikke har ført til overbevisende resultater. Også Leonardo da Vinci har begået den fejl, hvilket skal være ham tilgivet, at bruge fantasien mere end de historiske kendsgerninger ved rekonstruktioner af krigsmaskiner, så man skal være på vagt ved benyttelse af hans materiale.

Som nævnt er det mest modeller, der er blevet bygget af de gamle maskiner, men enkelte ud over Napoleon den III har forsøgt sig med at bygge en blide i fuld størrelse. Ved Chateau Castelnaud i Frankrig er der i nyere tid rekonstrueret en blide. Efter foto at dømme bygger denne rekonstruktion på tegninger publiceret af Payne-Galloway omkring århundredeskiftet, altså igen en rekonstruktion, der ikke tager udgangspunkt i de historiske kilder. I 1980 forsøgte nogle officerer fra »Tower of London« i England at lave en blide. Denne virkede efter hensigten, men selve konstruktionen er frit opfundet og har hverken forbillende i de middelalderlige afbildninger eller 1900-tallets fantasifulde rekonstruktionsforsøg.

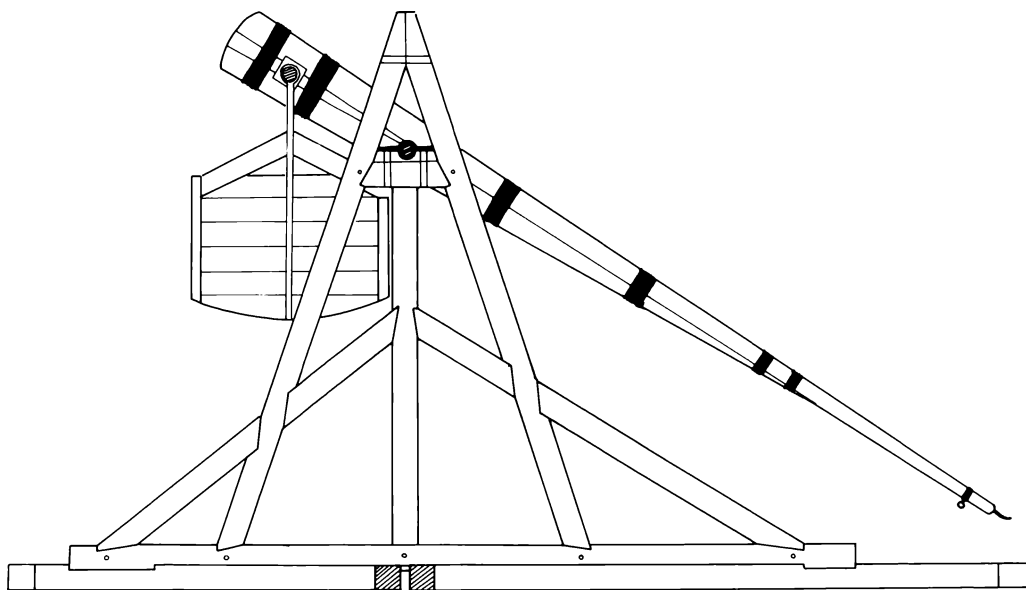
De middelalderlige beskrivelser

Som det fremgik af foregående afsnit er der mange historiske kilder, der skal konsulteres, inden man kan gå i gang med rekonstruktionen af en middelalderlig kastemaskine. Da der som nævnt aldrig er fundet nogen bevaret blide, er man henvist til at studere samtidige beretninger og tegninger. Kvaliteten af disse middelalderlige kilder er meget svingende, og der skal sorteres godt ud i diverse myter og romantiske overdrevninger, inden der kan gives et rimeligt bud på konstruktionen af en sådan krigsmaskine. I mange tilfælde er der tale om ren fantasi, hvor den enkelte middelalderlige

To blider bruges til at kaste tønder med jord i voldgraven ved en belejret borg. Fantasifuld 1500-tals tegning.

Blidegruppens bud på en arbejdsdygtig blide. Gert Wiik del.

forfatter aldrig har set en sådan maskine eller i bedste fald fået den beskrevet på anden, tredje eller fjerde hånd. De gamle tegninger udviser ligeså store mangler. Mange afbildede maskiner vil umuligt kunne fungere i praksis, og tit er der taget mere hensyn til det kunstneriske aspekt i selve afbildningen end det egentlig funktionelle. Kun her og der findes der brugeligt materiale, som kan udnyttes ved et rekonstruktionsforsøg.

Konstruktionsprincipper

Konstruktionsprincippet i en blide er for så vidt enkelt, og en nutidig ingeniør ville med lethed kunne konstruere en maskine, der virker efter hensigten. Imidlertid kommer der en hel del andre problemer, hvis man ønsker at gøre det historisk korrekt, dvs. bruge de samme materialer, værktøjer og håndværksprincipper, som var i anvendel-

se, dengang bliderne var i brug. De gamle maskiner var afprøvet og udviklet på tusindvis af krigsskuepladser, og de gamle blidemestre må have været i besiddelse af en mangehundredårig erfaring. Denne erfaring havde vi ikke, men ved stædigt at bygge modeller i målestoksforholdet 1 : 10 og sammenholde vores erfaringer fra modelforsøgene med de gamle beretninger og afbildninger, kunne vi gradvist arbejde os frem mod en brugelig konstruktion.

Når man skal bygge en blide, drejer det sig i første omgang om at placere en drejelig aksel i en fast position i en forudbestemt højde over terræn. Da akslen, hvormom kastarmen skal dreje, vil blive udsat for anselige påvirkninger nedad og til siden, stilles der store krav til stabiliteten af understøtningen. Først og fremmest skal der placeres en svær grundramme, der kan opklødes til vandret plan. På denne rejses to

tårne, som skal bære kastearmen med ballastkasse. Disse tårne fixeres til siderne med svært tømmer, hvorved man har et usædvanligt stærkt og stabilt understel, som kan tåle de voldsomme påvirkninger, der opstår, når kastearmen senere udløses med en ballast på flere tons.

Fra modelforsøg og historiske kilder kender vi en række variable faktorer, som har betydning for blidens ydeevne:

1. Kontravægtens størrelse, ophæng og faldhøjde.
2. Vægten af projektilet.
3. Længden af drejearmen på hver side af akslen.
4. Krumningen af krogen for enden af kastearmen, hvor slyngen udløses.
5. Længden af slyngposen.

Ærkebiskoppen af Bourges (1280) inddelte blider i forskellige typer, alt efter arten af kontravægten. Hvis denne var fastsurret til armen, opnåedes en større nøjagtighed i skuddet, og hvis vægten var ophængt i en bevægelig gondol, fik man længere skudvidde. En løsning, hvor man forenede både bevægelig og fast kontravægt, anbefales således som den bedste metode. Kontravægtens faldhøjde har også betydning, idet jo længere tid ballasten falder, jo større acceleration opnår kastearmen. På enkelte midaldrelige afbildninger ser man et svært stykke tømmer stikke ud fra ballastkassens øverste kant. Dette tømmer tjener til at øge kontravægtens faldhøjde. Når kastearmen trækkes ned, tvinges ballastkassen op i en skrå vinkel ved hjælp af tømmerstokken, og kontravægtens faldhøjde øges.

Modelforsøg viser, at jo tungere projektilet er, jo hurtigere åbner slyngposen sig. Anvender man derimod et meget let projektilet, vil slyngposen først åbne sig meget sent og i værste fald blive slynget ned i terrænet foran bliden.

Længden af kastearmen er også vigtig. Mario Sanudo (1320) anbefaler for normal skudvidde, at forholdet er 1 : 5,5, dvs. fra drejepunkt til modvægt og til armens frie ende. For lang skudvidde angives forholdet som 1 : 6. Til ændring af skudvidde foreslår han, at man ændrer krumningen af den klo, hvorfra slyngen udløses.

Slyngposens længde har ved modelforsøg vist sig at have stor betydning for skudvidden. D. J. King (1982) opdagede, at en armlængde svarende til 10,6 meter gav størst skudvidde med en slyngpose på 7,5 meter. Længere slyngposer fungerede slet ikke. Nogle samtidige illustrationer viser brug af kastearm med stiv klo i enden, hvor projektilet blev anbragt. Denne løsning skulle ifølge modelforsøg kun give den halve skudlængde i forhold til slyngen.

Møllebyggerne

På det tidspunkt vi mente at have et rimeligt bud på konstruktionen af en sådan krigsmaskine, stod vi overfor det problem, at vi faktisk ikke kendte nogen, der kunne bygge den. Det, der skulle laves, var noget i retning af at rejse et svært bindingsværk, parret med en teknologi man ser anvendt i gamle vind- og vandmøller. Løsningen lå naturligvis lige for. Via museumskolleger kom vi i forbindelse med et møllebyggerfirma i Vig. Det første møde satte mange ting på plads. Møllebyggerhåndværket er ligeså gammelt som bliderne, sandsynligvis ældre, og de to møllebyggere foreslog en række ændringer ved vore modeller, hovedsagelig hvad angik dimensioneringen af tømmeret, valg af træsorter og samlinger af de bærende konstruktioner, lejer, aksler, kastearm og ballastkasse.

En ny fase i blidebyggeriet startede. Møllebyggeren gik i gang med at bygge modeller i 1 : 10 og 1 : 5 størrelse, udarbejdede konstruktionstegninger og materialelister.

Træet fældes i Vesterskoven udenfor Nykøbing. Af økonomiske grunde erstatter motorsaven håndøksen og tomandssaven.

Samtidig knyttedes en række andre håndværk til projektet. Grovsmeden, museets smed Helge Clausen havde været med fra begyndelsen, men gik nu ind i en meget aktiv fase sammen med møllebyggeren, idet der skulle fremstilles beslag, søm, udløserkroge, affyringsmekanismer etc. efter nøjagtige mål, som angivet på modellerne. Samtidig fik museet fat i rigger Frede Nielsen, Kristian Schönbech og Erik Jensen, som indvilligede i at varetage tovværksarbejdet på bliden. Endelig skulle vi have fat i en sejmager til at lave den lange slyngpose. Dette arbejde tog tandlæge Hammer sig af.

Arbejdet går i gang

Ved moderne rekonstruktionsforsøg af dette omfang står økonomien sjældent mål med ambitionerne. Tingene ville ganske simpelt blive for dyre, hvis alle arbejdsprocesser skulle gennemføres med originale arbejdsredskaber og efter de gamle metoder. Man bliver nødt til at gå på akkord med visse ting, hvilket for vores vedkommende bl.a. betød, at vi måtte anvende bøgetræ til konstruktionen i stedet for eg, og at træet skulle maskinskæres.

Fældning af træet

Stadsgartneren i Nykøbing og Skovdistrikt Corselitze forærede museet træet. Der skulle bruges omkring 15 m³ bøgetræ til de bærende konstruktioner, to asketræer til kastearmen og nogle kævler avnbøg til lejer. Dette lyder umiddelbart ikke af meget, men alligevel måtte otte 150-årige bøgetræer i Vesterskoven udenfor Nykøbing lade livet. Fældningen foregik i marts måned under store problemer, idet det viste sig, at de gamle toptørre bøgetræer havde mange skjulte skader og flækkede flere steder, når de faldt. På et tidspunkt, da stadsgartnerens folk var i gang med at lave forhugget på et af bøgetræerne, tog vinden fat i en stor gammel bøg, der med et brag væltede ned få meter fra skovfolkene. »Nu går vi hjem!« sagde de, og det gjorde de. Vi valgte ikke at opfatte dette som et dårligt varsel for blidebyggeriet, men så alligevel i ånden avisoverskrifterne: Bliden har krævet sine første ofre!!

Placering af bliden

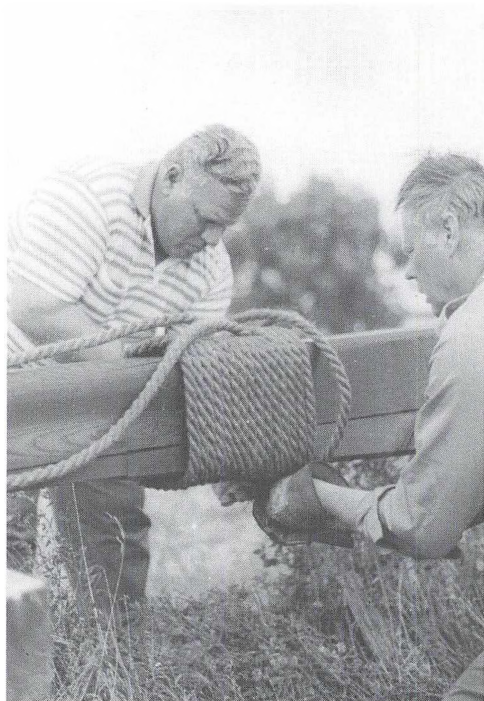
Træet blev senere kørt til Nysted Savværk for opskæring, hvorefter det blev transporteret op til Møllebyggerværkstedet i Vig, hvor møllebyggeren stod parat med sit værktøj for at passe det svære tømmer til.

Traktoren var en god og nødvendig hjælp, når det svære tømmer skulle flyttes.

Det var oprindelig meningen, at selve bygningen af bliden skulle foregå som publikumsaktivitet på Nykøbing torv, men denne tanke måtte vi opgive, da tømmeret simpelthen ville være for stort til at tumle på den forholdsvis lille plads, vi ville få tildelt på torvet. Et andet problem var placeringen af bliden. Fra Napoleon den III's forsøg vidste vi, at maskinen kunne slå bagud, hvilket betød, at den skulle stå et sted, hvor der ikke blot var skudfelt fortil, men også bagtil. Dette problem kunne ikke løses på Nykøbing-siden af Guldborgsund, men ved SiD-centret i Sundby var de ideelle forhold til stede. Bliden kunne opstilles på strandvoldene nede ved Guldborgsund, hvilket gav frit skudfelt ud over sundet. Bag-

til lå et stort engområde op mod Hamborgskoven. Da samtidig SiD-centret var med på ideen, var problemet omkring blidens placering løst — troede vi da. Men den følgende dag kunne vi læse i Lolland-Falsters Folketidende, at der var dannet en forening til bevaring af de indre danske farvande, FBF. Denne forening mente, at hvis maskinen skulle skyde store sten ud i Guldborgsund, ville det betyde store gener for småskibsfarten og fiskeriet. Foreningen ville gå til fogden med et krav om, at museet stillede en garanti på min. 50.000 kroner til imødegåelse af de skader, der måtte opstå som følge af stenkastene. Det hele viste sig senere at være en spøg fra Folketidendes side.

Riggerne er i gang med at surre den svære kastearm.

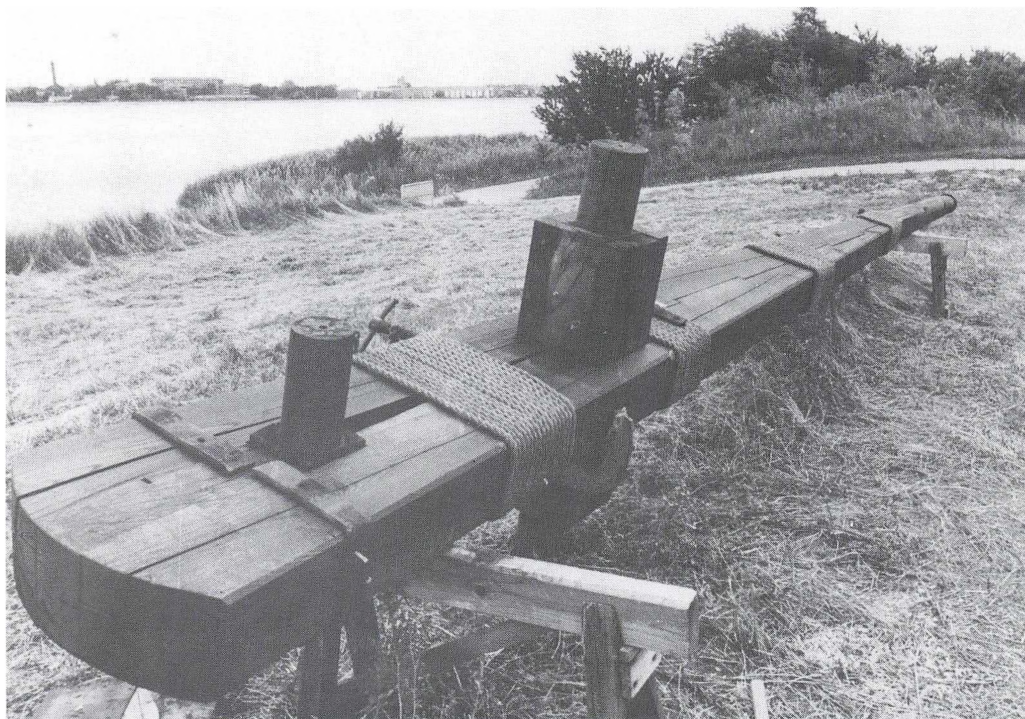
Blidebyggeriet på SiD-centret

Den 10. juli 1989 startede arbejdet med bygningen af bliden på SiD-centret. Dagene kort forinden var 12 tons træ leveret fra møllebyggeren og lå i en stor bunke på strandvolden. Smeden havde sat sin feltesse op, og publikum var indbudt til at følge arbejdet i de kommende 3 uger. Allerede i de første dage var besøget stort, men tilstrømningen overgik al forventning i de følgende uger. Arbejdsholdet ved bliden havde rigeligt at se til, da der både skulle besvares spørgsmål og bygges blide, og ofte blev klokken både 9 og 10 om aftenen, før

de sidste gæster havde forladt området. Efterhånden som bliden tog form, voksede spændingen også. De centrale spørgsmål var naturligvis, om maskinen ville virke, og hvis den gjorde, hvor langt den så ville skyde. Desuden var der sikkerhedsforanstaltningerne. I samråd med politiet og Hjemmeværnsdistrikt Falster blev der opstillet følgende sikkerhedskrav: nedslagsområdet til vands skulle markeres med bøjer og på land med afspærringer. Langs sundet skulle der være observationsposter, som skulle have radiokontakt med en ildledercentral ved bliden, og et afvisningsskib, der lå i målområdet. Målområdets positioner skulle meddeles til »efterretninger for søfaren« 6 uger før affyringen.

Tovværksarbejdet

En meget vigtig ting ved arbejdet med bliden var tovværket. Som de fleste ved, er det i dag næsten umuligt at få håndspundet hampereb fra et rebslageri. Tovværk bliver nu om stunder mere og mere lavet af kunstige materialer, og de gamle produkter er næsten totalt forsvundet fra handelen. Vi kunne ikke bruge plasticreb til bliden, men heldigvis kom vi i forbindelse med et rebslageri i Svendborg, som endnu arbejdede efter de gamle håndværkstraditioner. Her blev bestilt 2 kvejl (110 meter) 18 mm tjæret hampereb, som skulle bruges til at bevikle den lange kastearm på bliden, samt til slyngpose og diverse andre besnøringer. Ved beviklingen af kastearmen var det meget vigtigt, at der blev anvendt den rette tykkelse reb, og at antallet af beviklinger var korrekt, hvilket vil sige, at der i de enkelte beviklinger skulle være en sikkerhedsmargin — som tommelfingerregel 6 gange rebets brudstyrke. Riggerne, som skulle udføre arbejdet, lavede mange beregninger, inden beviklingerne kunne lægges. Der var

Kastearmen er næsten færdig. Endnu mangler nogle jernbeslag.

jo ingen, der kendte blidens ydeevne på forhånd, og hvor meget det var muligt at belaste maskinen, så i sidste ende blev arbejdet udført på intuition og mangeårig erfaring. Kigger man i dag nærmere på det tovværksarbejde, der er lavet på bliden, vil man opdage en sjælden flot finish på tovværksarbejdet — riggernes signatur efter veludført arbejde.

Smeden ved ambolten.

Grundrammen er lagt, og det ene af de to tårne samles med store jernspigre.

Smeden

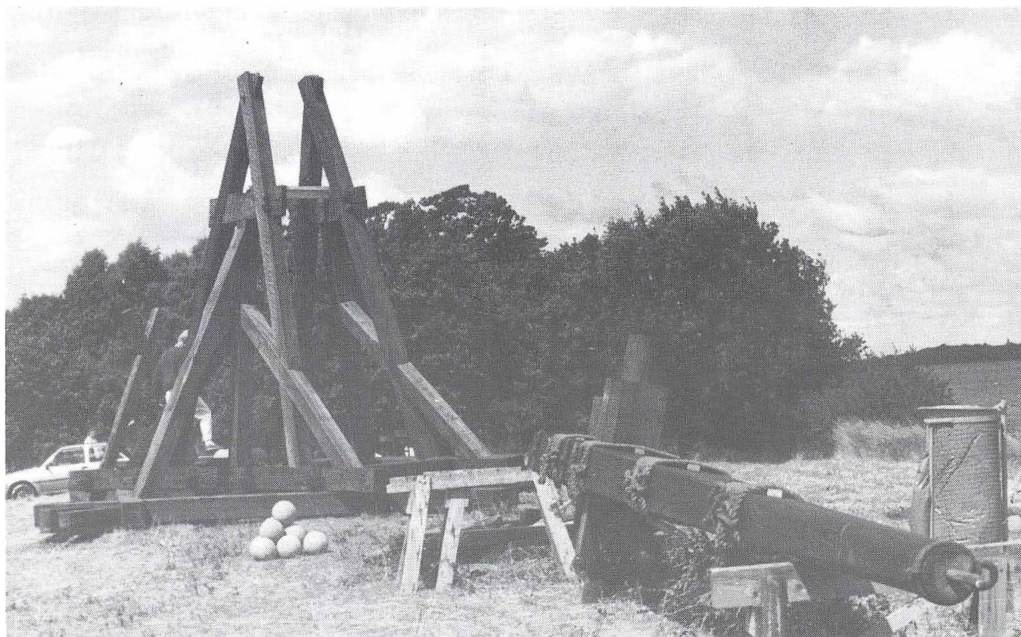
Også smeden havde travlt i de uger på SiD-centret. Dels var der meget smedearbejde på bliden, og dels var den arbejdende smedie en sand magnet for publikum. Smeden havde lavet en lille udstilling af sine produkter, idet det var ham magtpåliggende at gøre opmærksom på et håndværk, som er ved at uddø. Smeden er i dag over pensionsalderen, og hans største ønske er, at en lærling kunne svinge den store forhammer i stedet for ham selv. Nu var det møllebyggeren, der hjalp til, når jernet skulle formes til forskellige beslag, søm og kroge til bliden — ikke at forstå således, at smeden ikke længe-

re kan tage fat, for det kan han, men tidspresset med at få gjort maskinen færdig gjorde, at flere måtte arbejde med ved essen.

Møllebyggeren

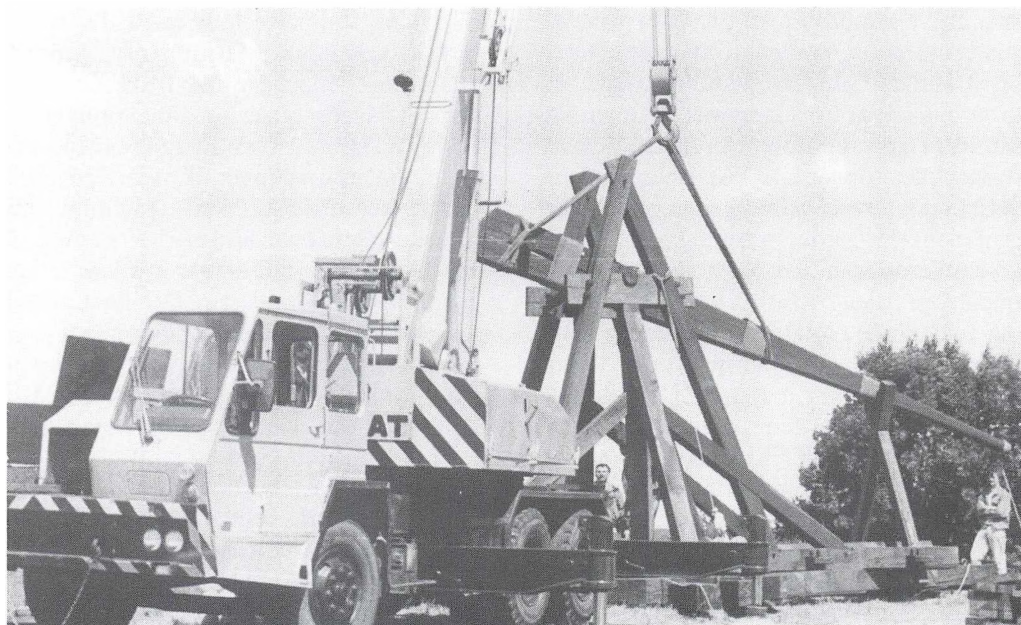
Møllebyggerens travle periode foregik nogle måneder før arrangementet ved SiD-centret. Det var af praktiske og økonomiske årsager bestemt, at tilpasningen af træet skulle foregå i møllebyggerens værksted på Sjællands Odde, idet museet ikke havde værktøjet og materiellet til at tumle det svære tømmer. Som det er nævnt tidligere, er møllebyggerhåndværket ligeså gammelt

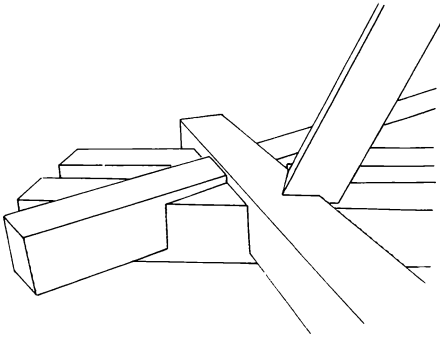

Kastearmen er parat til at blive hejst på plads.

Endnu en gang måtte der tages moderne hjælpemidler i brug ved byggeriet.

Samlinger i den svære grundramme. Peter Vemming del.

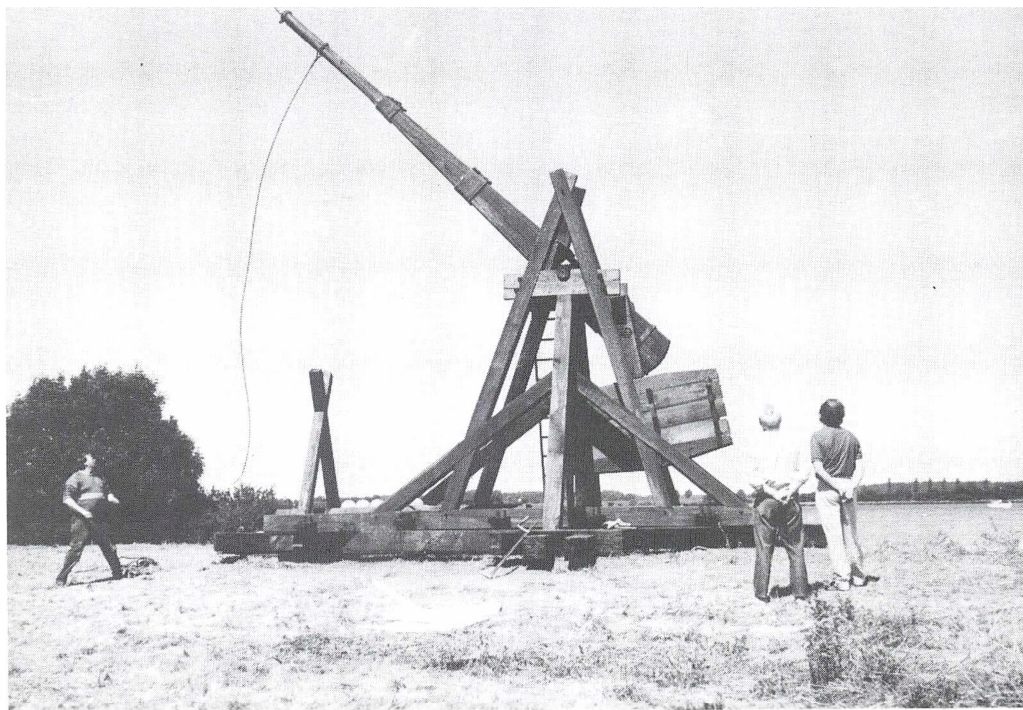
som bliderne, og de gamle håndværkstraditioner er holdt i hævd gennem mange hundrede år. Ser man nærmere på den færdigbyggede blide, vil man opdage nogle samlinger af træet, som ikke er hverdagskost. Selve bundrammen er lagt af 8 svære stykker tømmer, samlet i hvert hjørne med op til 4 udkæmninger forskudt i niveau. De to store tårne er også kæmmet sammen og samlet i en grundramme via en serie svære tværstykker, som er kilet fast. Netop anvendelsen af kiler ved samlingen af bliden var et af møllerbyggernes væsentligste bidrag til konstruktionen af bliden, idet de gjorde opmærksom på, at denne teknik var nødvendig ved alle de punkter på maskinen, som ville blive udsat for svær belastning. Efter en serie skud kunne man nemlig ved hjælp af kilerne stramme konstruktionen op igen. Selvom bliden virker meget bastant og monumental i sin opbygning, er der altså i virkeligheden tale om en meget smidig konstruktion, som kan arbejde og rette sig ud igen efter svære belastninger. Det har ikke været muligt at genfinde alle møllebygger-

nes konstruktionsmæssige detaljer på de gamle middelalderlige afbildninger, men alligevel vil vi hævde, at bliden såvidt muligt er bygget historisk korrekt. Møllebyggernes arbejde er et resultat af en mangehundredårig håndværkstradition, hvor måden at gøre tingene på ikke har ændret sig væsentligt, når de først engang har vist sig funktionelle. Selvfølgelig kan der være væsensforskelle i den individuelle udformning af forskellige detaljer, men de grundlæggende principper i tømmerkonstruktionen er intakte.

Møllebyggerens arbejde på SiD-centret bestod i at samle enkeltdelene til bliden. Arbejdet blev fulgt med stor interesse af publikum, og mange ældre tømre fik sig en god og måske også nostalgisk snak ved bliden.

Testforsøg

Efter 3 ugers forsøg oprandt dagen, hvor maskinen skulle afprøves, dvs. den var blevet afprøvet i dagene forud, da intet måtte mislykkes ved selve indvielsen. De første prøver skete uden belastning af nogen art. Den svære vippearms blev trukket ned og sluppet igen for at se, om alting opførte sig korrekt. Dernæst blev slyngposen monteret, og fra en fiskekutter fik vi fat i en gammel fender af plastic, som blev brugt som projektil. Også dette fungerede efter hensigten, hvorefter vi lidt ad gangen kunne begynde at lægge ballast. Det første skud med ballast og en gammel plasticfender var imponerende. Armen blev drevet opad med stor kraft, og med en sær syngende lyd udløstes projektilet, hvorefter maskinen med en voldsom knirken faldt til ro igen. Gartneren, som havde arbejdet på den anden side af SiD-centret og altså ikke kunne se maskinen, kom kort efter farende og spurgte, hvad det var for en underlig, nærmest skræmmende lyd, han havde hørt, og

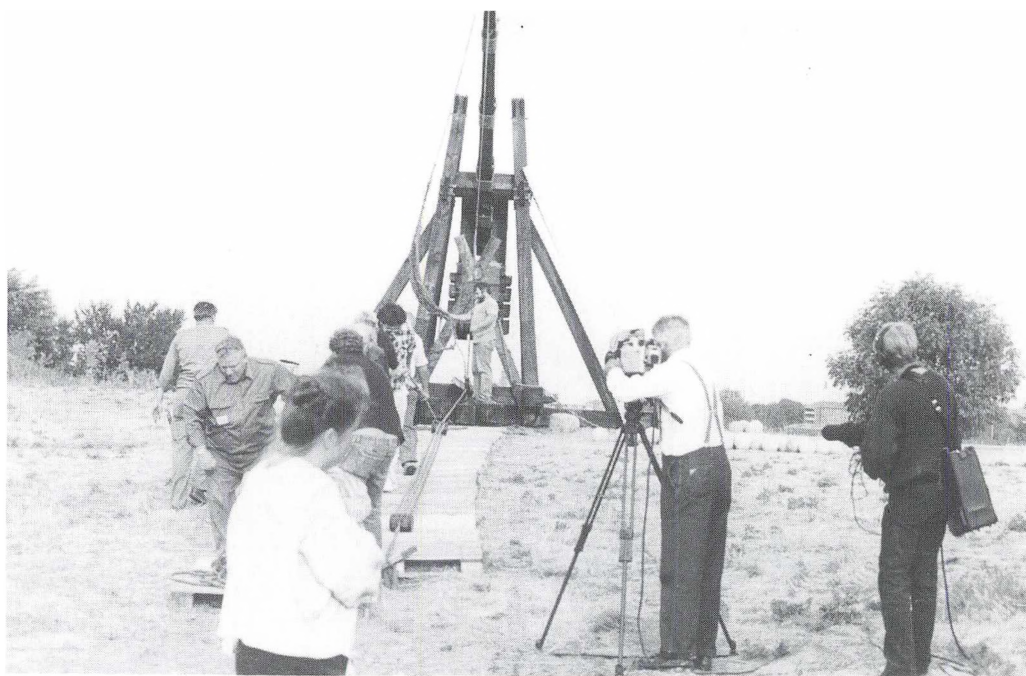
Bliden afprøves første gang uden ballast. Foto: Helge Clausen.

det var på det tidspunkt, at forsøget begyndte at blive levende. Blidens særprægede lyd må have været en skrækindjagende oplevelse for forsvarende på en belejret borg. Når de hørte denne lyd, vidste de, at få sekunder efter kunne et projektil på flere hundrede kilo falde ned i hovedet på dem.

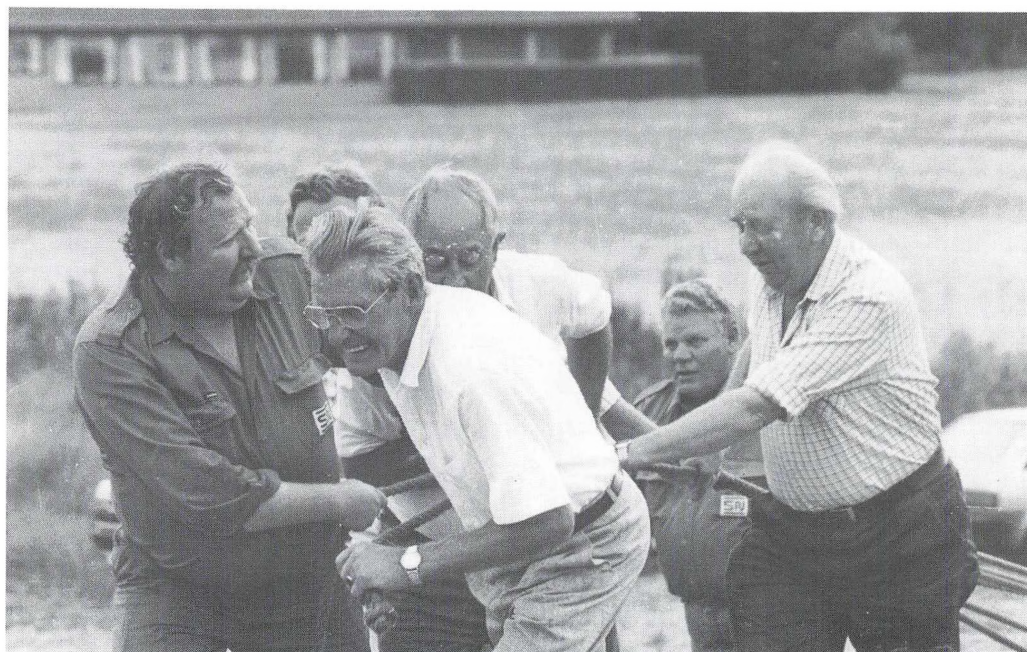
Fuld ballast

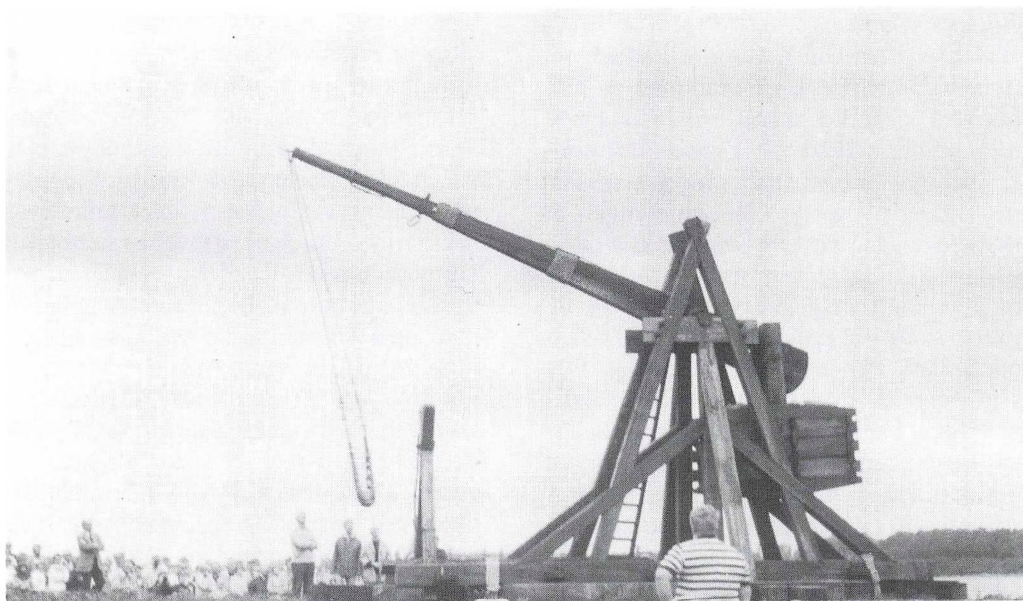
Efter disse indledende forsøg lagde vi mere ballast på maskinen og forsøgte med sværere skyts. Kassens egenvægt lå på ca. 80 kg, dvs. den var langt større, men vi regnede med, at når kastarmen og ballastkassen var i en ligevægtsposition, så var der 80 kg i ballastkassens favør.

I første omgang blev der lagt 1 tons ballast i kassen, og som projektil brugtes en 15 kg's cementkugle. Ved udløsningen af affyringsmekanismen bevægede slyngposen med projektilet sig fremad og opad i en smuk halvcirkelbevægelse omkring den accelererende kastarm, og slyngens frie ende udløstes i en vinkel på ca. 70 grader i forhold til vandret. Projektilet accelererede i en krum bane, hvis toppunkt lå i 100-120 meters højde, og nedslaget skete i vandet omkring 120 meter fra bliden. Efter dette vellykkede forsøg blev der lagt ekstra 600 kg i ballastkassen, og vægten var nu på i alt 1.600 kg. Denne gang røg projektilet ud på omkring 150 meter.

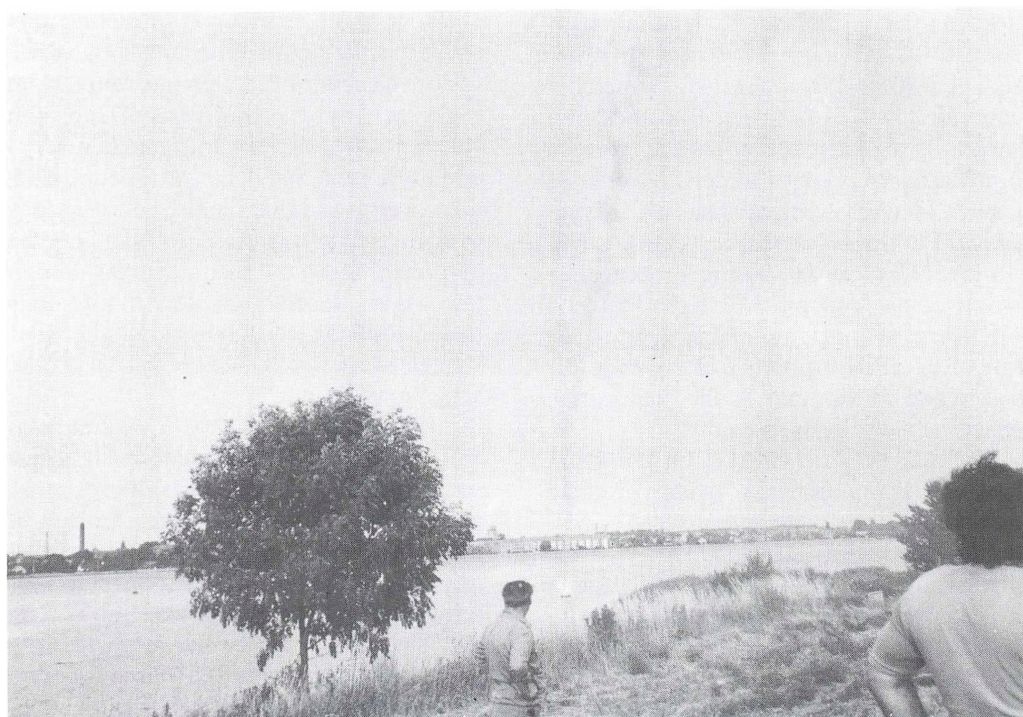

Maskinen lades. Kastearmen trækkes ned via et taljesystem.

Affyring af maskinen og kuglens nedslag.

Blidens ydeevne

Bliden er i skrivende stund blevet affyret nøjagtig 31 gange, hver gang med en ballast på 1.600 kg og en kugle på 15 kg. Disse 31 skud har allerede givet værdifulde erfaringer med hensyn til betjeningen af maskinen og dens ydeevne. Det er meningen, at skydeforsøgene skal fortsætte med ændret ballast og tungere ammunition, men allerede nu kan man sige, at der er tale om en yderst stabil og pålidelig maskine, vel at mærke hvis den bliver betjent korrekt. Der skal et minimum på 12 personer til at betjene bliden. Heraf skal én være ansvarlig for affyringen, en anden skal sørge for, at ammunitionen bliver korrekt anbragt i slyngposen, og resten af gruppen skal stå for det hårde arbejde med ladningen. Selve ladningen foregår ved hjælp af et taljesystem, hvor kastearmen trækkes ned, indtil den hviler i en galge foran på bliden. Her fastgøres den ved et låsesystem, og taljen frigøres fra kastearmen. Mandskabet fjerner sig i god afstand fra maskinen, og herefter gøres der klar til affyring. Blidemesteren sørger for, at al løst tovværk lægges korrekt, og at kastearmen sikres, så den ikke udløses i utide. Herefter anbringes kuglen i slyngposen. Efter at alt tovværk er checket, kan der gives tilladelse til affyring. På dette tidspunkt er det kun blidemesteren, der er i nærheden af maskinen. Hele ladeprocessen varer en 6-8 minutter. Efter vores forsøgsrække at dømme skulle der kunne affyres et skud hver 10. minut.

Som nævnt er der tale om en usædvanlig pålidelig maskine, hvilket også giver sig til kende, når man ser nærmere på spredningen af de enkelte skud. Det viste sig nemlig, at alle 31 skud faldt indenfor et kvadrat på 5×5 meter, hvilket er et bedre resultat, end man kan opnå med en moderne mortér, som jo også er et krumbanevåben. Spredningen af skuddene ville naturligvis

blive større, hvis skudafstanden øges, men alligevel er det forbløffende præcision for et så gammelt våben. Museets blide var bygget stationært og kan ikke flyttes til siderne. Vi er i stand til at ændre skudvidden, bl.a. ved at øge ballasten eller vægten af ammunitionen, men alligevel er det et forholdsvis begrænset område, vi ville være i stand til at bestryge, hvis vi forestiller, at vi belejrede en borg. For at kunne arbejde effektivt her må man også kunne ændre skuddets sideretning, og det er sandsynligt, at de gamle maskiner har været således indrettet, at de kunne flyttes fra side til side. Var dette tilfældet, ville man med et sådan præcisionsvåben, som der vitterlig er tale om, kunne beskyde hver eneste krog af en belejret borg med uhyggelig præcision — og skæbnesvangre følger.

Bliden har i datidens krigsførelse været en vægtig og sommetider udslagsgivende faktor ved belejringer. Den har været dyr at bygge og har krævet meget mandskab, men var den først rejst, kunne den benyttes i døgndrift mod fjenden. Det eneste modtræk overfor sådan en maskine var at søge at ødelægge den. Man kunne ikke beskyde den med bue og pil eller armbrøst, da den har været placeret udenfor et pileskuds rækkevidde, så den eneste mulighed har været et modangreb med det formål at ødelægge maskinen.

Som nævnt var det også muligt at flytte maskinerne fra krigsskueplads til krigsskueplads. Den blev her skilt ad i sektioner og på store kærre transporteret afsted til næste belejring. Her blev maskinen samlet igen, og man kan være sikker på, at forsvarerne har haft frit udsyn til dette arbejde, og med stigende nervøsitet har set de truende tårne rejse sig og ammunitionen blive bragt til maskinen på oksetrukne kærre.

Afslutning

Gennem de sidste 10 år har eksperimentelle undersøgelser af fund og genstande fra forhistorisk og historisk tid vundet mere og mere indpas på museerne. Ved at kopiere de gamle genstande og benytte de originale arbejdsredskaber og metoder giver man genstandene på museumshylderne liv og får samtidig dokumenteret en række håndværk, som ellers ville være gået i glemmebogen. En ligeså vigtig del af denne »levendegørelse« er publikums medvirken. Det at se og opleve et gammelt håndværk og en ting blive til er ikke daglig kost i dagens Danmark, hvor effektive produktionsmetoder mange gange dræber kreativiteten og arbejdsglæden. Ved publikums medvirken skaber man en slags »totalmuseum«, hvor hukommelsen sættes i sving hos den ældre beskuer og fantasien og forståelsen hos den yngre. — Og det er vel det, der er tanken med et museum.

Blideprojektet involverede en lang række gamle håndværk, som her havde en mulighed for at blive demonstreret for et stort publikum og desuden havde det et element af eventyr over sig, som til fulde greb de

medvirkende, men også til en vis grad smittede af på publikum.

Bliden er en krigsmaskine, lad det være fastslået, og som sådan egentlig forkastelig, men samtidig er den også et stykke meget gammel teknologi, som var udviklet til det næsten perfekte. Krigsindustriens produkter og opfindelser er tit blevet udnyttet i det civile liv, hvilket meget vel også kan være tilfældet med de tekniske finesser i bliderne. Dette paradoks, at ting, der er skabt til at ødelægge og destruere, også kan bruges til at bygge op og skabe liv, er et forhold, vi i høj grad også lever med i dag, hvor man blot behøver at tænke på de militære rumfartsprogrammets betydning for udviklingen af moderne EDB-teknik. Udviklingen gik noget langsommere på det tidspunkt, hvor bliderne var i brug, men det var dengang som i dag, at de, der havde magten, havde også midlerne til at udvikle krigsmaskinerne og hermed forsvare og markere deres magtposition.

Bliden som den står på SiD-centret i dag, er helt sikkert et symbol på krig og ødelæggelse, men samtidig et monument på godt og ondt over middelalderens bedste teknologiske formåen.

Litteratur om blider

- Payne-Gallway 1907: Some projectile-throwing engines of the ancient.
- D. J. Cathcart King 1982: The trébuchet and other siege engines. Chateau Gaillard IX-X. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk middelalder. 1980.
- John E. Morris 1901: The Welsh Wars of Edward I. Oxford 1901.

Noter

1) Den 11. oktober 1988 samledes en gruppe på 5 personer på restaurant Czarens Hus i Nykøbing: smed Helge Clausen, ingeniør Hans Erik Mygh, skovtekniker Poul Erik Petersen, arkitekt Gert Wiik og forfatteren. Formålet med dette møde var at undersøge muligheden for at rekonstruere en middelalderlig kastemaskine, og anledningen var Nykøbing Falsters 700 års jubilæum. Få af de tilstedeværende havde næppe nogensinde hørt om en sådan kastemaskine, men via deres engagement i museets arbejde og deres specielle faglige kunnen var det det rette forum at afprøve ideen på. Efter mange timers diskussion stod det klart, at bliden skulle bygges, koste hvad det ville. Samtidig vidste gruppen, at opgaven ville blive enorm, idet et sådant eksperiment efter vor daværende viden ikke før var foretaget. Imidlertid var bliden så fascinerende og rummede så mange ukendte aspekter, at hver enkelt faggruppe så en usædvanlig og meget spændende udfordring i projektet. Herefter gik arbejdet i gang. I løbet af det kommende år voksede den oprindelige blidegruppe.

Historiker Anders Leegård Knudsen kom til og sammen med ham ingeniør Ole Grønbech, møllebygger Bjarne Petersen, skoleleder Leif Jepsen, rigger Frede Nielsen, Christian Schønbech, Erik Jensen og tandlæge Jørgen Hammer. Samtidig blev en lang række enkeltpersoner, firmaer, fonde og institutioner rendt på dørene for at få praktisk og økonomisk hjælp. Således var projektet aldrig blevet til noget uden Nykøbing bys jubilæumsfond, Selskabet til byens Forskønnelse, Sukkerfabrikken i Nykøbing, Collstrop Tryk-impregneringsfirma, Nysted Savværk, Falcks Redningskorps, Corselitze Skovdistrikt, Produktionshøjskolen Hjortbjerg, SiD-centret, Hjemmeværnsdistrikt Falster, Politihjemmeværnet, Møllebyggerfirmaet John Jensen og Egnsteateret Masken. Forfatteren vil gerne rette en varm tak til dem alle.

En speciel tak skal rettes til forstander Ib Schelde og øvrige ansatte ved SiD-centret for den store hjælp og gæstfrihed, museet og blidegruppen modtog under rekonstruktionsforsøget.

Endelig takkes Nykøbing bys jubilæumskomité for solid opbakning af og aldrig svigtende interesse for projektet.

Byggefasen på strandene ved SiD-centret var en oplevelse, som få af de medvirkende nogensinde vil glemme. Omkring 20.000 mennesker fulgte hele forløbet, og en jævn strøm af tilskuere, ofte til kl. 10 om aftenen, skabte en usædvanlig god stemning om projektet, og mange forbindelser blev knyttet.

Bliden bliver nu stående en lang årrække på strandvolden ved Energicentret, og forhåbentlig får mange mennesker i fremtiden glæde af maskinen, måske også ved lejlighedsvis demonstrationer af dens ildkraft.

2) King 1982.

3) Morris 1901.

Runesten på Lolland-Falster

Af Karen Løkkegaard Poulsen

En arkæolog har i sit daglige arbejde berøring med de tidligere generationer af fagfæller; egentlig foregår der en slags samarbejde hen over generationskløften mellem fortidens og nutidens arkæologer. Når en udgravning planlægges, hentes gamle udgravningsberetninger frem om emnet. Omhyggeligt gennemgås de iagttagelser, som forgængerne nedskrev med sirlig håndskrift på papir, der nu er gulnet, og de indarbejdes i den strategi, der lægges for det aktuelle feltarbejde. Det samme gælder, når arkæologer med årtiers mellemrum rejser rundt i landskabet og påny beskriver og registrerer de fortidsminder, der er så velbevarede, at de er synlige i terrænet og noterer, hvilken tilstand de har det pågældende tidspunkt. Det er et arbejde, som med et gammeldags ord kaldes »berejsning«. Arkæologen rejser da bogstavelig talt i forgængernes fodspor. Den træbevoksning, som den tidligere berejser beskrev som nyplantning, står måske nu som moden skov; der kan være spor af efterkommere af den rævefamilie, som den gamle arkæolog noterede, han ville bede ejeren om at tage forholdsregler til at fjerne. Endnu tættere er kontakten, hvis de lodsejere, der interesserer sig for fortidsminderne på deres ejendom, drøfter mindesmærkerne med den arkæolog, som er på besøg, ud fra de oplysninger, som forgængereren kom med.

I perioden 1976-1984 foretog forfatteren til denne artikel berejsning af oldtidsmin-

der på Lolland og dele af Falster. Det var Lolland-Falsters Stiftsmuseum, der stod for arbejdet, og i den sidste fase foregik det i samarbejde med Fredningsstyrelsen. Særlig tydeligt husker jeg en lodsejer, som var lidt skeptisk overfor den forklaring, han fik på, hvad hans fredede gravhøje kunne indeholde. »Det han hørte kunne ikke rigtigt passe, for han, der var her sidst, sagde sådan og sådan.« Ved min forespørgsel om, hvem der havde været og set på højen, svarede ejeren, at det var én fra Nationalmuseet, ja, det var vist i begyndelsen af 50'erne; — altså ved den foregående fredningsberejsning. Det var en ganske egen fornemmelse på denne indirekte måde at føre en faglig samtale med en nu afdød kollega, hvis bidrag til dialogen havde været 30 år undervejs.

Det store spand af år, som arkæologisk arbejde foregår under, skyldes ikke bare små ressourcer, selv om fænomenet nok er mest udtalt, når der er knaphed. Det samme gælder også i de landsdele og de perioder, hvor der har været mange arkæologer i sving. Jeg tror, det er et af arkæologiens karaktertræk. De levn fra oldtiden, der er tilbage i landskabet, er så stykvis og fragmenterede, at iagttagelser fra mange undersøgelser må sammensættes brik for brik. Nye brikker, som erkendelsen opbygges af, tilvejebringes bl.a. ved at inddrage de stadig nye metoder i undersøgelserne, som hele tiden udvikles. Derved begynder en

mosaik at tage form. Den udbygges så yderligere, ved at hver generation af forskere iagttager »fortids-mosaikken« fra stadig nye synsvinkler, præget af hvilken tid de pågældende er børn af.

Der er en god og sandfærdig historie fra arkæologiens barndom, der helt håndgribeligt illustrerer, hvordan generation efter generation arbejder videre med en arkæologisk arbejdsopgave for til sidst at nå frem til et fornuftigt resultat. Den foregår i landsdelen og har sammenhæng med den form for undersøgelse, der blev omtalt før: berejsning.

Den glemte forsendelse

De første bestræbelser på at få et samlet overblik over de bevarede oldtidshøje og andre synlige fortidsminder i Danmark foregik på Christian den Fjerdes regeringstid med oldforskeren Ole Worm som initiativtager. Da der dengang hverken fandtes noget Nationalmuseum eller lokalmuseer, hvis medarbejdere kunne samle oplysningerne sammen, blev landets præster nøglepersoner i arbejdet. Det var en naturlig gruppe at inddrage i opgaven. Præsterne arbejdede i alle kroge af riget. De var i forvejen centralt placeret i landets styre med en bred vifte af arbejdsopgaver, administrativt såvel som praktisk, spændende fra teologi over sundheds-, veterinær- og socialvæsen til undervisning m.v. Ved siden af denne passive indsamling, som præsteindberetningerne var, hvor man fra centralt hold ventede på, at oplysningerne skulle strømme ind, iværksattes de første berejsninger, hvor embedsmænd sendtes rundt i landet. Ved denne første registrering af oldtidsminder i landskabet var runesten en gruppe, der særlig var i søgelyset.

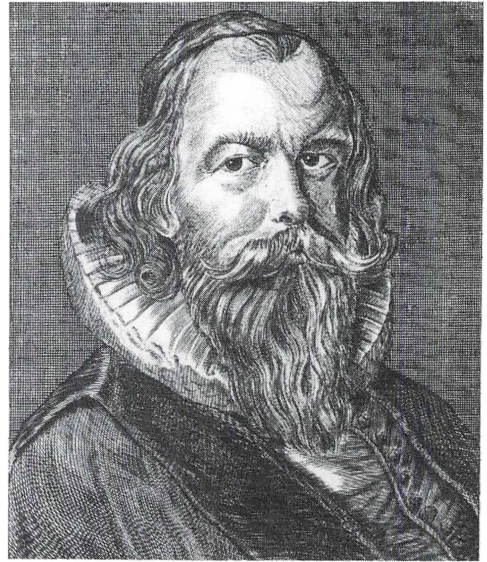

Fig. 1. Oldforskeren Ole Worm, 1588-1654.

På Lolland-Falster blev fire af de syv runesten, som kendes i dag, undersøgt og registreret ved denne lejlighed. Det var i 1627. I 1652 har registreringen som helhed åbenbart været vidt fremskredet, og det indsamlede materiale så gennemarbejdet, at en udvælgelse kunne ske. Under alle omstændigheder udsendtes der nu fra centralmagten besked om, hvilke runesten der skulle sendes til København og opstilles dér. Begrebet fredning kendtes endnu ikke. Drivkraften bag indsamlingen af disse uhåndterlige oldsager var foruden en rent faglig interesse og samlermani også hensynet til stenedes bevaring. Det var en fremherskende holdning, at runesten var bedst beskyttet mod ødelæggelse, når de opbevarede i hovedstaden. Hvor mange runesten var ikke i tidens løb blevet kløvet og brugt som byggemateriale!

Alle de fire runesten, der var blevet registreret på Lolland-Falster, krævedes indsendt. Forsendelsen nåede imidlertid ikke frem. Om årsagen var uahøderligt stykgods eller besværlige rejseforhold er uvist. En kendsgerning er det, at ingen af stenene forlod landsdelen ved denne lejlighed. Omtrængt 140 år senere, i 1765, foretog Søren Abildgaard den følgende berejsning i landsdelen. Han gen fandt runestenene fra Tillitse og Skovlænge ved det sted, hvor den første berejser havde beskrevet dem; de var slet ikke kommet afsted. Derimod var den vældige runesten fra Tirsted samt den mindre fra Bregninge nået til Nysted, hvor de lå i nærheden af havnen og endnu ventede på skibsløjlighed til København.

Søren Abildgaard identificerede Tirsted-stenen. Han beretter, at den stod »ned-sunken i Jorden i Fisker-Gaden midt for Vejen, som går ned til Skibsbroen«, altså formentlig ud for den nuværende Havnegade. For at kunne beskrive og tegne den, måtte han lade den grave fri, og med 12 mands hjælp blev den store sten derefter vendt rundt, så de flader af stenen kom

frem, hvor indskriften er. Da undersøgelsen og dokumentationen af runeindskriften var afsluttet, blev den som beskyttelse igen dækket med jord, indtil der skulle vise sig en lejlighed, hvor den kunne blive fragtet til København.

Bregninge-stenen fandt Søren Abildgaard derimod helt nede ved skibbroen. Men den kunne han ikke kende fra den 100 år ældre beskrivelse, og han oplevede den som en hidtil ukendt runesten. Indskriften var nu ganske slidt og udvisket, hvor det af den gamle optegnelse fremgik, at runerne stod tydeligt og læseligt.

Man kan prøve at forestille sig den glemte forsendelse ved havnen i Nysted. Den store Tirsted-sten har ligget som et markant fikspunkt ved nedkørselen til havnen. Måske har den til tider været lidt i vejen for færdselen til og fra skibbroen med varer. Den mindre Bregninge-runesten med sine flade sider er derimod indgået som et praktisk redskab i det daglige arbejde på stedet. Søren Abildgaard meddeler lakonisk i sin beskrivelse af runestenene, at den ved skibbroen i Nysted blev brugt til at banke tør-

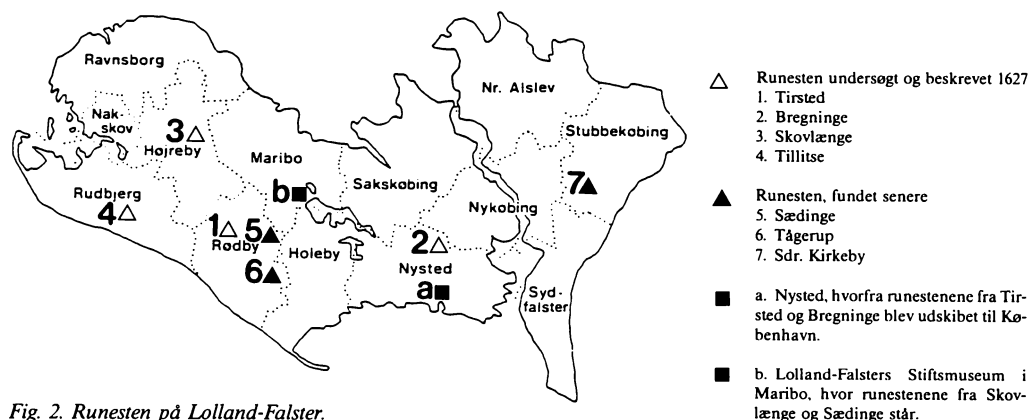

Fig. 2. Runesten på Lolland-Falster.

fisk på. Hundrede års slid af den karakter var mere, end indskriften kunne klare uden at tage skade.

Mens Skovlænge- og Tillitse-runestene fandt deres plads i landsdelen, fuldendte de to andre sten den rejse til København, de havde påbegyndt i 1652. 1815 nåede de frem og opstilledes i 1817 ved Trinitatis kirke ved Rundetårn, hvor det Oldnordiske Museum, som senere blev til Nationalmuseet, havde til huse. Efter 163 år var de to sten endelig nået frem til bestemmelsesstedet. 1867 blev begge stenene flyttet til den bygning, der senere blev til Nationalmuseet, og de står den dag i dag i runehallen.

En absurditet danner afslutning på historien. Den forsinkelse, der indtraf i rejseplanen, var heldig for bevaringen af de to lollandske runesten. En stor del af de runesten, som i sidste halvdel af 1600-årene var kommet til København fra forskellige egne af det danske rige herunder Skåne, gik til ved Københavns store brand i 1728. Og de, der overlevede denne katastrofe, udsattes påny for ødelæggelse i forbindelse med det bombardement, som englænderne rettede mod hovedstaden i 1807. Lykken havde været bedre end forstanden.

Runesten

I Skandinavien introduceredes skikken at rejse runesten over en afdød i den tidlige vikingetid. Først lidt senere ind i 900-tallet vinder den fodfæste på Lolland-Falster, men videreføres så til gengæld ligesom i Østskandinavien et lille stykke ind i kristen tid til begyndelsen af 1100-årene. Det var dog ikke først i vikingetiden, der opstod behov for at rejse et monument over en afdød for dermed at markere den pågældendes virke og storhed. De første gravmonumen-

ter: dysser og jættestuer, som stenalderens bønder byggede, og som endnu ligger prangende i landskabet, blev formentlig bygget med samme bagtanke, og tilsvarende bronzealderens gravhøje. Til forskel fra runestene var mindesmærkerne i den tidlige del af oldtiden anonyme, da der ikke var noget skriftsprog, og man derfor ikke kunne fastholde erindringen om den afdøde i en indskrift. Derfor kastede gravhøjene kun glans over den døde og de pårørende så længe deres navne levede i folkemunde. Med vikingetidens runesten blev de første skridt taget bort fra analfabetisme. Fra den tid er mindet om begivenheder fastholdt i skrift i århundreder efter, at de var glemt.

Det er blandt andet det, der gør runesten til så spændende en gruppe fortidslevn. De små, ordknappe strejflys, som indskrifterne kaster ind over det daværende samfundsliv, kan tilvejebringe ny viden om vikingetiden, når der samtidig foretages undersøgelse af det arkæologiske fundbillede i nærheden af det sted, hvor runestenen er fundet, og når indskrifterne desuden presses for yderligere information ved en stilistisk og sproglig analyse.

Indskrifterne på de syv runesten fra Lolland-Falster er traditionen tro forfattet i en kort og knap stil, mættet med information. Den dødes navn og stilling i samfundet oplyses, ligesom beundringsværdige egenskaber fremhæves. Desuden kan der forekomme en meddelelse om, hvor og hvordan den døde omkom. Så langt har indskriften i sit indhold lighed med en moderne nekrolog. Det der er overraskende for den moderne læser er, at stenene ikke blot var et monument over de døde, men i lige så høj grad over dem, der lod dem rejse. Deres navne indgår som en fast bestanddel i runeindskrifterne; og det oplyses, hvordan de var tilknyttet den døde, om det var slægtninge eller kammerater.

De lolland-falsterske runesten fortæller om livlige fremmedforbindelser. Tre af stene blev rejst over folk, der har været på farten: Tirsted-stenens Frede, der døde i Sverige, Tågerup-stenens skipper Spærle og Sdr. Kirkeby-stenens Asser, der døde på Gotland. Mens de arkæologiske fund fra perioden viser tegn på livlige kontakter både mod øst, vest og syd og i nogen grad også mod nord, er det især tilhørsforholdet mod øst, som mange af runeindskrifterne belyser. Både sprogligt, på den måde stene er udformet og ved teksternes indhold, er der mange lighedstræk med runesten på især sydsvensk område. Mest beslægtet med svensk tradition er dog nok Tillitse-stenen. For det første er den genbrugt, en almindelig foreteelse i Sverige. Med flere års mellemrum er to indskrifter indristet på den; den sidste sent i 1000-tallet, måske først i 1100-årene. Denne indskrift afsluttes med en kristen bevægelse »Krist og Sankt Michael hjælpe hans sjæl«, ligesom et kors — også ved denne lejlighed — blev indhugget på stenens ene side. Så sent var skikken at rejse runesten gået af brug i det øvrige Danmark, bortset fra Bornholm.

Det udsagn om fremmedforbindelser, som runestene giver, er blevet tolket som udtryk for en svensk kolonisation på Lolland. Imidlertid er der også på den eneste runesten, man kender fra Falster, træk, der minder om de svenske sten, så fænomenet er ikke snævert knyttet til Lolland. Også på anden måde forekommer det at være en forhastet slutning. Runestene bør ansues som en del af det samlede arkæologiske materiale fra tidsrummet. På den baggrund synes det mere rimeligt at betragte landsdelen som et centralt landområde i en fællespræget Østersø-kultur, et sted hvor den internationale færdsel til søs helt naturligt måtte passere; og det resulterede i en spændende blandingskultur. Det er den

tolkning, som mest naturligt kan udledes af det smykkeinventar, som de mange skattefund rummer, og af de ting, som man har fundet ved boligerne fra den tidlige middelalder, og som virker fremmedartede i forhold til fund fra samme tid andre steder i Danmark, men har store lighedspunkter med det samtidige fundmateriale i det tilgrænsende Østersø-område. Det samme mønster viser det spændende fund af et reparations-værksted for skibe ved Fribrødreå syd for Stubbekøbing, som Vikingeskibshallen og Museet Falsters Minder i de seneste år har udgravet, med den blanding af kulturelementer, som det rummer.

Katalog

Tallene ved oversættelsen af indskriften svarer til tegningens tal og markerer, hvor på stenen den pågældende del af indskriften står; pilene markerer læseretningen. Oversættelsen af runeindskriftene er Erik Moltkes.

Tirsted-runestenen

er den største af landsdelens runesten. Også på dens nuværende plads i udstillingslokalet på Nationalmuseet trækker den museumsgæstens opmærksomhed til sig som den mest voluminøse af de runesten fra hele Danmark, som er udstillet dér.

Da den først blev registreret i 1627, stod den i kirkegårdsmuren i Tirsted, syd for kirken. Folk på stedet kunne dengang oplyse, at stenen tidligere havde stået ved en gravhøj øst for kirken; det har sikkert været dens oprindelige placering. Hvor det nøjagtigt er, ved man ikke i dag.

Som beskrevet ovenfor i afsnittet »Den glemte forsendelse« skulle runestenen i

midten af 1600-årene have været indsendt til København, men den nåede ikke længere end til Nysted, hvor den lå i mange år. Først i 1814 kom der gang i sagerne. Forholdene i landet var kommet i en mere rolig gænge efter den uro, som de to krige først i århundredet medførte, og Den kongelige Kommission til Oldsagers Opbevaring rettede derfor henvendelse til kancelliet (regeringskontoret for den enevældige kongemagt), om at få nogle oldsager og runesten, som i tidens løb var erhvervet rundt omkring i riget, bragt til hovedstaden. De to runesten i Nysted, som unægtelig havde ventet længe på en skibsløjighed, fremhævedes specielt i skrivelsen til kancelliet, om de kunne overføres til søs »med mindst mulig Bekostning og mest mulig Forsigtighed«, — en formulering, som erindrer om statsbankerotten i 1813, men som samtidig virker helt aktuel for en arkæolog i 1989.

1815 førtes Tirsted-stenen på et kongeligt skib til København.

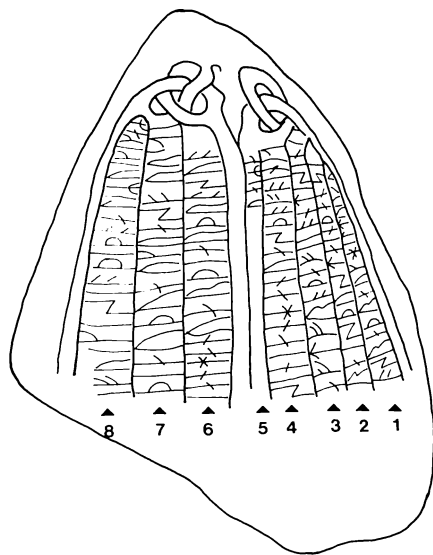
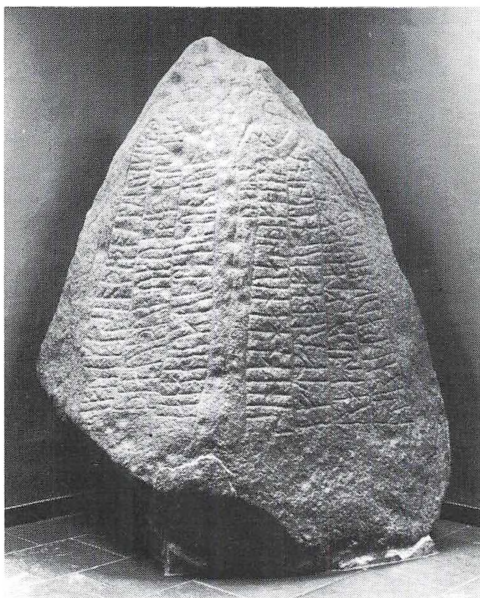

Fig. 3. Fig. 4. Tirsted runestenen.

INDSKRIFTEN

1)   2)
Asråd og Hildvig / rejste denne sten /

3)   4)
efter deres frænde Frede / men han var

  5)   6)
dengang mænds / skræk / og han døde i

  7)   8)
Sve / rig og var nummer ét / i Frégérs

flok, derefter alle vikingerne/.

Det glimt af vikingetidens samfund, som indskriften giver, fortæller om familiesammenhold, om at være kriger i en skare af vikinger og om langfart og død i det fremmede.

Runerne er hugget ind på de to af stenens flader. Stenen blev ikke aflattet, inden man indhuggede runerne. Den naturlige overflade ses stadig. Indskriften indrammes af båndformede ornament, som kan minde om dem, der findes på den store runesten ved Jelling kirke i Jylland, som Harald Blåtand rejste. De danner med en skarp kant skel mellem de to flader, som bærer runeindskriften; fra naturens hånd er stenen afrundet. Ornamentbåndene afsluttes foroven i knudeslyng.

Runestenen er et flot kunstværk. Skriften og ornamentbåndene følger harmonisk stenens form og fremhæver den meget smukt. Det er en imponerende vandreblok fra de lollandske moræneflader, man i vikingetiden valgte som råmateriale. Så fornem stenen er, kan det ikke undre, at andre — halvandet til to årtusinder før vikinger-

ne — havde brugt samme sten: I overfladen, især på de uhuggede kanter mellem indskriftbåndene ses skålgruber, små fordybninger af form som det indre af en halvkugle, og som i kultisk øjemed blev indhugget i bronzealderen eller den sene stenalder. På Tirsted-stenen er skålgruberne for det meste borthugget, dér hvor indskriften er.

De enkelte ord i indskriften er ikke adskilt med små cirkelrunde fordybninger, som det ellers ses på landsdelens 6 andre runesten. Teksten bringes som et langt ord. Runologerne fremhæver, at det ikke er svært at adskille de enkelte ord, men at en fortolkning af indskriften i sin helhed er vanskelig.

Runestenen er kegleformet; den måler 2,50 meter i højden, i omkreds fornedten ca. 4,50 meter. Stenarten er en grovkornet, rødlig granit med kvarts.

Bregninge-runestenen

I 1627, da runestenen første gang blev tegnet og registreret, fandtes den som stenmateriale i kirkegårdsmuren nord for Bregninge kirke. Ligesom beboerne i Tirsted oplyste om den vældige runesten dér, kunne lokalbefolkningen i Bregninge fortælle, at runestenen oprindeligt havde stået ved en høj i nærheden af kirken. Dér må den være opstillet i vikingetiden. I den gamle beskrivelse af runestenen er der en meget kortfattet oplysning om fund i højen, som styrker formodningen om, at der har været tale om en gravhøj.

Bregninge-stenen kan i dag ses på Nationalmuseet. Den fulgtes med Tirsted-stenen på den langvarige færd til København og derinde videre fra Trinitatis kirke ved Rundetårn til Nationalmuseet. Søren Abildgaard, som i 1765 genfandt runestenen ved skibbroen i Nysted, og som, p.gr. af den stærke slitage, runeindskriften bar præg af,

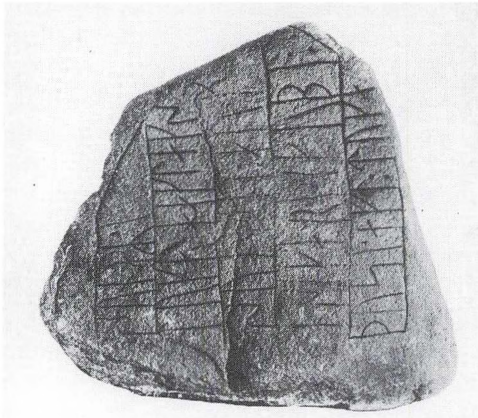
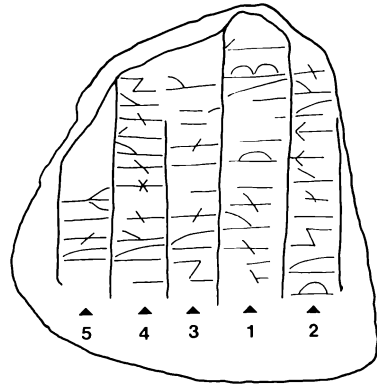

Fig. 5. Fig. 6. Bregninge runestenen.

ikke kunne tro, at stenen var den samme som den, der i 1627 var registreret i Bregninge kirkegårdsdige, eftersøgte derfor den runesten ved Bregninge kirke, men uden resultat. Han havde allerede i Nysted fundet, hvad han søgte.

INDSKRIFTEN

- 1) 1 og 2)
 Åse gjorde / disse kumler efter Toke /
 3) 4) 5)
 hendes og / Toke Haklangs / søns søn.

Med denne indskrift har et ægtepar i vikingetiden rejst et minde om deres afdøde søn.

Runerne er hugget ind i stenens ene flade — den, der uheldigvis vendte opad i de 163 år, den lå som transitgods ved skibbroen i Nysted. Af den grund er indskriften, som ovenfor beskrevet, stærkt udvisket. Der er ingen figurer eller ornamenters indhugget bortset fra den enkelte ramme-streg, som indrammer linierne med runeskrift.

Helt lille er stenen ikke, selv om den ikke kan måle sig med Tirsted-stenen: ca. 1,63 meter høj og 1,75 meter bred forneden. Stenarten er en grovkornet, grå granit.

Skovlænge-runestenen

Ved den første registrering på Ole Worms tid fungerede stenen som materiale i en stenbro mellem landsbyerne Skovlænge og Gurreby. Ifølge optegnelser fra 1700-årene har også denne runesten — på samme måde som de to foregående — oprindeligt stået ved en stor gravhøj, Sandhøj. Mange sagn og megen folketro knyttede sig til den gravhøj, som må have virket på én gang mystisk og dragende på eftertidens mennesker. I 1765 fandt Søren Abildgaard runestenen på det samme sted, som den første berejser; i hans beretning står: »ved en Steen-Broe i Rad med andre Stene«. I første halvdel af 1800-tallet, da interessen for oldtidslevn var voksende, blev stenen taget op og flyttet til Skovlænge præstegårdsmark. Man synes at have opgivet tanken om at føre den til hovedstaden. Måske har man vurderet, at i præstens varetægt var den i sikkerhed.

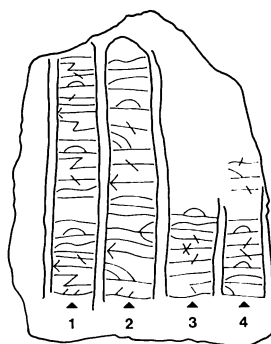

Fig. 7. Fig. 8. Skovlænge runestenen.

I 1879 blev den flyttet ind i selve præstegårdshaven, fordi den del af præstegårdens jorder, hvor den hidtil havde stået, nu solgtes fra. Det var netop i disse år, de første danske provinsmuseer spirede frem. På Lolland-Falster var indsamlingen af oldsager og andre museumsgenstande til Stiftsmuseet i fuld gang: den ældste museumsprotokol er netop dateret 1879. I den første tid stod man dog uden museumsbygning. Tingene blev indtil videre opbevaret i lokaler på rådhuset i Maribo. Det har sikkert været årsagen til, at det endnu på dette tidspunkt har været helt naturligt fortsat at betroe en så stor og uhåndterlig oldsag som Skovlænge-runestenen til sognets lærde embedsmand, når man ønskede den i sikre hænder.

Først i 1894 kom Skovlænge-runestenen ind til Maribo. Museumsbygningen på Jernbaneplassen var indviet i 1890. Runestenen fik plads på arealet foran bygningen til højre for indgangen. I dag er den udstillet for museets gæster i den lille museumsgård mellem hovedmuseet og kontorbygningen.

INDSKRIFTEN

- 1) Astgard rejste denne sten / efter sin fader
- 2 og 3)
- 4) Jyde en meget / velbyrdig thegn.

Stenen har en søn rejst efter sin fader. Han var af god slægt; og der gøres nærmere rede for hans sociale stilling i den sene vikingetids bondesamfund: »thegn«, d.v.s. en mand, der har haft et større landområde under sin forvaltning. Det er ikke usandsynligt, at den døde stormand har ligget begravet i den høj, som optegnelserne fra 1700-årene fortæller om.

Der er kun indskrift på den ene af stensens sider. De fire indskriftbånd er indrammet af dobbelte streger. Opadtil afsluttes båndene i spiraler; de er dog kun bevaret over de to venstre linier. Der er noget ved Skovlænge-runestenen, der kan minde om den store Jellingsten: dels den måde hvor-

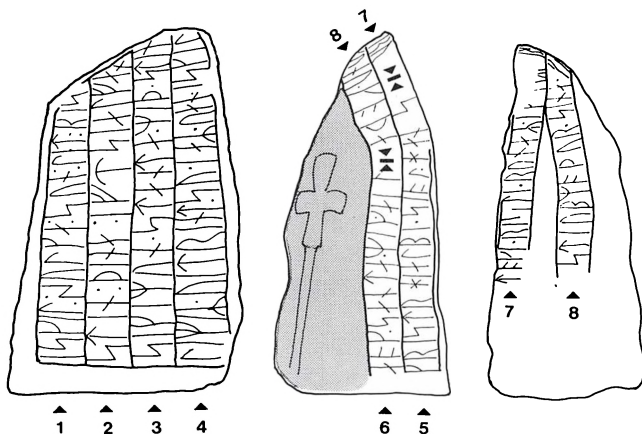

Fig. 9. Fig. 10 a. Fig. 10 b. Tillitse runestenen.

korte og senere tekst findes på den højre kant og hen over toppen. I Sverige og Norge var en sådan genbrug derimod mere udbredt.

Hvis lyset falder heldigt på stenens ujævne bagside, kan man se korsfiguren, som er indridset og står i lavt relief. Sammen med det kristne præg i den ældste indskrift signalerer det, at stenen er blevet til i overgangstiden mellem den hedenske vikingetid og den kristne middelalder. I Danmark er Tillitse-stenen en af de senest fremstillede, sent i 1000-årene, måske endda lidt senere. Det er ikke så meget det kristne præg, der viser det. Det møder man f.eks. også på den store Jelling-sten fra 900-årene med dens indskrift og Kristus-figur. Et sent fænomen er det derimod, at det er en kristen *sjælebøn*, som afslutter indskriften. I funktion peger det hen imod middelalderens sjælemesser. Længere mod øst, på Bornholm og i Sverige var det ret almindeligt, at runesten blev fremstillet i så sen en tid.

En tredje ting, der knytter Tillitse-runestenen til det svenske miljø er, at den ældste indskrifts Eskil Sulkesøn har rejst stenen efter *sig selv*. Det er den eneste danske runesten, der i klare ord vedgår dette. Ellers er det pårørende: venner og slægtninge, der i runeskrift hædrer afdødes minde.

Den yngre indskrift på stenen er formuleret i sædvanlig dansk vikingetids tradition, en søn har rejst et minde over sin stedmoder. Spændende er det at lægge mærke til, at denne indskrift, ligesom en del andre runeindskrifter, knytter skikken at rejse runesten til den velstillede del af datidens befolkning.

Mens runetegnene står meget jævnt på stenens forside, er de svære at skelne på kanterne, hvor overfladen er ujævn ligesom på bagsiden, hvor korsfiguren er. Stenarten er en grovkornet, rødlig granit med partier af hvid kvarts.

Højde ca. 1,45 meter, bredde 0,80 meter; største tykkelse 0,43 meter.

Sædinge-runestenen

er i modsætning til de fire foregående en »ny« runesten, idet den »kun« har været kendt i 130 år. Den blev opdaget af arkæologen J. J. A. Worsaae, da han i 1859 foretog berejsning af fortidsminder på Lolland. På en mødding ved Nebbelunde præstegård lå en stor sten i 9 stumper. Worsaae kunne se, at der var runer på kanten af dem. Det var vigtigt at finde ud af, hvor stykkerne kom fra, for at få at vide, hvor man i vikingetiden havde opstillet den.

Detektivarbejdet afslørede, at stenen var bragt til præstegården i 1854. Den var blevet gravet op af en mark nærved sogneskellet mellem Holeby og Sædinge sogn ved et vandløb kaldet Tinghusrenden. Der havde den været til fare for markredskaber, fordi den ragede op i muldlaget. Da den var gravet fri, blev den sprængt for at kunne flyttes helt væk fra marken. Man havde tidligere i 1830'erne haft besvær af stenen, da marken skulle opdyrkes. Den var så stor, at man ikke kunne rydde den til side som andre sten på arealet, men havde da valgt at grave et stort hul og vippe den derned, men hullet er øjensynlig ikke blevet gravet dybt nok. Stenen er næppe flyttet langt fra det sted, hvor den blev opstillet i vikingetiden. Det har sikkert været ved et trafikeret vadested over vandløbet. Man kender flere eksempler på runesten, opstillet ved gamle vejforløb.

Worsaae fik nu arrangeret, at stumperne af runestenen kom om i præstegårdens have. De blev lagt løst sammen som brikker i et puslespil; der må have været materiale til en hel runesten. I mange år lå stenen dér; desværre forsvandt det ene af stykkerne fra toppen af stenen, i 1879 er det meldt savnet. De usikre opbevaringsforhold kan have været medvirkende til, at man i 1893 flyttede runestenen til Maribo, sammensatte stumperne med cement og

opstillede den foran Lolland-Falsters Stiftsmuseum til venstre for indgangen som pendant til Skovlænge-runestenen. Museets besøgende kan i dag se den udstillet i den lille gård ved Museumsgade nr. 1.

INDSKRIFTEN

1) Thyre lod udføre / 2) denne sten / 3) efter

4) Krog / sin husbond og han var (da?) /

5) den stærkeste af alle / 6) Særsevernes og syd-

7) danernes / 8) »kval« dræbte ham / af Nord-

9) boerne / 10) den bedste. / Han var (da) sær-

sveers ?uk.

Igen en runesten, som én ægtefælle har rejst over en anden, og igen fremgår det, at den afdøde har været en fremtrædende person i datidens samfund.

Desuden fortæller Sædinge-stenen ligesom den foregående runesten om det internationale liv, der kendetegnede vikingetiden. Her er det ikke runestensens udformning, men indskriftens indhold og detaljer ved sproget, som giver oplysningerne. Runestenen er med sin formulering om »særsever og syddanere« taget som ét af beviserne på, at svenske vikinger boede på Lolland i en regulær »svensk koloni« midtvejs imellem Sverige og Hedeby i Slesvig, hvor de skriftlige kilder beretter om svenske vikingers tilstedeværelse. Som nævnt

ovenfor er det dog tvivlsomt, om det svenske indslag, som flere runesten fra tidsrummet røber, skal opfattes så håndfast.

Indskriften findes på alle stenens fire sider. Skriften er adskilt af en enkelt ramme-streg. To og to afsluttes stregene opadtil i spiral. Det ses nu kun i stenens ene hjørne, da toppen af stenen, som nævnt, kun er ufuldstændigt bevaret.

Den moræneblok, man i den sene vikingetid huggede Sædinge-runestenen af, var en lang, smal sten af firesidet tværsnit: den måler 1,75×0,80×0,68 meter. Stenarten er en grovkornet, rødgrå granit med ujævn overflade.

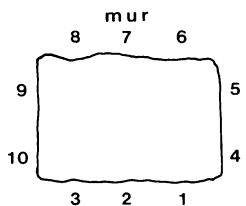
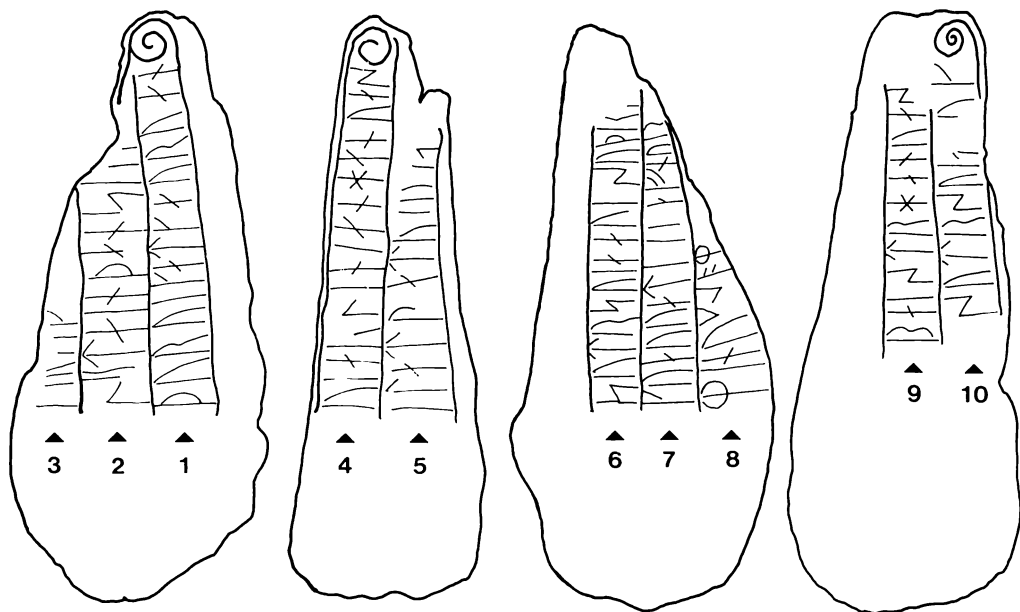

Fig. 13. Grundplan, der viser, hvor på Sædinge runestenen skriftbåndene er.

Fig. 11. Fig. 12 a. Fig. 12 b. Sædinge runestenen.

Tågerup-runestenen

Der er ikke fundet flere runesten i landsdelen efter det fund, som i 1868 blev gjort på en mark mellem Hyldtofte og Rødby.

Man var i gang med at skaffe stenmateriale til et byggeri. Runestenen, der lå væltet med indskriften nedad, havde en form, som gjorde den velegnet til trappesten. Først da den var kløvet i to stykker og vendt omkring, opdagede man indskriften. Heldigvis kom præsten fra Tågerup til stede; marken hørte til præstegårdens jorder. Han fik standset arbejdet med tilhugningen af stenen og fik den flyttet til kirken. Året efter blev runestenen sat sammen og indmuret i våbenhusets ydermur. Der sidder den den dag i dag, drejet så den højre side vender nedad, og så skriftbåndene er orienteret vandret ligesom linierne i en bog. Sådan har den ikke stået i vikingetiden. På alle de runesten, man kender fra Lolland-Falster, er runeindskrifterne anbragt, så de skulle læses lodret, nedefra og op. Også når stene er fundet væltet, kan man gerne på deres form se, hvad der er op og ned; det tunge og brede parti er stenens standflade.

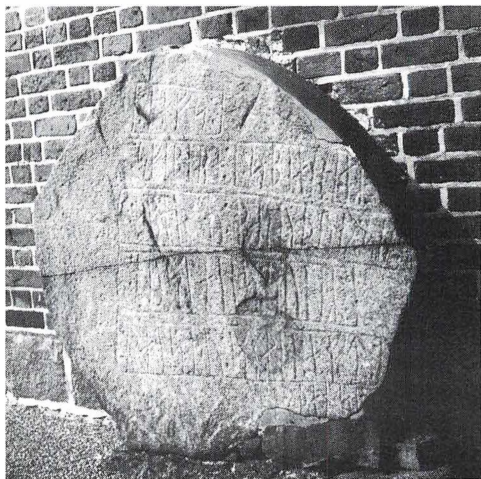

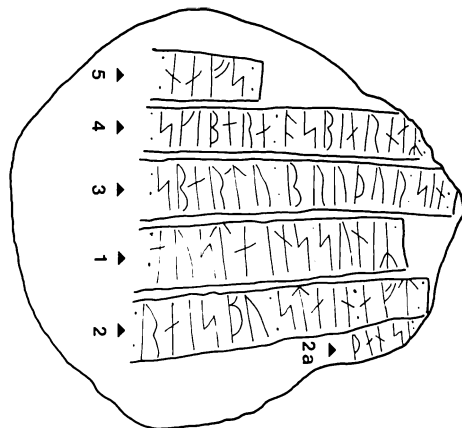
Fig. 14. Fig. 15. Tågerup runestenen.

INDSKRIFTEN

- 1) Østens sønner / 2) rejste / 2a) denne / 2) sten
 3) efter / deres broder / 4) Spærle / skipper
 5) hos Esbern / Næb.

Indskriften supplerer i stikords-form det kendskab til vikingetidens samfundsforhold, som teksterne på de foregående runesten har givet med begreberne: familiesammenhold, skibsfart.

Med det navn, brødrene kalder sig: »østens sønner«, kan de hentyde til, at de eller deres slægt måske oprindeligt var hjemmehørende længere mod øst. Man kan forestille sig, at familien måske har været bosiddende på Sydlolland som en indflydelsesrig slægt i bondesamfundet dér, på det tidspunkt da de rejste runesten over en afdød bror, der havde arbejdet til søs.

Der er kun runer på stenens ene plane side. Skriftbåndene er omgivet af dobbelte rammestreger som runerne på Skovlængestenen, men stregerne både i runerne og rammestregerne er spinklere hugget. Runestenen — en grovkornet, rødlig granitsten — er halvanden meter høj, omtrent lige så bred og ca. 30 cm tyk.

Sønder Kirkeby-runestenen

er den eneste runesten med tilknytning til Falster. Den blev fundet i 1802, da der blev ansat en ny præst ved Sønder Kirkeby kirke. Han opdagede straks runestenen, der var tilhugget som bygningssten og sad indmuret i kirkens mur. Han indberettede fundet til de antikvariske myndigheder i København, som sendte besked tilbage, om at man ønskede, at stenen skulle tages ud af muren og sendes ind. Det Classenske Fideikommis påtog sig arbejdet og bekostede

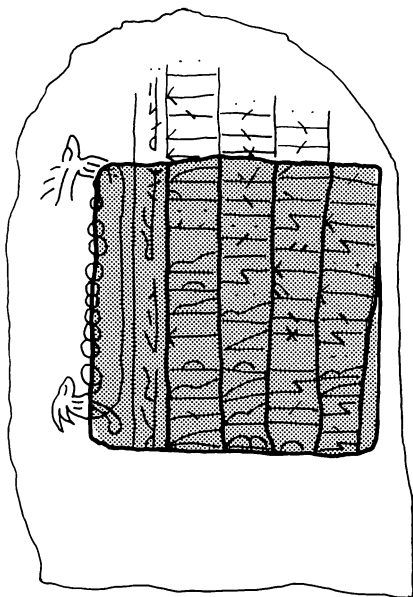

Fig. 16. Rekonstruktion af Sdr. Kirkeby runestenen før end tilhugningen som bygningssten. Skibet rekonstrueret efter skibsfigur på skånsk runesten.

også transporten til hovedstaden. I 1810 blev den som den første runesten fra Lolland-Falster opstillet i Det Oldnordiske Museums samling af danske runesten ved Rundetårn. I 1867 blev den flyttet til det nuværende Nationalmuseum sammen med resten af oldsagssamlingen, og i de sidste mange år har den været udstillet i »Runehallen«. Ved den store ombygning af Nationalmuseets udstillingsareal, som foregår i disse år, vil alle runestene der, også de tre fra Lolland-Falster, blive flyttet til et andet sted i bygningen.

INDSKRIFTEN

Hovedindskriften:

1)	2)
Sasser (?) satte denne sten /	efter Asgote
3)	4)
(?) / sin broder. Men han /	fandt døden

på Gotland (?).

Indskriften med samstavruner til højre for skibsfiguren:

Thor Vie disse runer.

Igen samme tema i runeindskriften: et familiemedlem rejser runesten over et andet. Runologerne er ikke sikre på, om stedsnavnet er tolket rigtigt. Men på baggrund af at de arkæologiske fund på Lolland-Falster som nævnt viser kontakter vidt omkring mod øst og vest, er det sandsynligt, at en mand fra Lolland er død på Gotland, hvor der netop fra vikingetiden er gjort så rige fund.

Det er bemærkelsesværdigt, at runestenen fra Sønder Kirkeby har en hedensk besværgelse. Stenen dateres p. gr. af sin

sprogform til sent i 1000-årene, altså ved begyndelsen af middelalderen. Harald Blåtand, konge fra 935-985 proklamerede på den store Jelling-sten fra 900-årene, at han havde gjort danerne kristne. Trosskiftet har — måske ikke mindst i de sydøstlige egne — været en langsom proces, åbenbart også i den velsituerede del af befolkningen, som brugte skikken at rejse runesten. Overklassen har ellers for vane hurtigt at optage og formidle nye kulturpåvirkninger. Den hedenske besværgelse er skrevet i et andet runealfabet (samstavsruner) end de andre runeindskrifter i landsdelen; måske med det formål at give besværgelsen ekstra kraft.

Da runestenen i Sdr. Kirkeby blev hugget til kvader i forbindelse med kirkebyggeriet, var det heldigt, at så meget af indskriften blev bevaret. Til højre og fornedet er der tilsyneladende kun hugget ganske lidt af runerne. Derimod må der være afhugget en del foroven, ligesom også skibsfiguren til venstre for indskriften har mistet stævne og

evt. takkelage. Tilsvarende afbildninger af et skib findes ikke på andre runesten i landsdelen. Man ser for sig en stiliseret gengivelse af de skibe, som fra Nordfalsters kyst sejlede ind ad Fribrødreaen til den reparationsplads i ådalen, som Vikingskibshallen og Museet Falsters Minder har udgravet i de senere år. Skroget er tegnet med streger; der er ror og køl og det nederste af stævnene samt ved rælingen den underste kant af en række skjolde. Stævnene har sikkert været forsynet med dragehoveder, ligesom det ses på to svenske runesten, der også har skibsfigurer. Især den ene ligner i sin tegning Sdr. Kirkebyskibet.

Der er ingen runer eller figurer på stensens bagside. Skriftbåndene på forsiden er adskilt med enkelte streger, og mellem skibsfigur og samstavsruner er der også en skillelinie.

Stenen er en grovkornet, rød granit. Kirkens bygmestre har tilhugget den i størrelsen 0,79×0,71 og i tykkelsen ca. 0,30 meter.

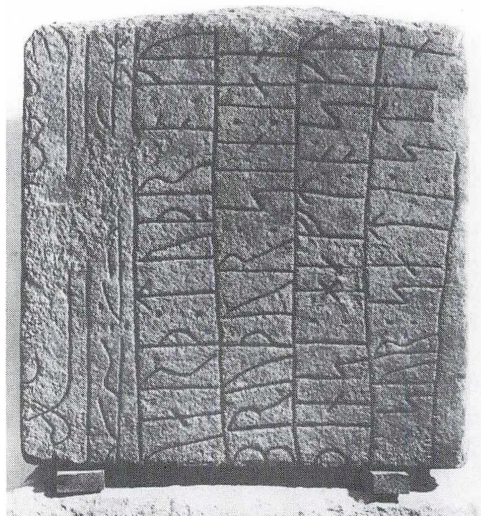

Fig. 17. Fig. 18. Sdr. Kirkeby runestenen.

Runesten og kulturlandskabet

De syv runesten, der er fundet på Lolland-Falster, fordeler sig ikke jævnt ud over landsdelen: som kortene fig. 1 og 19 illustrerer, er der én på Falster, men seks på Lolland. Det er ikke til at vide, om udbredelsen er karakteristisk for landsdelen, da mange runesten i tidens løb kan være hugget til bygningssten som Tågerup- og Sdr. Kirkeby-stenen, sprængt ligesom Sædinge-runestenen, eller på anden måde ødelagt, uden at man opdagede runerne. Selv om det er mere end 100 år siden, den sidste runesten blev fundet, kan der gemme sig flere rundt omkring. Med lidt held og god iagttagelsesevne hos dem, der fjerner store sten af markerne, og hos de håndværkere, som nedriver gamle huse og frigør bygningsstenene, kan der i de kommende år blive fundet nye runesten; og det kan ændre fundbilledet.

Især på Falster er det svært at tro, at der ikke har været flere runesten. Man ville forvente en koncentration på det nordlige Falster som den ved Rødby fjord. Fundbilledet i 900-1100 årene i de to områder minder på mange måder om hinanden. På Nordfalster er der fundet en del sølvskatte fra vikingetid. Mange af dem var nedlagt i jorden i nærheden af de fjorde og vige, som er inddæmmede i dag, men som dengang var lavvandede brakvandsområder, der som gode naturhavne for datidens fladbundede skibe stedvis skar sig temmelig langt ind i landet: Vålse vig, Skovby nor, Gåbense vig m.fl. I de samme strøg, gerne et par kilometer fra, hvor der dengang var åbent vand, er registreret og udgravet ganske mange bopladser med østersøkeramik. Mere småt er det med fund af grave. Et særpræget og sjældent fund, som passer godt ind i det mønster, som de øvrige fund og stedets natur i øvrigt tegner, er skibsværftet ved Fribrødreaå. Alt i alt vidnesbyrd om intens akti-

Fig. 20. Vejleby spændet.

vitet på Nordfalster, tegn på velstand og kontakter udadtil.

På Lolland tvivler jeg derimod på, at nye fund vil ændre tendensen i udbredelsen. Jeg tror ikke, det er tilfældigt, at man i vikingetiden og den tidligste middelalder opstillede hovedparten af runestene i egnen omkring Rødby fjord. Der er en tydelig koncentration af andre fund fra samme tid netop i kystområdet omkring den gamle Rødby fjord.

De mange bopladser eller landsbyer vidner om en ganske stor befolkningstæthed. Traditionelt dateres bostederne til tidlig middelalder p. gr. af den lervare, »østersøkeramikken«, der er fundet henkastet dér. Navnet har lervaren fået, fordi man finder den med et vist fællespræg også i de svenske, polske og tyske østersøegne. Imidlertid er denne keramik dårligt analyseret og upræcist dateret ikke mindst på dansk område. Enkelte fund viser, at den har været i brug allerede i vikingetiden. Måske tilhø-

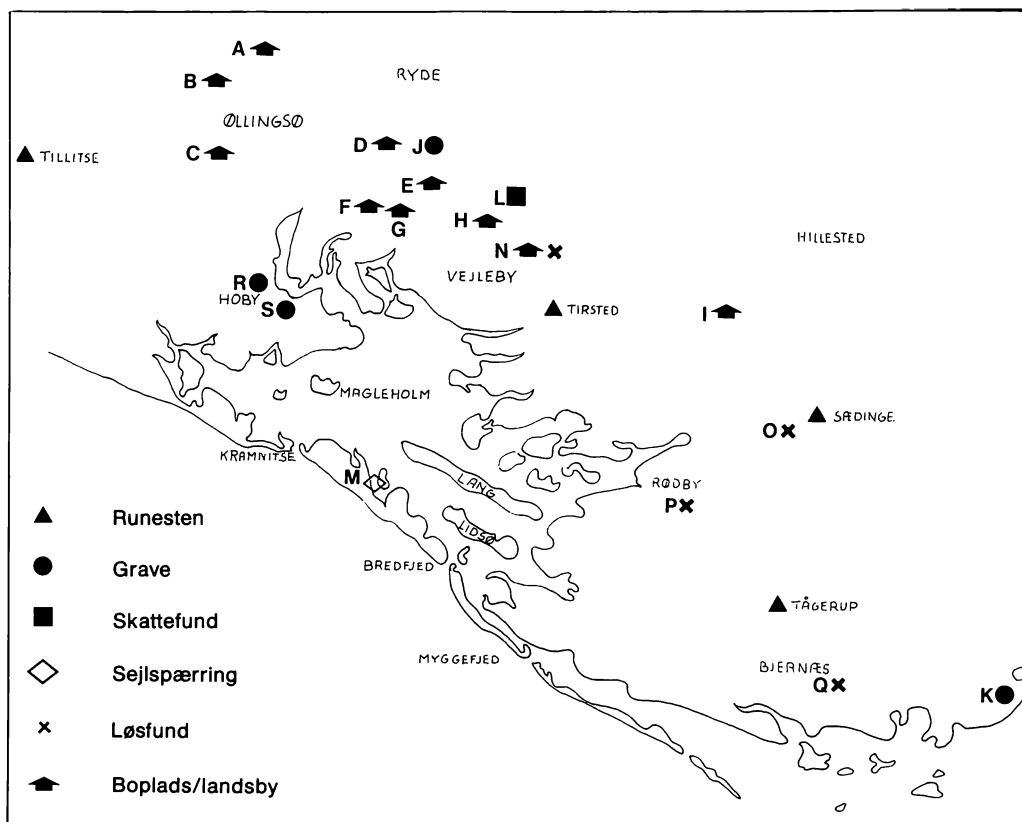

Fig. 19. Fundbilledet ved Rødby fjord. Kystlinien efter et kort fra 1776.

Eggen omkring Rødby fjord. Fund fra vikingetid og tidlig middelalder. Kortet viser fjordens udbredelse 1776. I perioder af historisk tid er fjordarme gået længere ind (f.eks. ved Sædinge).

Runesten

Tirsted, Tillitse, Sædinge, Tågerup.

Vedr. runesten — se litteraturlisten nr. 8-10, 12 og 13.

Boplads/landsbyer fra tidlig middelalder.

A. Bagkær, Græshave sogn. Fund af østersøkeramik. Formentlig boplads.

B. Øllingsø, Græshave sogn. Fund af østersøkeramik. Formentlig boplads.

C. Bådesgård, Græshave sogn. Fund af østersøkeramik. Formentlig boplads.

D. Opagergård, Landet sogn sb 7. Boplads; stolpehuller, gruber, kulturlag, østersøkeramik m.v. Undersøgelse i forbindelse med drænarbejde.

E. Ågeby, Landet sogn. Stolpehuller, gruber, kulturlag m.v. Østersøkeramik og andre genstandsfund. Udgravning ca. 165m².

F. Askø, Landet sogn. Ca. 1.450 m² udgravet, hustomter m.v.

G. Askø Skovgården, Landet sogn. Mindre udgravning.

H. Vejleby og Pallerup, Vejleby sogn. Hustomter, gruber, brønde, kulturlag, hegn, render m.v. (litteraturliste nr. 14 og 16).

Vedr. E-H se litteraturliste nr. 20.

I. Norre, Nebbelunde sogn. Overfladerekognoscering.

Grave fra vikingetid

- J. Opager, Landet sogn. Kvindebegravelse, jordfæste.
- K. Errindlev, Errindlev sogn. Høvding fra vikingetid, jordfæste, gravlagt med hest, hund og et rigt udstyr i øvrigt. Litteraturliste nr. 19.
- R. Hoby, Gloslunde sogn. Mandsgrav, jordfæste.
- S. Johannesminde, Hoby, Gloslunde sogn. Mandsgrav, jordfæste.

Skattefund fra vikingetid

- L. Duesminde, Vejleby sogn. Sølvskat. Litteraturliste nr. 18.

Forsvarsanlæg

- M. Homindespærringen, Skarholmsrende, Rødby sogn, sb 12. Undersøisk pælespærring. C14-dateret til sent i 900-tallet. Litteraturliste nr. 17.

Løsfund

- N. Ågård, Vejleby sogn, Bronzehængesmykke med gul og sølvbelægning. Sammesteds er set spor af boplads fra tidlig middelalder.
- O. Sædinge, Sædinge sogn. Sværd fra tidlig middelalder.
- P. Østergade, Rødby. Spænde med motivet: hest og drage i gennembrudt mønster («Urnesspænde»). Litteraturlisten nr. 15.
- Q. Stensagergård, Pilet, Tågerup sogn. Trefliget spænde.

rer en større del af østersø-keramikken end man i dag er klar over i virkeligheden vikingetid. Det kan være årsag til, at der ikke er fundet én eneste boplads fra vikingetiden på Lolland-Falster: at de gemmer sig i det store materiale af boplads med østersø-keramik.

Både naturforholdene i området og beliggenheden må være forklaringen på den relativt store befolkningstæthed. Før end Rødby fjord i begyndelsen af dette århundrede blev inddæmmed, var den lave sydkyst kantet af brede strandenge med en plantevækst, der kunne give fin ernæring til græssende kvægflokke; de skiftende vandstandshøjder, som vindstuvningerne i Østersøen fremkalder, må have givet områ-

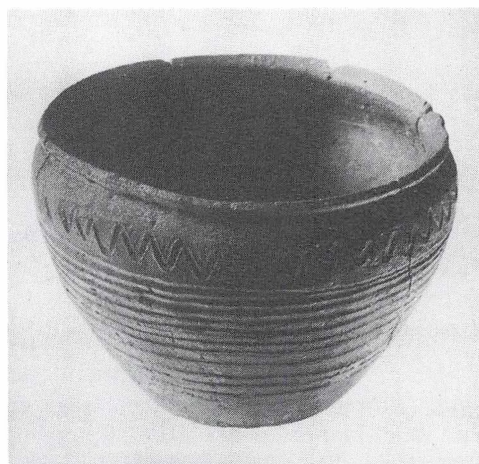

Fig. 21. »Østersø-keramik« fra bopladsen Vejleby.

det en karakter, der minder om forholdene i den sydvestjyske og nordtyske marsk. Det er områder, der ligesom Rødby fjord har tiltrukket mennesker i jernalder og vikingetid. Udbyttet fra landbruget og ikke mindst kvægavlen har været det bærende fødegrundlag. Samtidig har beliggenheden ved én af de vigtige ruter for fugletræk og nærheden til fjordens vand gjort det muligt at supplere med fiskeri og fuglefangst.

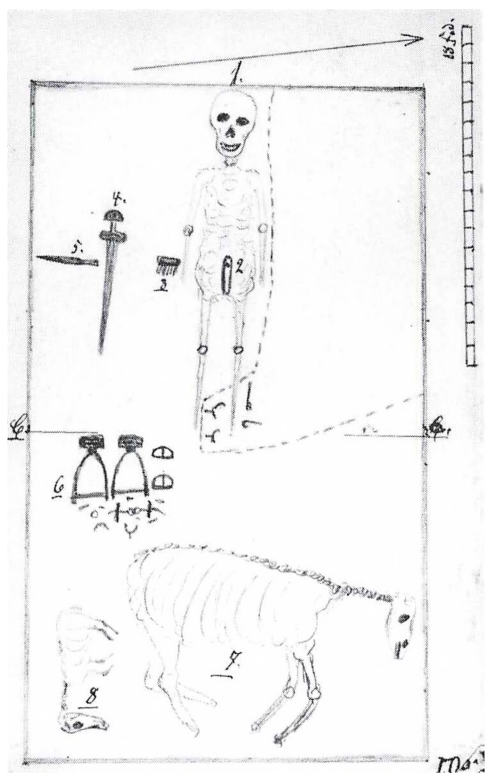

Fig. 22. Den døde viking fra Errindlev.

Gravfundene, skatte- og løsfundene fortæller — ligesom tilstedeværelsen af de mange runesten — at der har været rigdom i området blandt en del af befolkningen. Tættest på den tids overklasse kommer man med høvdingebegravelsen fra Errindlev: en kriger er gravlagt i et stenbrolagt kammer med våben og rideudstyr, sin hest og hund; sidstnævnte, et myndelignende dyr har været en smuk følgesvend for den velhavende viking til hest.

Løsfundene og skattefundene har også deres at fortælle om den blandingskultur i Østersø-området, som runestenene på Lolland-Falster har givet indtryk af: ringene i skatten ved Duesminde er fremstillet i Rusland, smykket fra Vejleby er af irsk oprin-

delse, mens spændet fra Østergade i Rødby er fremstillet over et yndet nordisk motiv i den sene vikingetid: hesten og slangen. Det findes også i andre materialer fra samtiden, f.eks. udskåret i træ som vægudsmykning på stavkirken i Urnes, Vestnorge. De internationale påvirkninger og kontakter har være alsidige.

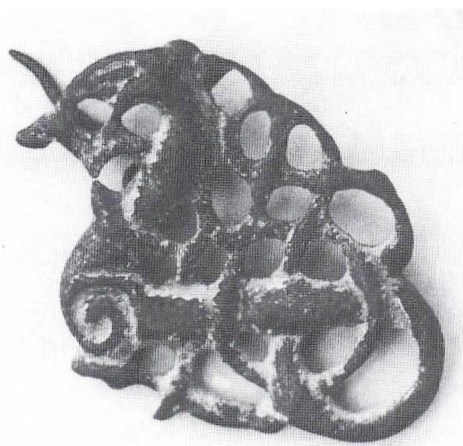
Et andet forhold, som har gjort egnen ved Rødby fjord til et internationalt center, må være selve fjordens natur: vikingetidens sladbundede fartøjer kunne med fordel søge ly for Østersøens stride vinde i den lavvandede fjord. Samtidig har stedet nok ligget centralt i forhold til den trafik, som i vikingetiden udgik fra de rige svenske centre, fra Hedeby, fra det baltiske område m.v. At det af sikkerhedshensyn har været nødvendigt at udelukke visse fartøjer fra fjor-

Fig. 23. Ringene fra skattefundet ved Duesminde.

den og regulere sejladsen, vidner den kraftige, undersøiske pælespærring fra vikingetiden om, som er fundet ved Hominde i Skarholms-renden, én af indsejlingerne til Rødby fjord.

I de nyere oversigtsværker om vikingetid og tidlig middelalder i Danmark optager Lolland-Falster ikke meget plads. Det er en skam, men forståeligt, fordi området i sin kulturudvikling — som en integreret del af Østersø-egnene — følger andre baner end de mere centrale dele af Danmark. Med en rent skandinavisk indfaldsvinkel til kilde-materialet virker Lolland-Falsters vikingetid og tidlige middelalder aparte. Som i så mange andre perioder af forhistorien er koden til forståelse af kulturudviklingen at anlægge et internationalt syn og beskrive landsdelen som en egn i Østersø-området og det nordlige europæiske kontinent. Ved en sådan arbejdsmetode, hvor også de egenartede sydøstdanske forhold beskrives, vil den sammenfattende skildring af dansk vikingetid og tidlig middelalder kunne gengive den spændvidde og variation, som kendetegner århundrederne på overgangen mellem hedensk og kristen tid.

Fig. 24. Spændet fra Rødby med motivet hest og slange.

Litteratur

Fortidsminder; undersøgelse, registrering og bevaring i gammel tid

1. Klaus Ebbesen: Fortidsminderegistrering i Danmark. Fredningsstyrelsen, København 1985.
2. Klaus Ebbesen: Pederstrup oldtidsminder. Lolland-Falsters Stiftsmuseum 1988.
3. Red. Ingrid Nielsen: Bevar din arv. 1937 Danmarks fortidsminder 1987. Gads forlag 1987.
4. Poul Otto Nielsen: Hundredtusind fortidsminder. Om den arkæologiske kortlægning i Danmark siden 1807. Nationalmuseets arbejdsmark 1981.
5. Erik Nørr: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800-1841. Rigsarkivet 1981.
6. Ruth Tanderup og Klaus Ebbesen: Forhistoriens historie. Forlaget Wormianum 1979.

Runesten

7. Anders Bæksted: Runerne, deres historie og brug. Nyt Nordisk Forlag 1943.
8. C. C. Haugner: Lollands Oldtidsminder. Nakskov Tidendes Forlag 1941.
9. Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter. Munksgaards Forlag 1941-1942.
10. Svend Jørgensen: Bag Diger og Hegn. Lolland-Falsters Hjemstavnsbog 1, s. 29-36. Maribo Amts Skolebiblioteksforening 1945.
11. Erik Moltke: Sønder Kirkeby-runestenen. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1934, s. 88-98.
12. Erik Moltke: Runerne i Danmark og deres oprindelse. Forum 1976.
13. A. L. Wimmer: De danske Runemindesmærker. Bd. II, 2, Runestenen på Øerne. Gyldendals Forlag 1900-1901.

Kulturlandskabet, vikingetid/tidlig middelalder; andre fund

14. Else-Marie Boyhus og Kjeld Snedker: En bosættelse fra den tidlige middelalder. Foreløbig rapport om udgravningen i Vejleby 1970. Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift 1971, s. 5 ff.
15. Else-Marie Boyhus og Karen Løkkegaard Poulsen: Vikinger — vendere. Lolland-Falster »midt imellem«, udg. Vejdirektoratet m.fl. 1988.
16. Tage E. Christiansen: En Guldsmede-Matrice fra Vejleby. Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsberetning 1948, s. 6 ff.

17. Red. Mogens Schou Jørgensen m.fl.: Vikingernes spor i det danske landskab. Nationalmuseet 1981, s. 18 f om Hominde-spærringen.
18. Elisabeth Munksgaard: Betalingsringe fra vikingetid. Danefæ. Festskrift til Dr. Margrethe II, april 1980, nr. 52.
19. Ove H. Nielsen: Holeby kommune historisk set. Lolland-Falsters Historiske Samfund 1977, s. 14.
20. K. Løkkegaard Poulsen m.fl.: Arkæologisk arbejde og motorvejsanlæg 1982; afsnittet Udgravning af bopladser på Lolland-Falster s. 22 f. Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift 1983.
21. Karen Løkkegaard Poulsen: Forhistorien på Lolland-Falster. Fredningsplanlægning Storstrømsamtet 1983.
22. Roar Skovmand: De danske skattefund fra vikingetid og den ældste middelalder indtil omkring 1150. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1942.

Oversigt over tidsrummet

23. Else Roesdahl: Danmarks vikingetid. Gyldendal 1980.
24. Niels-Knud Liebgott: Dansk middelalderarkæologi. Gad 1989.

Lolland-Falster i bogverdenen

Af Verner Hansen

*Polske piger på Skørringe omkring første verdenskrig.
Fra bogen »Mennesker omkring et gods«.*

Mennesker omkring et gods

Palle Brandt er en særdeles god skribent, og ikke alene om det mere dagsaktuelle, men også på det lokalhistoriske område.

Hans årlige bøger for Kulturmindeforeningen i Nykøbing har med rette nydt megen anerkendelse for at være meget velskrevne. Det har været

bøger med nogenlunde det samme tema: »Huse omkring —«. Emnerne har været omkring huse, blandt andet et sund, en kirke, en havn og en bro.

Den sidste bog, der som sædvanligt er udarbejdet i nært samarbejde med museet Falsters Minde, hedder »Mennesker omkring et gods«.

Der er dog ikke alene tale om eet gods, men flere på Lolland og Falster. Godserne har været vigtige led i landsdelens liv og historie, og skildringerne af dem er virkelig god.

Når Palle Brandt nu formentlig har fået mere tid efter at have forladt chefredaktørposten på »Folketidende«, så må det meget håbes, at han kunne få lyst til at samle sig om større lokalhistoriske arbejder. Han vil være den rette til at berige landsdelen med en ny og stor fremstilling af et emne, der måske ikke før har været så udførligt behandlet.

Livet på Næsgaard

»Næsgaardbogen« for 1988 giver som sædvanligt et interessant indblik i det betydningsfulde landbrugsfaglige arbejde, som udføres på den landskendte skole. Skoleårets forløb bliver udførligt skildret af forstander Frederik Qvist, og en artikel fortæller om, at han og hustruen i 10 år har været på Næsgaard, og samtidig også sekretæren Ellis Hansen. I de forløbne 10 år er der sket en betydelig udvikling i landbrugsskolens arbejde.

I bogen, som udgives af Foreningen Gl. Næsgaardianere, er der udover landbrugsfaglige artikler og udflugter, også en omtale af fejringen af stavnsbåndsjubilæet, som skete på grundlovsdagen.

Opgaverne på amtets museer

Museerne i Storstrøms amt udfører et stort og omfattende arbejde, og kendskabet hertil burde nå ud til større grupper af amtets befolkning.

Et forsøg på at give bedre information er en folder »Brug dit museum«, som giver et godt indtryk af de opgaver, som museerne arbejder med.

Stubbekøbings arkiv-årsskrift er stort

Arkivernes årsskrifter er med til at give gode bidrag til den nære lokale historie.

Årsskriftet fra Stubbekøbing lokalhistoriske arkiv er for 1989 blevet særligt stort, nemlig på 100 sider.

Indholdet udmærker sig særligt ved, at artiklerne ikke bare fortæller om byen Stubbekøbing, men det omliggende landområde får også sin plads.

Artiklerne går langt omkring, således er der noget om sejlskibe, forsamlingshusforhold, skovriddere, sygekassernes opblomstring, badminton, skovballe, lystanlæg, folkebogsamling og meget andet.

Smålandshavets øer i smukt hæfte

På Karl Andersensvej 37, 6710 Esbjerg eksisterer der et forlag, som hedder »Bygd«.

Forlaget udsender en række udmærkede og billige små bøger, som der altid er præget af et omhyggeligt arbejde.

Nogle medarbejdere fra »Bygd« har været en tur på Femø og Fejø for at rekonoscere, og det er der kommet et smukt hæfte ud af. Det hedder »Femø og Fejø — øer i Smålandshavet« og koster kun 25 kr.

Hæftet på 32 sider er præget af nogle meget smukke farvebilleder, som det er en fornøjelse at kigge på.

Der gives også nogle velskrevne og indholdsriege oplysninger om de to øers forhold.

En overlæge fortæller

På forlaget »Lille Torv« har overlæge Erik Henriksen udgivet en 132 sider stor bog »Der var engang« til en pris af 75 kr.

Erik Henriksen fortæller om sin tid på amtssygehuset i Maribo og senere Centralsygehuset i Nykøbing.

Der er en række skildringer af en overlæges omfattende og ansvarsfulde arbejde og også betragtninger om sygehusforholdene på Lolland-Falster — som der i høj grad er aktuelle og delte meninger om.

Fremragende bog med træk af Nakskovs historie

Carl Emil Hansen er kendt både som chefredaktør for Ny Dag og borgmester i Nakskov.

Han er også respekteret som en fremragende skribent, og derfor har der også været stor interesse for hans bog »Egeskov og bjørneklo«, hvis titel skal være en hentydning til Nakskovs byvåben.

Bogen er udsendt på Dansk Historisk Håndbogsforlag, Lyngby, og trods 144 rigt illustrerede sider er prisen kun 98 kr.

Det er ikke således, at Carl Emil Hansen skriver Nakskovs historie, som han selv har oplevet den gennem de sidste 20-25 år. Han tager derimod en række begivenheder og personer frem til en rammende skildring, og i visse tilfælde lægger han ikke fingrene imellem — hvilket heller ikke ville ligne ham.

Nakskov kan være glad for en sådan bog, der også med stor interesse kan læses over hele Lolland-Falster.

Ny bog om Marie Grubbe

De to store historiske kvindeskikkelser på Lolland-Falster: Leonora Christina og Marie Grubbe kan stadig fremkalde nye udgivelser.

Jens Aage Poulsen har skrevet »Marie Grubbe — et kvindeliv i 1600-tallet«.

Bogen er udgivet på Munksgaards Forlag, og prisen er 135 kr. for den kun 56 sider store bog.

Det er en populær skildring, der i og for sig ikke indeholder så meget nyt og uden den vægt, som prægede Jens Meiers bog om Maribo Grubbe, som Lolland-Falsters historiske Samfund var med til at udgive, men forlængst er udsolgt.

I bogen er der en del billeder og tegninger, men ikke meget om Marie Grubbe, men om hendes tid.

En grundejerforening på Sydfalster

Grundejerforeningerne spiller en betydelig rolle med hensyn til den store udvikling med fritids- og huseområder, der er sket på Sydfalster.

Laksenborg grundejerforening, der har fejret et 25 års jubilæum, sørgede for udgivelse af et lille hæfte om begivenheden.

Et par lokale skrev om jubilæet, og redaktør Dan Olesen fra bladhuset i Marrebæk sørgede for en tilrettelæggelse til udgivelse.

Hæftet giver anledning til den bemærkning i almindelighed om, at foreninger gennem årenes begivenheder bør sørge for at samle gode billeder af, hvad der sker. Det vil have stor værdi, når der skal udgives jubilæumsskrifter.

Bryggerierne er også lokalhistorie

Bryggerihistorie hører i høj grad med til lokalhistorien. De mange bryggerier, som tidligere fandtes, også på Lolland-Falster, var i mange tilfælde en virksomhed, der havde betydning i lokalsamfundet.

Et bryggeri gav beskæftigelse, og man kunne dyrke lokalpatriotismen ved at bruge de lokale produkter.

Helge Clausen, Errindlev, der brænder for lokalhistorien, og gerne ofrer megen tid på at dyrke den, har med megen flid samlet mange og hidtil ukendte oplysninger om landsdelens bryggerier. Oplysningerne kommer frem i »Samlerringen«, der er tidsskrift for bryggerisouvenirs og bryggerihistorie. I nr. 10 for december 1988 er der artikler om en mineralvandsfabrik i Saksøbing og om Rødby bryghus.

Smukt og indholdsrigt loge-skrift

»Loge nr. 24 — Reventlow — I. O. O. F. af Danmark« fejrede 100 år på en meget værdig måde ved udgivelse af et stort og smukt jubilæumsskrift — og et vægtigt indhold.

Jubilæumsskriftet har en artikel om Christian Ditlev Reventlow, der gav logen navn.

På en udmærket måde skildres logens historie, bygningerne og det betydelige og velgørende arbejde, som er udført.

Skolejubilæum i Nykøbing

Det er en god og naturlig foreteelse, at skoler udgiver en eller anden slags skrift, når der kan fejres et jubilæum. Folkeskolen er nemlig et meget vigtigt led i det kulturelle liv i Danmark og af stor betydning både for børn, forældre og lærerkræfter.

»Ejagodskolen« i Nykøbing har fejret et 25 års jubilæum, og det kom der et hæfte ud af, som i tekst og billeder fortæller om historie og begivenheder. Dette kan give anledning til den bemærkning, at der burde ofres lidt mere på skolernes jubilæumsudgivelser, så de kan få et pænt udstyr.

Om betegnelsen »-itse« på Lolland-Falster

Omslaget på Lollands Banks beretning og regnskab er altid præget af, at formandsdirektør Benny W. Pedersen har en stor lokalhistorisk interesse, der også udmønter sig i støtte til lokalhistoriske aktiviteter.

I en smuk udførelse med fine farvebilleder er udgivelsen for 1988 en interessant skildring af de stednavne på Lolland-Falster, hvor der forekommer endelsen »-itse«, som skal stamme fra venteriden.

Saksøbing-rådhus i 100 år

En bys rådhus er der megen historie knyttet til, thi meget lokalhistorie har udspillet sig i byens hus, hvor mange begivenheder og arrangementer har fundet sted. Det har ikke gjort rådhushistorien mindre, at der også i bygningen kunne være rets- og arrest.

Rådhuset i Saksøbing har 100 år bag sig, og en skildring heraf har kommunaldirektør Hans Bech fået meget ud af, idet han fremdrager væsentlige træk.

Fremstillingen af hæftet på de 16 sider er lavet meget billigt, men kunne efter indholdet have fortjent en smukkere udførelse.

Stole er møbelhistorie

Stole er ikke bare noget, som man sidder på. Det er tværtimod således, at stole udgør en rig møbelhistorie, som indeholder mange interessante enkeltheder.

Museumsinspektør Else-Marie Boyhus har med sædvanlig dygtighed fået meget ud af »Stole«, som er det almene bidrag i Lolland-Falsters Stiftsmuseums årsskrift for 1989. Den oplysende skildring er rig på mange billeder, der viser det store udvalg, som museet har.

Årsskriftet fortæller også om Stiftsmuseets omfattende virksomhed.

Maribos fjernvarme i 25 år

Fjernvarmeværkerne på Lolland-Falster er endnu ikke så gamle, at de har fået historieskrivning.

Det er dog sket med Maribo varmeværk i anledning af årene 1964-1989.

I den 32 sider store bog fortælles meget underholdende om værkets historie, og ikke mindst udviklingen fra brug af olie til kul. Der er også nogle tekniske artikler og skildringer af værkets organisatoriske og personelle forhold.

Mange folkesagn

Forlaget »I stalden« på Nordlolland har udvist megen flid med hensyn til at udsende »Folkesagn i tekst og billede fra Nørre herrerød«.

Det 6. bind er udkommet, efter at det første forelå i 1983.

De mange småstykker er hentet fra folk på egnen, og ikke mindst som Allan Hjort Rasmussen samlede dem i den store bog »Folkeminder fra Nørreherred«.

Skildring af roebanernes historie

En lokomotivklub KLK, der har hjemsted: Stejlbjergvej 23 E 2, 6000 Kolding, udgiver et blad »Togfløjten«.

En af medarbejderne er Tom Lauritsen, Mariibo, der blandt andet har et omfattende kendskab til roebanernes historie. I bladets nr. 1 1989 fortæller han om »June«, som var et lokomotiv, der tilhørte Ullerslev Roebaneselskab, og i bladets nr. 2 drejer det sig om Vesterborg-Ravnsby-Egholm Roebaneselskab. Artiklerne, der er ledsagede af billeder, giver gode bidrag til det vigtige kapitel, som roebanerne var i Lollands sukkerroeproduktion.

B. S. Ingemann mindet

200-året for digteren B. S. Ingemanns fødsel i Torkilstrup præstegård blev ret naturligt udførligt markeret både lokalt og på landsplan.

Der blev af lokale kræfter lagt et stort arbejde i forskellige initiativer, således en interessant udstilling og et arrangement på selve dagen. Der kan herom læses mere i beretningen fra Lokalhistorisk Arkiv for Nørre Alslev kommune.

Et lokalt mindeskrift kom også, og det hedder »Hjerteskjalden« med et indhold på 62 sider. For udgivelsen stod: Schleyers Forlag, Nørre Alslev.

Skribenterne var lokale og andre med et særligt kendskab til Ingemann og hans forfatter-skab.

Gyldendals Forlag udsendte »Lysets Engel«, nogle udvalgte digte ved Dan Turell, og på Borgens Forlag kom »Fjorten eventyr og fortællinger«.

Fjernsynet ville også vise sig med en egen tilrettelagt udsendelse om aftenen fra Torkilstrup. Det blev desværre på en sådan måde, at der landet over fremkom læserbreve med en stærk kritik af udsendelsens form.

Mere om Leonora Christina

Kongedatteren Leonora Christina og hendes meget dramatiske liv er der skrevet uhyre meget om og på næsten alle mulige former indenfor litteraturen.

Forfatteren Helle Stangerup står for den sidste store bestseller »Spardame«, hvor personerne foruden Leonora Christina er de forskellige kvinder omkring Kong Christian den Fjerde.

Helle Stangerup er en fremragende fortæller, der skildrer personer og forhold, så man bliver betaget og læser med en varm interesse.

»Spardame« har i sin handling ikke noget om Leonora Christinas sidste år, hvor hun efter 22 år i fængsel levede i de gamle klosterbygninger i Mariibo fra 1685 til sin død i 1698. Det er kun lige nævnt i en »Efterskrift«.

Bedstemoders manuskript

»Bedstemoders manuskript«, der blev udgivet af Gustav Wied, er udkommet i en ny udgave på Det danske Forlag til en pris af 98 kr.

Det skal være moderens erindringer, som den kendte forfatter bruger, og bogen giver i nær billeder et levende indtryk af tiden omkring midten af forrige århundrede, som den udspejlede i Nykøbing og andre steder på Lolland-Falster.

Værdifuldt register over årbøgerne

Det har været et mangeårigt ønske at få registret indholdet af Lolland-Falsters historiske Samfunds årbøger. Årbøgerne i den lange årrække fra 1913-88 indeholder et meget alsidigt og omfattende lokalhistorisk materiale, men det har været svært at gennemse årbøgerne for at finde det frem.

Ønsket er nu blevet opfyldt ved, at der er udarbejdet og udgivet et register. Museumsinspektør Else-Marie Boyhus har ydet en betydelig indsats ved at få registreringen foretaget og udgivet, og ved tilrettelæggelsen har medvirket Inger Petersen. Bibliotekar Bente Lemmich har foretaget det store arbejde med registreringen, der omfatter mange forskellige emner. Bogen på 80 sider er let at finde rundt i og vil være et uundværligt redskab for de mange, der beskæftiger sig med lokalhistorie.

Udgivelsen er sket ved økonomisk støtte af Lolland-Falsters og Langelands Købstæders Brand-societets Fond og Arbejdsmarkedsnævnet i Storstrøms Amt, så det er blevet til en flot gave til samfundet.

Digte og noveller af lokale talenter

Forlaget lee i Søllested har præsteret noget nyt, nemlig en samling af »Digte og noveller«, en genre, som der ellers ikke er meget af på Lolland-Falster.

Den smukke bog på 64 sider og til en pris af 48 kr. er resultatet af Storstrøms amts litteraturkonkurrence. Antologien indeholder fem noveller og atten digte, og det er lokale talenter. Forfatterne Hanne Berner og Jannick Storm har fungeret som konsulenter og redaktører.

Arbejdersønnen fra Nakskov

Forfatteren, dr. phil. Ole Lange fik megen debat om sin bog om H. N. Andersen, arbejdersønnen fra Nakskov, der blev en af landets store finansmænd.

Bogen pillede i høj grad den glorie af, som H. N. Andersen gennem tiden har fået.

Det andet værk kalder Ole Lange »Jorden er ikke større«, og bogen fra Gyldendals Forlag koster 300 kr.

H. N. Andersens forsøg på at påvirke dansk politik og i særlig grad gennem forbindelser med kongehuset bliver nærmere belyst og vurderet i bogen.

Gode værker fra Sakskøbings opland

Sakskøbing og opland er i den lykkelige situation at have nogle særdeles udmærkede lokalhistoriske fortællere, der skriver godt for sig.

Norman V. Steenstrup, Nyborg, og Poul Jensen, Sakskøbing, som er velkendt for sit store lokalhistoriske arbejde, fik udgivet bogen »Baroniet Guldborglands fæstegårde«, en bog i et stort format på ca. 250 sider. Der er oplysninger om fæstere og ejere af 156 gårde fra 1688 til 1988 og historiske beretninger fra området.

Bogen blev udsolgt og genoptrykt, og denne succes gav anledning til, at Norman V. Steenstrup, som er opvokset i Taars præstegård, udsendte en bog om »Taars sogn i Musse herred«. Det er også en stor bog på omkring 240 sider. Dette værk er i og for sig et supplement til bogen om fæstegårdene.

De to bøger, som meget kan anbefales, er udsendt på forlaget »Guldborgland«, Orebyvej 201, Sakskøbing.

Meget om Falsters flora

Evald Larsen har udført et helt fantastisk arbejde med hensyn til at skildre Falsters flora.

Den sidst udgivne bog, der afrunder serien, hedder »Falsters Flora 7«, og det er Naturhistorisk Forening for Lolland-Falster, der står bag udgivelsen, der også skal kunne skaffes gennem boghandlerne til en pris af 100 kr.

Evald Larsen har skrevet de seks af bøgerne om »Falsters Flora«, medens Hanne og Leif Døssing har udarbejdet og illustreret den ene om hatsvampe i Horreby Lyng.

Vellykket modernisering af ungdomsskole-årsskrift

Det nye forstanderpar på Nørre Ørslev ungdomsskole har naturligt benyttet lejligheden til at modernisere årsskriftet, og Lise og Knud Brusgaard Nielsen har fået et godt resultat ud af det.

Årsskriftet fortæller også om, at den meget besøgte ungdomsskole har foretaget ændringer i den hidtidige praksis, hvilket forstanderen fortæller om i »Invitation til et uforglemmeligt skoleår«.

»Årets gang« skildrer en række tilbud, som i høj grad skulle kunne tiltale og interessere unge.

Elever og lærere skriver, og så er der de sædvanlige oplysninger om skolekredsen, bestyrelse, personale og nyt fra nye og gamle elever.

Livlig fortæller fra Opager

Poul J. Eriksen, der voksede op som bondedreng på Lolland, og senere blev civilingeniør bl.a. på et firmas afdeling i Søllested, er en god og livlig fortæller om sin hjemegn og dens personer.

I 1984 kom »Opagersagaen«, og disse erindringsbilleder af en bondedreng i tiden 1925-50 fik med rette en god modtagelse.

I 1988 forelå en ny bog, og det var »Torskegil-det og andre fortællinger om folk og fæ i Danmark«, og det var morsomme og ironiske småbetretninger med et lokalt tilsnit.

I år forelå »Den fortabte menighed«, betegnet som anekdoter og noveller, både sandfærdige og skrøner.

Poul J. Eriksen, hvis fader var sognerådsformand i det tidligere Landet-Ryde, har en udpræget humoristisk sans, der giver sig fornøjelige udslag.

Bøgerne er udgivet på Dansk Historisk Håndbogsforlag — og det er en garanti for, at prisen på bøgerne er rimelig.

Alsided Nordfalster-historie

Lokalhistorisk Arkiv i Nørre Alslev kommune lægger vægt på at udsende et omfangsrigt årsskrift, og det gælder også for 1989, hvor det er oppe på 90 sider.

I »Topografisk lokalhistorie« er der en halv snes artikler, hvor forfatterne kommer langt omkring. Ketty Lykke Jensen fortæller om det pudsige, at der allerede i 1897 holdtes en stor håndværkerudstilling i Eskilstrup, noget der på den tid var ukendt i en mindre stationsby. Jens Larsen har i Vester Kippinges historie taget nogle dramatiske begivenheder frem om uro blandt bønderne, og i en anden artikel drejer det sig om »Oprøret i Alstrup«. Esther og Thyge Rasmussen, Alstrup, skildrer ud fra deres store lokalhistoriske interesse færgegården i Guldborg.

Foruden det nævnte er der meget andet at læse om Nordfalsters lokalhistorie.

Kortbog over Storstrøms amt

Jægerspris Reklame ApS har begyndt at udsende kortbøger over amterne. Kortbogen over Storstrøms amt er den hidtil største med 304 sider om de 24 kommuner i amtet. Det er en noget dyr bog til en pris af over 300 kr., men den giver også en vældig vejledning, blandt andet hvis man vil tage ud for at finde lokalhistoriske seværdigheder.

Pænere årsskrift fra Rødby

Lokalhistorisk arkiv i Rødby lægger et stort arbejde i at skabe et årsskrift, der hævder sig i kraft af et godt og læseværdigt indhold.

Årsskriftet for 1989 har fået et meget betydeligt plus i, at det har fået en rigtig trykkerimæssig fremstilling, hvilket pynter meget og giver et pænt udseende.

Indholdet hævder sig også godt ved ligesom at have et tema, nemlig at lade de lokalhistoriske meddelere selv fortælle deres historie.

En længere og velskrevet artikel er af Erik Møllerup, der fortæller om 40 års dyrlægepraksis — og han er iøvrigt velkendt langt udenfor Rødby område.

Krybskyttedrama i Krumsø-årsskriftet

Krumsøarkivets årsskrift bærer altid præg af et omhyggeligt redaktionsarbejde af arkivlederen, Hans Andersen.

I årsskriftet for 1989 har Hans Andersen lagt et betydeligt arbejde i at fremskaffe oplysninger om et krybskyttedrama, der i 1916 fandt sted i nærheden af Røgbølle sø. En skytte blev dræbt af en krybskytte, og det behandles i en længere artikel, som indeholder en del nye oplysninger. Hans Andersen fortæller også om »Folkene på Kastaniegården igennem 200 år«, og det er en skildring fra Sløse. I »Mælkejohan fortæller« er det en mangeårig mælkekusk, som fortæller om sit arbejde til Lars Topsøe-Jensen.

Stiftsårsbogens dygtige redaktør fratræder

Stiftsårsbogen for Lolland-Falsters stift 1988 har en bemærkelsesværdig meddelelse.

Det er, at den sagkyndige journalistiske redaktør, Tove Meyer Hægstad, Fejø, trækker sig tilbage. Tove Meyer Hægstad fik allerede ved sin tiltrædelse for 13 år siden givet stiftsårsbogen en betydelig højere kvalitet både indholdsmæssigt og i udstyr. Der har været en fin linie i hendes arbejde med at skabe en virkelig god stiftsårsbog, som har været til megen glæde for læserne.

Af mere lokalhistorisk prægede artikler i årsbogen for 1988 kan bl.a. nævnes en omtale af det store postyr, der opstod, da Lolland-Falster fik sin første kvindelige præst, nemlig Johanne Andersen i Nørre Ørslev valgmenighed. Der er også skildringer af arbejder på kirker, hvis historie tages med.

Livligt og underholdende højskole-årsskrift

Lollands Højskoles årsskrift virker tiltalende, fordi de lange artiklers tid er forbi til fordel for en række korte. Det giver et mere underholdende og alsidigt præg, der giver mere lyst til at læse hele indholdet.

Det gælder for årsskriftet 1988, og der fortælles om livet på den kendte højskole, om skolekredsen og elevforeningen, økonomi og administrative forhold. Elever, lærere og andre ansatte giver indtryk af deres tilværelse i almindelighed på højskolen — og i Søllested.

Forstanderen, Carsten Høgh, skriver selv om »Vi og verden omkring os«.

Af provinsen Lollands historie

Sagfører Preben Krarup, Maribo, der går meget op i lokalhistorie, har udsendt tre mindre hæfter, som han kalder »Af provinsen Lollands krønike«.

Hæfterne er om Maribo, Nysted og Sakskøbing og er ikke bare skildringer af lokalhistorien, men går også i nogle tilfælde helt op til meget underholdende skildringer af nutiden.

Der er givet hæfterne et meget pænt udstyr, og de kan købes gennem boghandlerne.

Betydelig bog om Nykøbing slots historie

Nykøbings tidligere eksisterende slot har en meget lang og interessant historie, som egentlig har manglet en mere samlet beskrivelse.

Dette savn er nu blevet udfyldt, idet bibliotekar Niels Chr. Rasmussen, Centralbiblioteket, Nykøbing, har samlet og skrevet et værk: »Bidrag til Nykøbing slots historie efter trykte kilder«.

Bogen er på næsten 300 sider og blev udgivet af Nykøbing F. kommune i anledning af byens 700 års jubilæum og overrakt alle kommunens medarbejdere.

Desuden kan bogen også købes i boghandelen og i betragtning af dens størrelse til en så billig pris som 122 kr.

Bibliotekar N. Chr. Rasmussen har som en fin kender af den lokalhistoriske litteratur tidligere præsteret udmærkede arbejder, og bogen om Nykøbing slots historie hævder sig særdeles godt i rækken.

Det er en bog, som fortjener at få et stort salg, for det er en læsning, der har meget at sige.

Fejl i den lokale geografi

Forlaget Skovlænge ved Søllested har udgivet en lille universitetsafhandling fra 1747. Den er skrevet af Henrik Jansøn Samuel, der er født på Lolland og gået i skole på Falster. Den lille bog hedder »Om de fejl udenlandske geografer har begået i Falsters og Lollands geografi«.

Cand. mag. Lone Christensen, tidligere Maribo, som fandt den lille disputats på Det kongelige Bibliotek, har foretaget en bearbejdelse og oversættelse fra latin til dansk, og det er blevet til et værdifuldt arbejde.

Vejledning i amtets arkitektur

Der er begyndt at blive udsendt amtsarkitekturvejvisere, der skal åbne folks øjne for, hvad der findes af bemærkelsesværdig arkitektur rundt i landet.

»Arkitektur i Storstrøms Amt« er udsendt som nr. 2 i serien, og det er et smukt udført hæfte på 24 sider.

En række sagkyndige skriver artiklerne ledsaget af gode billeder. Der er for eksempel om »Landskabet«, »Landbrugsbygninger«, »Herregårde«, »Broer«, »Tårne«, »Byhuse« og »Industri« med mere.

Hæftet, der er en god vejleder, er trykt i 5.000 eksemplarer og fås gratis.

Kort om lokalhistorie

Der udkommer bøger og tidsskrifter med et indhold af lokalhistorisk karakter.

I bogen: Landboreformerne — forskning og forløb ved Claus Bjørn, som Københavns Universitet udgav i anledning af 200-året for stavnsbåndets ophævelse, skriver Karl Erik Frandsen om Kulturlandskabet under forandring — Landboreformerne på Falster.

Årbogen for arbejderbevægelsens historie 1988 har en artikel af Else-Marie Boyhus. Den handler om det store arbejde, der blev gjort for at registrere, forske og formidle Nakskovs historie 1900-1940.

Ingrid Markussens bog »Visdommens lænker«, som Landbohistorisk Selskab udsendte i 1988, indeholder et afsnit om brødrene Reventlows skolevæsen.

Arkiv — Tidsskrift for Arkivforskning bind 12 nr. I 1988 en artikel af Per Ingesman om Jep Jepsens breve. Jep Jepsen var rådmand i Nykøbing F. i slutningen af 1400-tallet, og artiklen giver et indblik i købstadsliv i senmiddelalderen.

Landsdelens almennyttige boligbyggeri

Det almennyttige boligbyggeri er et stort kapitel på Lolland-Falster og er af betydning med hensyn til at skaffe gode boliger til en rimelig pris.

Der er ikke skrevet meget om landsdelens almennyttige boligbyggeri, og derfor har det værdis, at andelsboligforeningen »Lolland« benyttede 40 års beståen til at udsende et jubilæumsskrift.

Dette fortæller om en andelsboligforenings vældige udvikling fra at være et rent Maribo-føretagende til at brede sig ud over store dele af Lolland.

Jubilæumsskriftet udmærker sig særlig ved at have en række meget fine billeder fra byggeriet i alle foreningens afdelinger.

Lolland-Falsters museer

Et anstrengende år på Lolland-Falsters Stiftsmuseum

1988 blev på mange måder et mærkeligt og anstrengende år. Året før var reparationen af museets hovedbygning blevet afsluttet, hvad de egentlige bygningsarbejder angår, men uden økonomi til ibrugtagning af de nyistandsatte lokaler. Og året 1988 blev indledt med et driftsunderskud fra 1987 og et budgetteret underskud for 1988 på grund af lønoverenskomsten fra 1987 og de deraf følgende merudgifter, som det ikke lykkedes museet at få kompensation for.

I 1988 indledte Storstrøms amtskommune forhandlinger med de lollandske kommuner for at få dem til at overtage en del af tilskuddet til Stiftsmuseets drift. Museet fandt det under de omstændigheder uklogt at møde med et underskud, hvorfor alt blev sat ind på at klare året igennem. Det lykkedes at skaffe betydelig ekstraindtægter dels gennem rekvireret arbejde og anden indtægtsdækket virksomhed dels gennem kraftige besparelser. Nødvendige istandsættelsesarbejder er således blevet udskudt, og museet måtte opgive at tage det nye udstillingslokale på første sal i brug. Det skulle have rummet »Stavnsbåndets årets« flagskib: udstillingen »Grønne centre — det er gjort før«, der skulle have vist, at Lolland-Falsters landbrug igennem 6.000 år har evnet at omstille sig og vise veje frem. Altså en historisk forankring af landsdelens erhvervspolitik, der med åbningen af Grønt Center i efteråret 1988 er gået ind i en ny og løfterig fase.

Lyspunkter var der dog. 200 året for de store landboreformer blev markeret på museet med udstillingen »bondens ting«, hvor der blev lejlighed til at vise museets righoldige samlinger af lolland-falstersk folkekunst. På Reventlow-museet arrangerede Stiftsmuseet udstillingen »Grev Reventlow som oldsamlere«. Flere publikationer blev det til og en overvældende foredragsvirksomhed, med et deltagertal nær de syvethalvt tusind. Fri-

landsmuseet var rammen om mange arrangementer, og det var i år smukkere og mere velpasset end nogensinde. Det skyldes det amtskommunale beskæftigelsesprojekt, som har virket ved museet siden 1980, men som ophører med udgangen af 1988.

DEN ARKÆOLOGISKE VIRKSOMHED

I efteråret 1988 blev den udgravning på jernalderbopladsen ved *Havmosegård, St. Musse, Nysted kommune*, som indledtes i 1986, genoptaget og afsluttet. Fundamentet af det toskibede, kraftigt byggede stolpehus, hvis grundplan registreredes i 1986, undersøgtes omhyggeligt. Det viste sig at være fra samme tid som resten af bebyggelsen på stedet: sen førromersk/ældre romersk jernalder. Det er en særpræget hustype på denne tid, men den er — i få eksemplarer — påvist i Vestjylland og på Sjælland.

Der er indløbet resultat af den termoluminiscensdatering, som forsøgsstationen Risø foretog på Havmosegård-bopladsen i 1986 og på fund herfra. Den strålingsmængde, som er ophobet i skår og ildstedernes sten, siden de blev brændt, er målt og viser, hvornår brændingen fandt sted. Tidspunktet falder fint overens med den arkæologiske datering: århundrederne omkring Kristi fødsel. Statens Humanistiske Forskningsråd betalte for analysen.

Ved *Domkirken i Maribo* har menighedsrådet ladet overfladebelægningen omlægge, rør udskifte m.m. Hele området er fredet, fordi ruiner af Birgittinerklosteret gemmer sig under jordoverfladen. Derfor deltog museet som konsulent for anlægsarbejdet og foretog undersøgelse af de kulturlag og murfundamenter m.v., som blev berørt. Derved blev de informationer om klosteret, der kom frem ved jordarbejdet, sikret, og ødelæggelse af ruinerne undgået. En del murforløb, hvis tilstedeværelse man hidtil kun har gisnet om ud fra

Jernalderbopladsen Havmosegård, St. Musse, Nysted kommune. Stolpehullerne i den særprægede bygning udgraves.

resultaterne af de ældre udgravninger, er nu sikkert dokumenteret; murfundamenter til brødreafdelingen af klosteret er påvist ud for Domprovstegården, ligesom en flisebelægning og rende af teglsten er undersøgt i området vest for kirken, hvor arkæologisk undersøgelse ikke før har været foretaget. Fundamenterne til klosteret ligger gennemgående tæt på jordoverfladen, ligesom kulturlagene oftest er tynde, hvis ikke de mangler helt. Undersøgelserne foregik fra marts til juli med en enkelt efterundersøgelse i august og blev i dette tidsrum forestået af mag.art. Hanne Dahlerup Koch.

Fra juni til november foretoges undersøgelser i forbindelse med nedlæggelse af fjernvarmeledninger i *Sakskøbings bymidte*. Det gav værdifuld viden om jordlagene i den middelalderlige by. På *Torvet* registreredes middelalderlige kulturlag og en brønd foruden en bopladsgrube fra yngre bronzealder; ved *Lillemark* gennemskar fjernvarmegrøfter en middelalderlig hustomt; her blev

forhus og baghus registreret. Undersøgelserne blev foretaget af Stiftsmuseets egne medarbejdere, men med økonomisk tilskud fra fjernvarmeselskabet. Konsulent på undersøgelsen var Palle Birk Hansen, Næstved Museum.

På *Torvet 18 i Maribo* er forud for byggeri foretaget prøvegravning. Arealet ligger inden for Birgittinerklosterets område. Der var imidlertid ingen spor af middelalderlig bebyggelse. Egetræ fra det hus, der blev bygget om, er indsendt til dendrokronologisk undersøgelse.

Der er foretaget følgende *mindre udgravninger og undersøgelser*: Med metaldetektor er foretaget undersøgelse af den mark i *Vesterborg, Ravnsborg kommune*, hvor halsringene fra yngre bronzealder i 1987 blev fundet. Der fremkom ikke flere fund fra samme depot. Også de 2 senest indkomne halsringe er tegnet, fotograferet og indsendt til Nationalmuseet som danefæ. — *Ved Klintehøj, Birket, Ravnsborg kommune* er i et vådområde nord for Ravnsborg slotsruin registreret et areal

Årets største udgravning foregik ved Birgittinerklosteret i Maribo. Renoveringen af Domkirkepladsen berørte ruinerne og de gamle kulturlag. Her er afdækket en teglbrolægning og rende fra klosterbygningen.

med nedstukne pinde, som kan have sammenhæng med det militære anlæg. — I *Vålse Vesterskov, Nr. Alslev kommune* er registreret en ny høj, og skålgruber i byggematerialet i jættestuen *St. Bondekirke*; begge iagttagelser er sendt til museet *Falsters Minder* til videre indberetning. — En bopladsgrube af uvis alder er undersøgt ved *Godthåb, Darketvej, Rødby kommune*. — Sammen med *Peter Vemming, Museets Falsters Minder*, besigtigelse af en flintplet (flintsmeds værksted) i strandkanten ved *Skejten, Nykøbing kommune*. — En murstenskuile under et moderne staldgulv i gammel landejendom på *Sandvej 1, Gloslunde, Rudbjerg kommune* er undersøgt. — Besigtigelse af fundsted for oldtids- eller middelalder skelet i vandkanten på spidsen af *Langø, Rudbjerg kommune*.

Der er indsendt jordprøver fra gravhøjen over *Svendekildegård-jættestuen, Nysted kommune* til pollenanalyse på Danmarks geologiske Undersøgelser. Materialet er fra udgravningen i 1987.

Gårdejer, amtsrådsmedlem *Gregers Pedersens* oldsagssamling fra ejendommen *Søborg ved Ud-stolpe, Saksøbing kommune* er modtaget som gave.

FYSISK PLANLÆGNING

Museet har medvirket ved planlægningen på følgende områder: *Mahøj kilden, Højreby kommune*: Et drænanlæg er udført tæt ved den middelalderlige helligkilde; besigtigelse, fund opsamlet, registrering og kontakt til ejeren, *Halsted Kloster gods*. — Kontakt med *SEAS* og *Nationalmuseet* i forbindelse med el-ledning ved *Vestenskov kirke*,

Rudbjerg kommune. — Rådgivning om arkæologiske interesseområder til Kowiconsult, som udarbejder projekt til kloakering i Nysted kommune. — Rådgivning til Hedeselskabet i forbindelse med etablering af 60 km hegn på *Vest- og Nordlolland*. Besigtigelser, undersøgelse i arkiv, kontakt og ansøgning til Rigsantikvarens arkæologiske sekretariat. — Rekognoscering af areal ved Trehøje, umiddelbart nord for »Søjlehøjen« i *Herritslev*, inden grusgravning. — Ved *Holeby kirke, Holeby kommune* er foretaget en besigtigelse foranlediget af planer om restaurering af husene ved kirken.

Med henblik på en registrering af bevaringsværdige gravminder på de lollandske kirkegårde er der foretaget en prøveregistrering af *Hillested kirkegård, Maribo kommune*.

UNDERSØGELSER, HISTORISK TID

Undersøgelsesvirksomheden har været koncentreret om de emner, der er skrevet bøger og artikler om i årets løb (se afsnittet Publikationer). Det vil først og fremmest sige forholdet Lolland-Falster, Norden og Europa fra den tidlige middelalder og frem til i dag samt landboreformtiden.

For en bevilling fra arbejdsmarkedsnævnet har bibliotekar Bente Lemmich udarbejdet et register til Lolland-Falsters historiske Samfunds årbøger 1913-1987. Der søges nu midler til at få det udgivet.

Det har været nødvendigt at dæmpe tilgangen af museumsgenstande meget. Museet er nødt til at sige nej til mange tilbud om gaver og må selv undlade at samle ind. Museet har for tiden hverken lokaler eller ressourcer til at varetage denne vigtige opgave forsvarligt.

BEVARING

Bevaring i kulturlandskabet

Natur- og menneskeskabte skader på fortidsminder i Ravnsborg, Maribo, Nysted, Nykøbing og Nr. Alslev kommuner er meddelt de antikvariske myndigheder, som har ansvaret for anlæggenes bevaring.

Konservering ved rekvireret arbejdskraft

Genkonserveringen af de gamle fund fra jernalderens brandgrave har i år omfattet oldsager fra Volshave skov og Abed. Arbejdet, der er finansieret af Statens Museumsnævn, er udført af Karen Urth, Næstved Museum.

Jordfund fra *Domkirken, Maribo*, er hjemkommet fra konservering på Næstved Museum og tegnet. — Det samme gælder oldsager fra sommerens udgravning i *Hobyskov, Rudbjerg kommune*, lædersålen fra brønd i *Rødby* samt enkelte oldsager fra tidligere års udgravninger: *Hampegård og Stødstrup Mark, Nr. Alslev kommune, Saxhøj I og Brødregade, Maribo kommune*.

Det store materiale af menneskeknogler fra jættestuen *Svendekildegård, Nysted kommune*, er afrenset og stabiliseret, det samme gælder keramikken, mens sten- og flintoldsager er rensset. Velbevarede skår er tegnet, og alt er nummereret.

En del af fundmaterialet fra udgravningerne ved *Domkirken i Maribo* og *Sakskøbing* middelalderby samt alt årets materiale fra bopladsen ved *Havmosegård i St. Musse* er rengjort, stabiliseret og nummereret af Susanne Kristensen.

FORMIDLING

Udstillinger på museet

I januar 1988 åbnede på anden sal udstillingen »Bondens ting — lolland-falstersk folkekunst«. Udstillingen vistes året ud. En folder med de vigtigste motiver i egnens folkekunst ledsagede udstillingen.

Det nye udstillingslokale på første sal stod tomt indtil december, hvor to udstillinger, der var fremstillet til henholdsvis Reventlow-museet og Nysted rådhus, blev taget hjem og samlet. De kom herved til at virke som en helhed, idet udstillingen »Grev Reventlow som oldsamler« viser 1700- og 1800-tallets måde at indsamle på med de mange flotte stykker, og udstillingen om fundene fra museets udgravning af jernalderbopladsen ved *St. Musse* viser den nutidige arkæologiske måde at arbejde på.

I anledning af den finske uge i Maribo vistes i stueetagen finsk kunst 12. marts - 6. april.

Udstillinger uden for huset

1. juni - 1. nov.: »Grev Reventlow som oldsamler«, udstilling på Reventlow-museet. Udstillingen var bygget op om oldsamlingen fra godset *Pederstrup*, der i 1924 blev overdraget henholdsvis Nationalmuseet og Stiftsmuseet. Den viste endvidere en lokal godsejers antikvariske arbejdsopgaver, inden museumsvisningen blev oprettet. Forud for udstillingen lanceredes Klaus Ebbesens bog om *Pederstrups oldtidsminder*.

Stiftsmuseet har udarbejdet to »stenalder-kasser« med oldsager, kopier af oldsager og instruktive lærer-, elevhæfter, som skolerne kan låne på Amtscentralen i Maribo.

31. aug. - 25. okt.: »Fund fra jernalderbopladsen ved St. Musse«, udstilling på Nysted rådhus.

Udstillingen »Gammel brønd i Rødby« åbnet 26. nov. 1987 på Rødby bibliotek, nedtaget den 9. febr. 1988.

Udstillingen »Roearbejdere« har hele året været udlånt til SiD i Nykøbing F., og den blev vist ved de polske dage i Saksøbing 27.-28. maj.

Stenalderkasser

Museet har med økonomisk støtte fra Amtsmuseumsrådet fremstillet to emnekasser med

genstande fra jæger- og bondestenalderen samt et indbydende skriftligt følgemateriale, lærervejledning og elevhæfte.

Fra januar 1989 lånes de af skoler m.m. på Amtscentralen i Maribo.

Nakskov 1900-1940

Projektet blev indledt i februar 1985 med registreringen af det omfattende kildemateriale. 5. september 1986 åbnede udstillingen i Jernbanegade 8 i Nakskov, og i 1987 gennemførtes med konsulenterne Inge Hedal og Torben Hansen et opsøgende formidlingsarbejde, der inddrog mange i aktiv medvirken. Et synligt udtryk herfor blev en udstil-

ling af Nakskovs malerier i 1988 og udsendelsen af en række skrifter, dels 5 hæfter med erindringer dels bogen: Idræt i Nakskov. Aktive Seniorborgere har været meget vigtige i dette arbejde, og gruppen viderefører arbejdet i Nakskov, også efter at udstillingen er ophørt.

Udstillingen i Nakskov blev først og fremmest arrangeret for de mennesker, der i dag lever og bor i Nakskov. Men den har haft et langt større publikum. Således har den i vid udstrækning virket som en introduktion til egnen for de mange forskere, planlæggere, studerende og mediefolk, som i disse år interesserer sig for Vestlolland, og den kom derigennem til at styrke de erhvervspolitiske initiativer. Det indsamlede grundmateriale er endvidere blevet basismateriale i den registrering af bygningsmassen fra før 1940, som Planstyrelsen indledte i 1988. At Nakskov blev et af de tre områder for en prøveregistrering skyldes bl.a. det let tilgængelige grundmateriale, der allerede forelå.

Da Nakskov kommune ikke kunne finde plads til udstillingen på budgettet for 1989, lukkede udstillingen med udgangen af 1988, og lejemålet i Jernbanegade 8 blev opsagt. Temaet Nakskov er dog fortsat på Stiftsmuseets program, dels foretages en omfattende rådgivning, dels vil den videre bearbejdning af det store materiale blive taget op igen.

Arrangementer på Frilandsmuseet

I et samarbejde med Storstrøms amts landskabskontor arrangeredes den 29. maj fletning af pilehegn. Ældre lollændere demonstrerede, hvordan man fletter pilehegn, og et vigtigt stykke historie fra landboreform-tiden genopstod. Arrangementet var meget velbesøgt. De flettede hegn og den forklarende udstilling blev i sommerens løb studeret flittigt.

17. juli demonstrerede Ole Nielsen, Præstø, de gamle træskæringsteknikker i vådt træ.

26. juni, vævedag, hvor Lolland-Falsters Væveforening viste spinding, kartning, plantefarvning, slyngning og vævning.

Den sidste søndag i juli og de fire søndage i august folkedans: De lolland-falsterske folkedanserforeninger stod for disse opvisninger.

I juni og august viste museets medarbejdere om på Frilandsmuseet.

Sæsonen igennem blev publikumsbetjeningen og pasningen af Frilandsmuseet varetaget af det amtskommunale beskæftigelsesprojekt.

Publikationer

Stiftsmuseets årsskrift 1988 med artiklen Landboreformernes bondegård: Mad og drikke af Else-Marie Boyhus samt Stiftsmuseets årsberetning, regnskab m.m. Til udgivelsen er modtaget tilskud fra antikvar Carl Julius Petersens Hjælpesfond. — Artiklen om mad og drikke er tillige udsendt som særtryk.

Klaus Ebbesen: Pederstrup oldtidsminder. Udgivet med støtte fra Carlsbergs Mindelegat for Brygger Jacobsen.

For projektet Nakskov 1900-1940 er udsendt fem hæfter med erindringsmateriale.

Folder til udstillingen »Bondens Ting«.

Ny udgave af folder om urtehaven på Frilandsmuseet.

Folder om sommerens aktiviteter på museerne.

Katalog over museets publikationer.

Nyt oplag af teksthæfte og diasserie om landboreformernes bondegård.

Brochure over de smykkekopier, museet sælger.

Med støtte fra antikvar Carl Julius Petersens Hjælpesfond er der fremstillet kopier af et spænde fra vikingetiden, der i 1982 blev fundet ved Stiftsmuseets udgravninger i Bannerup på Nordfalster. Salget indledt i december 1988.

Sidst på året blev fremstillet en reklamefolder med museets nyudgivelser 1988 og en invitation til medlemsskab af »Museets Venner«. Folderen udsendtes til abonnenter af »Nationalmuseets arbejdsmark«, Årbøger for Historisk Samfund i Præstø amt og Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog sammen med de pågældende skrifter årgang 1988. Det blev en succesrig kampagne med mærkbar tilgang af museums-venner og et stort ekstra salg af publikationer.

Museet har solgt 5.592 publikationer.

De faglige medarbejdere har i årets løb publiceret artikler, bøger o.a., som er udkommet i sammenhænge udenfor museet. Også de audiovisuelle medier: TV og radio er anvendt i formidlingen.

Brugerstatistik

Museerne har været besøgt af 26.766, heraf 16.941 på Frilandsmuseet og 1.734 i Nakskov-udstillingen.

Af det samlede besøgstal har 71 skoler og børneinstitutioner (1.359 børn) besøgt Hovedmuseet

og 118 skoler og børneinstitutioner (2.446 børn) Frilandsmuseet.

Der er ikke tal for, hvor mange besøgende der har set vandreudstillingerne.

7.380 har deltaget i de 81 foredragsarrangementer og kurser, som museets medarbejdere har afholdt i foreninger, undervisningsinstitutioner m.v. i amter og på nationalt plan.

KONSULENTHJÆLP m.m.

Der er ydet assistance til studerende, forskere og mediefolk vedr. erhvervsudvikling m.m. på Lolland-Falster, og til planstyrelsen i »Projekt Lolland«.

Rådgivning til arrangementer om de polske dage i Sakskøbing, kulturdagene i Holeby og de to lokale egnesspil: »Trækfugle« og »Jeppe på Pederstrup«; samt div. arrangementer i anledning af Stavnsbåndsjubilæet, både lokalt og på landsplan.

Som sædvanligt er der ekspederet mange illustrationer vedr. Lolland-Falster fra museets billedarkiv. Og atter i år kom museet på en af FDBs bæreposer, idet to af illustrationerne på den pose, som Claus Bjørn redigerede i anledning af Stavnsbåndsjubilæet, er fra Frilandsmuseet Maribo.

BESKÆFTIGELSESPROJEKT

Siden 1980 har museet huset et amtskommunalt beskæftigelsesprojekt, hvor 6-8 langtid- og ungdomsledige har arbejdet sammen med projektleder Erik Petersen. Denne organisering i et projekt betød et vældigt fremskridt og en stor aflastning, fordi der i projektformen skabtes kontinuitet og kvalitet i arbejdsprocesserne til fordel for såvel de beskæftigede som museet. Tillige var der indbygget kursustilbud til de beskæftigede.

I de første år varetog projektet udelukkende ekstraordinære opgaver, men i takt med begrænsningerne i museets egen driftsøkonomi er projektet integreret mere og mere i museets almindelige drift. I de senere år har projektet således stået for vedligeholdelsen af Frilandsmuseets bygninger og grønne områder samt pasningen i hele turistsæsonen herunder publikum-betjeningen. Det er således projektets fortjeneste, at Frilandsmuseet i de sidste par sæsoner har fremstået smukkere og mere velpasset end nogensinde før.

Med udgangen af 1988 trækker amtskommunen sig ud af projektet. Museet arbejder nu på at få det videreført i andet regi, men desværre fandt man ikke en løsning før end 31. dec.

BYGNINGER, MASKINER m.m.

Det gamle mejeri ved Frilandsmuseet brændte den 7. dec. 1987. I årets løb er der foretaget bygningsarkæologiske undersøgelser ved Søren Lundqvist, og arkitekt H. H. Holme Hansen har udarbejdet projektet for en genopførelse. 18. nov. blev der holdt rejsegilde.

I kontorbygningen, Museumsgade 1, er der indrettet et nyt kontor på første sal. Havemuren i Museumsgade, der blev påkørt af en bil, er genopført.

Landskabsarkitekt Kirsten Jensen arbejder på et projekt til fornyelse af pladsen foran Hovedmuseet.

I laden ved Frilandsmuseet er nyindretningen af magasinerne blevet fortsat planmæssigt; projektet har udført en del af arbejdsopgaverne.

I jordfundsmagasinet i Hovedmuseet er nyordningen blevet fortsat delvis for en bevilling fra Arbejdsmarkedsnævnet.

ADMINISTRATION

Til brug for amtskommunens forhandlinger med de lollandske kommuner er der udarbejdet et hæfte på 23 sider, der redegør for museets arbejdsopgaver, og hvordan de er løst siden 1970.

PERSONALE

30. september markeredes, at Else-Marie Boyhus i 25 år har været leder ved Stiftsmuseet.

Den 7. november modtog hun Egholtfondens pris for folkeoplysning.

Foruden museets faste stab har 22 midlertidigt ansatte medarbejdere i årets løb været tilknyttet museet.

STIFTSMUSEETS BESTYRELSE

Viceamtsborgmester Bent Norman Olsen, formand

Fhv. amtsborgmester Søren Trolborg, næstformand

Borgmester Fridtjof Nielsen

Proprietær Erik Højgård

Overbibliotekar Poul Gregersen

Amtsrådsmedlem Bente Nielsen

Byrådsmedlem Kjeld Grave

Fru Kristine Asser Hansen

Greve Einar Reventlow

Else-Marie Boyhus/Karen Løkkegaard Poulsen

Sølvtøj fra motorsportskører

Motorcykel- og Radiomuseet i Stubbekøbing har haft en temmelig stille sæson med et besøgstal nogenlunde som i fjor, ca. 8.500. Forsæsonen var meget dårlig, og selv om der senere var en stor fremgang, var det svært at indhente tabet.

Onsdag den 10. maj kunne vi modtaget museets gæst nr. 100.000. Det blev Fru Johansen, Ganløse, som blev hyldet med chokolade og blomster samt taler og et borgmesterligt håndtryk. Fru Johansen var deltager i en bustur, arrangeret af den derværende efterlønsklub, som vi ekstraordinært åbnede for, og hele selskabet jublede over den uventede oplevelse.

Sidst på sæsonen havde vi indvielse af en samling sølv, skænket til museet af Børge Chorfitzen, København, hvis familie har haft stor tilknytning til Stubbekøbing. Chorfitzens fader, Einert Chorfitzen, født 14. november 1888, var en meget kendt motorsportskører: Stjerneløb, Sjælland rundt m.v. Startede flere motorsportsklubber. Samlingen består af 14 pokaler, 21 skjolde, 1 medalje og en del billeder, samt registreringsattesten på hans motorcykel med kurvesidevogn: K.1721 af 27. maj 1911. Præmierne vundet ved forskellige løb i årene 1914-21. Indvielsen blev overværet af Børge Chorfitzen med frue.

Erik Nielsen er nu gået i gang med restaureringen af »Ellehammeren«, og med lidt held skulle

den blive klar til Påsken. Et par andre er også undervejs, men da vi lider af pladsmangel, bliver det snart et problem at få dem anbragt.

Vi har også savnet en hjælpende hånd til rengøringen. Dette er nu afhjulpet ved, at man afsatte et antal timer dertil, og arbejdet varetages af Irene Jensen, Tiliavej.

Efter en lille pause i plakatsalget har vi nu fået genoptrykt den sorte plakat med museets logo i sølv. Ligeledes et genoptryk af mærkatet med samme motiv.

I foråret blev fremstillet en folder med åbnings-tidene, museets data på fire sprog, kort over Stubbekøbing by. Falster på bagsiden. Sort tryk på grønt papir. Den har fået en god modtagelse overalt.

Babyfærgen »Grønært«, som har gjort et stort arbejde for at gøre egnen her kendt, var i sommer til stor havnefest i Hamburg og Travemünde og medbragte vor grønne folder til uddeling. Vi har allerede hilst på turister syd fra, som ville se »Grønært«s hjemstavn, og hørt mange lovprisninger om Falsters skønne natur. Det må love godt for 1990.

Linda Løjmand

Falsters Minder havde omfattende virksomhed i 1988

Indsamling, erhvervelser, undersøgelser, forskning 1988 har været et travlt år med hensyn til udgravninger. Det har specielt været fund fra middelalderen, som har været i søgelyset, og der er foretaget en række større og mindre undersøgelser indenfor denne periode.

I januar måned måtte vi rykke ud, da der i portrummet til museets bygning i Frisegade var sprunget et vandrør. Ved opgravningen blev der frilagt en ældre brolægning i portrummet, og under den kunne der konstateres yderligere 3 byggefaser, som alle kunne dateres til 1300-tallet.

Sæsonens måske mest spændende fund fremkom ved oprensning af en afvandingskanal i det nu inddæmmede Bøtø Nor på Syd Falster. Under ca. 2,5 meter sandaflejringer fandtes et næsten komplet, ca. 15 meter langt middelalderligt handelsskib. Museet foretog en sonderende undersøgelse i samarbejde med Skibshistorisk Laboratorium i Roskilde. Efter udgravningen blev skibet dækket til igen, og det er planen, at det skal udgraves og undersøges etapevis de kommende år.

I forbindelse med nybyggeri på en parcel ved Frisegade/Brogade i Nykøbing undersøgte i flere omgange forskellige middelalderlige levn. Der blev registreret kulturlag og store affaldsgruber, og endelig udgravedes en usædvanlig velbevaret brønd lavet af svært egetømmer.

I 1988 skulle Stubbekøbing have nye fjernvarmeledninger, hvilket gav mulighed for museet til at lave vistnok de første byarkæologiske undersøgelser i Stubbekøbing nogensinde. Stubbekøbing er Falsters ældste købstad, og byen skulle ifølge de skriftlige kilder træde ind i historien omkring 1280. Desværre fandt museet ikke Stubbekøbings ældste bydele, men næsten overalt i ledningsgrøfterne registreredes senmiddelalderlige bylag.

Da Nykøbing arrest i efteråret skulle bygge 3 nye celledårde, fik museet mulighed for at foretage en arkæologisk undersøgelse i arrestens baghave. Anledningen til undersøgelsen var, at det netop på dette sted måtte forventes at finde ruiner fra det i 1767 nedrevne Nykøbing Slot. Museet blev da heller ikke skuffet, for i løbet af undersøgelsen afdækkedes fundamenter til slottets vestre

tårn, og der registreredes middelalderlige kulturlag under fundamentene.

En sidste arkæologisk undersøgelse foregik i løbet af oktober måned i samarbejde med Vikingeskibshallen i Roskilde. Det var her meningen at prøve at eftersøge en evt. bosættelse i tilknytning til det middelalderlige skibsværft ved Fribrødre å. Desværre gav undersøgelsen negativt resultat med hensyn til middelalderbebyggelsen, men der fandtes en boplads fra yngre stenalder i stedet, hvilket også er et godt resultat.

Udover de her beskrevne undersøgelser er der foretaget en række mindre udgravninger af en eller flere dages varighed, og der har været adskillige besigtigelser af fund og fundsteder. F.eks. er der i samarbejde med Skov- og Naturstyrelsen foretaget dykkerundersøgelser ved en planlagt marina ved Sundby.

Hvad angår tilgangen til samlingen fra nyere tid blev 1988 atter et år, hvor Falsters Minder har modtaget mange gaver — yderligere forstærket af museets 75-års jubilæum. Men specielt skal nævnes en smuk model af Klosterkirken, samt et komplet sæt drængravningsudstyr. Endvidere lykkedes det at erhverve et oliemaleri af Olaf Rude (Prinsholm).

Tekstilsamlingen er blandt meget andet blevet beriget med 2 skitser af Erik Mortensens hånd, Modehuset Balmain, af efterårsmoden — haute couture — 1988.

Blandt mindre undersøgelser fra nyere tid skal nævnes en skitseopmåling ved Søren Lundqvist af et pissé-hus i Sdr. Ørslev, Asger Bondes fotoregistrering af Meelse smiede, samt vægbemalinger fra slutningen af 1800-tallet i V. Kippinge.

Agnete Paaschburg har takket være midler fra Arbejdsmarkedsnavnet kunnet færdiggøre manuskriptet til publikationen »Bygninger, ejere og lejere i N.F. 1761-1900«.

Konservering og bevaringsarbejde

Desværre blev genstandsregistreringen og fotograferingen samt det basale konserveringsarbejde gradvist reduceret i årets løb for helt at ophøre,

Årets gang i billeder Falsters Minder 1988

- 1.-3. Januar. Falsters Minders 75 års jubilæum.
4. Marts. Arbejdende bødkerværksted.
- 5.-6. Maj-juni. Rekonstruktion af en Hasselø-ege.
7. Maj. Udgravning af middelalderligt handelsskib i Bøtø Nor.
8. Maj. Helge Dyhrfeld ved opsætning af særudstillingen om »Larsens samling«.
9. Februar. Eftersøgning af under søiske bopladser ved Sundby.

da amtskommunens beskæftigelsessekretariat lukkede museumsværkstedet ved udgangen af 1988.

Som rekvireret arbejde har Nationalmuseets Bevaringssektion konserveret 1 stykke jordfundet tekstil fra udgravningen på Stubbekøbing Torv, og 2 stykker fra udgravningen af Gråbrødre-klosteret i Nykøbing er blevet analyseret. Endvidere er et par fugleskydningsskjolde samt en gammel skrivemaskine med kuglehoved blevet restaureret.

Formidling

Den permanente udstilling:

Mandag den 25. januar — Falsters Minders 75-års jubilæum — indviedes museets nye indgang fra Kragssnapps Hus samt nyopstillingen af den derværende permanente udstilling (folkekunst, Horrebystue og køkken samt borgervæbningsmontre) under stor festivitas: gæster, borgmestertrut i byhorn, svupsækker, cembalospil, mange taler og overrækkelse af gaver, herefter Czarens Hus' saltmad og Boesens hjemmebryggede øl. Til lejligheden kunne museet præsentere jubilæumskriftet »Museet Falsters Minder 1913-1988 — Et kulturhistorisk museums udvikling gennem 75 år«.

Særudstillinger

28.3. - 12.5.: Museumsværkstedet præsenterede det færdigregistrerede bødkerværksted i Staldgårdsporten med udstillingen »Bødkeren i sit værksted«. I påsken samt på et par hverdage specielt til glæde for skolerne var værkstedet bemandet med to arbejdende bødkere, Orla Pedersen, Ø. Toreby, og Henry Sandahl, København.

I lokalets anden halvdel præsenterede udstillingen »Mennesket Nils Nilsson — slagteriarbejder og maler« (28.3. - 12.6.).

Den 3. maj åbnede en arkæologisk særudstilling (lukket 7.8.). Nykøbing F. havde i 1915 modtaget testamentarisk en usædvanlig flot oldsags-samling fra overlæge Lassen i Randers, denne samling er senere blevet overdraget til Falsters Minder.

21.6. - 5.8. vistes i Staldgårdsporten de falsterske arkivers plancheudstilling om falsterske landsbyer, fremstillet til folkefesten på Corselitze 12.6. i anledning af 200-året for Stavnsbåndets ophævelse. Udstillingen var koordineret af K. Holm Petersen, Allan Petersen og Liselotte Mygh og sponsoreret af Det falsterske Stavnsbåndsudvalg.

Midt på sommeren åbnede en arkæologisk udstilling på Gedser bibliotek om Falsters forhistorie og om prøvegravningen omkring det middelalderlige skib i Bøtø Nor.

Endelig fremstilledes i samarbejde med Falckredderne en mindre udstilling om Nykøbing kommunale brandsprøjte fra 1935, der kunne vises sammen med brandbilen på »Gammel jul« i Nykøbing Hallen.

Museets store projekt omkring udhuling af en Hasseløege var planlagt til at forløbe i tre faser. Første fase var fældning af et stort bøgetræ — skænket af Nykøbing kommune — i Vesterskoven uden for Nykøbing med sav og håndkøse. Næste fase var selve udhulingsarbejdet, som foregik som publikumsaktivitet i museumsgården i Slotsgade (17.5. - 11.6.). Skolerne havde fået tilbudt en »museumspakke«, således at de først så en videofilm om stammebåde, dernæst en plancheudstilling om forhistoriske og historiske stammebåde, og endelig fik de selv lov at prøve de gamle værktøjer under udhulingsarbejdet. Selve arbejdet blev udført af skovtekniker Poul Erik Petersen, og smed Helge Clausen lavede beslag og håndsmedede søm. Sidste fase var søsætning af båden. Dette skete 10.9. på Hasselø, hvor dyrlæge Erik Haagensen venligt havde stillet bådebro og ophalingsplads til rådighed. Der blev afholdt et såkaldt hulegilde på samme måde, som haslingerne i sin tid ville have gjort det, når de havde udhulet en stammebåd.

Den færdige stammebåd fremvistes ved en udstilling i skolerne efterårsferie (17.-23. oktober) i Staldgårdsporten.

Om projektet med Hasseløegen er der af Vivian Etting og Peter Vemming fremstillet en videofilm, som nu søges distribueret til skolerne via amtscentralen i Maribo.

Uden for museet har et mindre udvalg af husgeråd, køkkenredskaber m.v. været udstillet på Sværdborg skole — en temaudstilling om landboliv omkr. 1800.

Mange radioudsendelser

Radio Dagny optog Kulturmindeforeningens og Falsters Minders fælles »foredragsaften« i anledning af museets tilstundende 75-års jubilæum. Her medvirkede foruden Liselotte Mygh, Ernst Hemmingsen, Birgit Schytt, Ole Olsen og Dan Olesen.

Radio Dagny optog hele arrangementet ved Falsters Minders 75-års jubilæum.

Museets medarbejdere har iøvrigt deltaget i en række udsendelser i Regionalradioen, Radio Syd-havsørerne og Radio Dagny.

Der har også været en række omvisninger på museet, og medarbejderne holdt mange foredrag forskellige steder på Lolland-Falster.

I samarbejde med Kulturmindeforeningen har Falsters Minder holdt en foredragsrække på Centralbiblioteket i Nykøbing.

Publikationer

Museets jubilæumsskrift, »Museet Falsters Minder 1913-1988 — Et kulturhistorisk museums udvikling gennem 75 år« udkom på 75 års-jubilæumsdagen den 25. januar.

9.3. kunne Sydsjællands Museum og Falsters Minder præsentere skolehæftet »Over Storstrømmen — en rejse fra fortid til nutid«, udarbejdet af fællesformidleren Vivian Etting.

Peter Vemming Hansen 1988: Hasseløegen — beretning om et formidlingsprojekt om stammebåde fra historisk tid. Falsters Minder, fotokopieret rapport.

Peter Vemming Hansen 1988: Egens efterliv. SKALK nr. 5 1988.

Peter Vemming Hansen 1988: Bidrag til RAS' Årbog.

Peter Vemming Hansen 1988: Praksis i forbindelse med paragraf 26. LF Folketidende 24.10.1988. For 7. år i træk præsenterede Kulturmindeforeningen og Falsters Minder årbogen, skrevet af Palle Brandt og denne gang benævnt »Mennesker omkring et gods«, udgivet med støtte af Sparekassen SDS.

Besøgstal for 1988

Czarens Hus: Skoler: 930 — foreninger: 1.266 — børn: 999 — voksne: 2.807 — i alt: 6.002.

Staldgårdsporten: Skoler: 565 — foreninger: 0 — børn: 143 — voksne: 660 — i alt: 1.328.

Endvidere har flere tusind gæster besøgt udstillingen »Nykøbing F. — byen og vandet« i Vandtårnet.

Bygninger og udendørsarealer

Endelig iværksattes den længe varslede udvidelse af det amtskommunale beskæftigelsesværksted i Stranges Kornmagasin.

I forbindelse med retablering af låse ved restaureringen af Kragssnapps Hus besluttedes det af sikkerhedsmæssige grunde at gå over til systemnøgler.

Medarbejdere og økonomi

Flere af museets og arkivets basale funktioner er udført så godt som udelukkende ved frivillig arbejdskraft — takket være den altid beredvillige tirsdagsklub — samt henvist arbejdskraft i form af langtidsledige.

Falsters Minders medarbejdere har iøvrigt deltaget i mange forskellige møder, konferencer og kurser, hvor museet burde være repræsenteret.

I forbindelse med planlægningen og afholdelsen af arrangementer til festligholdelse af 200-året for Stavnsbåndets ophævelse har Liselotte Mygh deltaget dels som formand for Falster-udvalget, dels som medlem af Lolland-Falster-Møn-udvalget. Falster-udvalgets arbejde mandede ud i afholdelsen af en folkefest på Corselitze under kronprins Frederiks tilstedeværelse.

Takket være adskillige sponsorer har museet kunnet gennemføre projekter og erhverve genstande uden for budgettet. Afslutningsvis skal Falsters Minder også give udtryk for sin taknemmelighed over jubilæumsgavernes omfang. Der skal lyde en velment tak til alle givere og sponsorer i årets løb.

*Liselotte Mygh/Birgit Schytt/
Peter Vemming Hansen*

Lolland-Falsters lokalhistoriske arkiver

Et parti fra Pyttibanken i Birket, og det er fiskehandler Clausen og hans familie, som ses på billedet.

Nyt arkiv i Birket

Lokalhistorisk Arkiv i Birket startede sin virksomhed i efteråret 1988 og er nu en del af Ravnsborg kommunes arkiver.

Arkivet ligger på skolebiblioteket på Birket Skole, og der er adgang den 2. og 4. tirsdag hver måned undtagen i skolens ferier.

I 1988/89 har der udover almindelig indsamling og registrering af gamle billeder og andre arkivalier været afholdt særlige aftener med lysbilledforevisning m.v.

I september afholdtes en lokalhistorisk aften på Signe Stubs Sognegård med 40 deltagere. Der var arrangeret en udstilling af gamle fotografier, matrikelkort og landkort samt protokoller og andre skrevne og trykte materialer om Birket sogn.

Endvidere blev der berettet om arbejdet i arkivet, vist lysbilleder fra Birket sogn, samt oprettet en støttekreds for arkivet.

Henvendelse vedrørende arkivet kan rettes til Edel Kristoffersen, tlf. 53 93 70 48 eller Bjarne Lund Hansen, tlf. 53 93 70 15.

Stort lokale til udstillinger

Adresse: Højreby Lokalhistoriske Arkiv, Troelsebyvej 1, 4920 Søllested.

Åbent: Mandag kl. 18.00-21.00, torsdag kl. 15.00-18.00.

Arkivleder: Birthe Hansen, Højskolevej 30, 4930 Søllested, tlf. 53 94 18 11.

Arkivet råder over et stort udstillingslokale med forskellige løbende udstillinger af lokal interesse.

Et rum med permanent skoleudstilling, bl.a. diverse skoleprotokoller fra sognene i kommunen.

Et rum med kirkearkivalier samt kirkebøger fra 1814-1891.

Et rum med gamle kort over sognene.

Et rum med bøger, bl.a. alle årbøger samt forskellige lokalhistoriske bøger. Desuden Kaj Munks samlede værker (Kaj Munk har boet i vor kommune).

Et rum med klausul som er utilgængeligt for publikum.

Et rum med private arkivalier, såsom skøder, fæstebreve, personalhistorie o.s.v.

Et rum med offentlige arkivalier.

Desuden en stor avissamling fra 1854.

På arkivet findes en samlingsstue til forskellige formål: bestyrelsesmøder, foredrag, lysbilleder o.lign.

Birthe Hansen

Gode foredragsaftener i Maribo-arkivet

Arkivet for Maribo kommune har i det forløbne år haft en aften, hvor Thomas Hald fra Nakskov viste et meget smukt og interessant dias-show med titlen »En yndig og frydefuld sommertid«. Dette show havde foruden pragtfulde billeder af den danske natur samtidig danske sange som underlægningsmusik til de viste billeder. Sangene var med til at give billederne liv i ens fantasi — en meget smuk oplevelse for tilhørerne.

Foruden ovennævnte aften har arkivet været så heldige at få naturformidler Sven Thorsen til at komme til Stokkemarke, hvor han fortalte om »Fortids landbrug — nutids natur«, og samtidig blev der vist billeder på væglærredet. Det var meget interessant at høre om landskabets forvandling gennem tiderne, deriblandt om pilehegn og risgærder, som var en typisk tradition på Lolland-Falster år tilbage. Aftenen sluttede med en del spørgsmål fra tilhørerne til Sven Thorsen, det blev der en god debat ud af. Alle tilhørere var yderst tilfredse med dette emne, som var valgt for denne aften.

Den 3. foredragsaften, som Maribo arkivet har arrangeret i denne sæson, kom til at omhandle lollandske roebaner. Dette foredrag blev holdt af Tom Lauritsen, Maribo. Foruden foredraget blev

der vist billeder af roebanernes historie. Roebanerne startede allerede i 1874 i Holeby og sluttede deres historie på Lolland i 1967, hvor de sidste tog kørte til Nakskov-fabrikken. Roer og roebaner var jo et typisk fænomen i hverdagsbilledet på Lolland dengang. I Maribo kommune havde man en sukkerfabrik i Maribo samt en saftstation i Stokkemarke.

Arkivet på V. Landevej 270 i Stokkemarke er åbent hver tirsdag aften, hvor ulønnede medarbejdere hjælper besøgende tilrette, når de søger forskellige historiske data.

Alle er velkomne, også hvis man har lyst til at blive medarbejder på arkivet, kan man møde op en tirsdag aften kl. 19-21, hvor der er mulighed for at få en samtale om, hvorledes der arbejdes med de indleverede materialer.

Max Broms

Årets gang i Nørre Alslev

I B. S. Ingemann's salmer, morgen- og aftensange fremstår en ejendommelig sammensmeltning af natur og sjæl, men måske er det til syvende og sidst — denne naive stemningsfulde lyrik — der er medvirkende til, at hans digterværker har kunnet friholde hans digtning fra at blive glemt.

Digteren er født på Falster i Torkilstrup præstegård, hvor han henlevede en lykkelig barndom. Hans oplevelse af naturen og hans omgang med landsbyens almue var med til at præge hans personlighed.

I anledning af 200-året for forfatterens fødsel fik arkivet tildelt den opgave at arrangere en udstilling, der skulle være et led i den storstilede fødselsdagsfest, som et Ingemann-udvalg havde planlagt.

Det var ikke nogen nem opgave, for ud over Ingemanns »Levnedsbeskrivelse« og stederne, hvor han færdedes som barn, ejer arkivet ikke arkivalier, der kan belyse barneårene på Falster fra 1789-1800.

Vi valgte derfor at gøre emnet »Barndommen på Falster« så bredt, at vi kunne inddrage de dele i hans forfatterskab i udstillingen, som kan henføres til Torkilstrup.

Efter omhyggelige studier udpegede vi steder, der kunne være bærende fundamenter for emnet, hvorefter vi allierede os med Bendt Jepsen for at få fotograferet de udvalgte områder. Det resulterede i, at det afsnit af udstillingen, som skulle vise den natur, Ingemann færdedes i som barn, kom så tæt på digterværkerne som overhovedet muligt.

Udstillingens klenodie var Ingemanns brev til pastor Møller i Torkilstrup. Ingemann har været omkring 70 år, da han skrev det, hvoraf man vel kan slutte, at barndommens land ikke blev glemmt. Brevet er bearbejdet af Frank V. Nielsen og Else Andersen, og det er ikke tidligere offentliggjort.

Med udstillingen var det arkivets hensigt at skabe et levende billede af digterens barndom på Falster i Torkilstrup præstegård.

Men de daglige funktioner i arkivet skal også passes, og det bliver det, selvom vi ikke kan prale af at være mange om det. Vi får se, om der findes en løsning hen ad vejen.

Arkivets nyvalgte formand Else Andersen har snart bestridt posten i et år, og hun har i den periode fastslået, at hendes indsats for arkivets trivsel er en hjertesag.

I øvrigt har en interessegruppe i Gundslev planer om at udarbejde en registrant for landsbyen. Det er et godt initiativ, som fortjener at få de bedste ønsker med på vejen.

I år kan arkivet fejre sit 10 års jubilæum, og det betyder, at pionerarbejdet er afrundet, men jeg håber, at pionerånden er så stærk, at den må præge arkivarbejdet i årene fremover.

Arkivudflugten gik i år til Sorø med den hensigt at se Ingemann-udstillingen her, og det blev en god og givende tur.

Arkivet er hele tiden undervejs, og det er en løftestang, når arbejdet lykkes.

Niels Frost

En god sogneberetning

Idestrup lokalhistoriske arkiv her i sognet eksisterer som hidtil med fælles økonomi og fælles styrelse med de 2 øvrige arkiver i Sydfalster Kommune.

Vi har lokale ved Idestrup Bibliotek, og der er 5, som frivilligt tager del i arbejdet. Arkivet lider af pladsmangel, især når de besøgende vil fordybe sig i kirkebøgerne og slægtshistorie iøvrigt, men det går ved hjælp af bibliotekar Ulla Krogh og Jytte Brund, der altid er behjælpelig med ekstra stole, borde og eventuel plads.

Fra Karen Margrethe Rasmussen, medarbejder ved Arkivet i Væggerløse, har vi modtaget hendes beretning om Tjæreby. K.M. er født i Tjæreby og fortæller om byen og dens indbyggere, da hun var barn. Et godt supplement til sognets historie.

Biblioteket havde 5. oktober biblioteksdag i lignhed med sidste år, og vi havde i den anledning ekstra åbent.

I vinterhalvåret er der åbent en formiddag hver måned. Tidspunkt og dag er endnu ikke fastlagt, men vi følger altid bibliotekets åbningstider.

Arkivalier og fotos får arkivet stadigvæk, og vi har i årets løb haft henvendelser pr. brev og telefon om hjælp til at finde navne og datoer tilbage i tiden, hvad vi har haft større og mindre held med.

Agnete Graae Jensen

Støtte fra lokalhistorisk forening

Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv har til huse på Stubbekøbing Bibliotek, Dosseringen 3, 4850 Stubbekøbing, og har telefon 53 84 15 29.

Arkivet har en fast åbningstid: onsdag 10-13 og torsdag 17-19, og den daglige ledelse er overdraget: Erik Mahnfeldt, som normalt træffes i arkivet tirsdag-onsdag-torsdag mellem kl. 8.30-13, privat på adressen: Næsvej 3, Stubbekøbing, på telefon 53 84 40 36.

Det daglige arbejde foretages af lederen samt i regel en langtidslidig medarbejder. Bag arkivet står en lokal arbejdsgruppe på 10-12 frivillige medarbejdere, som væsentlig hjælper med indsamling, udstillinger samt udgivelsen af et årsskrift.

Årsskriftet på ca. 100 sider er det 9. i rækken og kan købes på Biblioteket, i arkivet eller ved forskellige arrangementer, som finder sted i Lokalhistorisk Forening for Stubbekøbing kommune.

Førnævnte forening må betragtes som en støtteforening for arkivet, og vi har et særdeles godt samarbejde på alle områder, ikke mindst økonomisk, da foreningen på mange måder har hjulpet arkivet med kirkebogskopier, folketællingslister, ny elektronisk skrivemaskine, udgivelsen af føromtalt årsskrift m.m.

Arkivet har i årets løb afsluttet registreringen af ca. 5.000 fotos, og vi er nu i gang med en registrering af en særdeles stor glaspladesamling, som vi fik forærende for ca. 2 år siden. Desuden registrerer vi løbende indkomne arkivalier, og der er årlig besøg af omkring 500 interesserede gæster, som søger oplysninger.

Mindst en gang årligt afholdes en udstilling på Biblioteket. I øjeblikket er arbejdsgruppen bag arkivet i fuld gang med den kommende udstilling med temaet: Forsamlingshusenes historie, som vil blive præsenteret omkring nytår 1990.

Erik Mahnfeldt

Stor interesse for kursus

Lokalhistorisk Arkiv i Sakskøbing har afholdt en udstilling om Sakskøbing Apotek i anledning af, at apoteket har haft til huse i den samme ejendom Søndergade 9 i 175 år.

Fra den 9. til 20. oktober arrangeredes en udstilling om skolevæsenet i ældre tider. Udstillingen sker i anledning af folkeskolens tre-dobbelte fødselsdag.

For 175 år siden kom loven om almueskolen. For 250 år siden blev der indført undervisningspligt. For 450 år siden blev skolen gjort til et offentligt anliggende.

Arkivet har nogle dygtige frivillige medarbejdere, der udfører et godt arbejde. Nogle har deltaget i forskellige kurser, bl.a. har 2 været på kursus 1 uge på Uge Højskole i Sønderjylland, fire på 1 dags kursus i Vordingborg og seks skulle af sted den 7. oktober.

Fra 1. marts 1989 er Erik Larsen, tidligere socialinspektør i Nysted, tiltrådt som ny arkivleder.

Arkivet, der har til huse på Saxenhus, det tidligere sygehus, hvor man har gode lokaler, har åbent hver torsdag kl. 15-18. Desuden er der åbent den første torsdag i hver måned kl. 15-20.

Erik Larsen

Lettere med kirkebogsoplysningerne

Den største begivenhed for Lokalhistorisk Arkiv i Nysted kommune var uden sammenligning, at vi har fået »oversat« en del af vore 36 bind kirkebøger via en tjenstvillig Piccoline Printer og databehandlingsanlæg.

Det betyder i praksis, at kirkebogsoplysningerne nu findes i et bind (sometider flere, alt efter oplysningernes mængde) ordnet *alfabetisk* efter efternavnet og med de nødvendige oplysninger, der henviser til bind og side i selve kirkebøgerne.

Dette er overordentlig arbejdsbesparende for slægtsforskere, og det mindsker sliddet på kirkebøgerne.

Vi er *Britt* og *Ib Walbum* fra Rudbjerg-arkivet dybt taknemmelige for deres værdifulde instruktion og hjælp.

Og de flittige medarbejdere i arkivgruppen, der ofrede de varme sommermåneder på projektet, fortjener sandelig også et bøger Gl. Dansk — når vi får råd til at tage flasken frem (den er låst inde i et pengeskab og fremdrages kun ved særlige højtidelige lejligheder, når der er noget at skåle for. Vi har haft een flaske i 2 år!)

Vi ser nu frem til et andet stort projekt, som *Ib Walbum* er i gang med: *At omsætte folketællingslisterne fra mikrofilm til papir*. Fordelen er, at de hårdt belastede mikrofilm læsere, som nogle få arkiver råder over, kan blive delvis afløst af oplysninger, der er indbundet og som kan studeres på arkivet.

Vi håber meget, at *Ib Walbum's* initiativ belønnes, så rigtig mange arkiver slutter op om ideen, der kan gøres for rimelige penge for det enkelte arkiv.

Efter at arkivet har erhvervet en ny (læs: brugt) kopimaskine, er vi for alvor gået i gang med registrering af et stort billedmateriale. Det er tidkrævende, men interessant og nyttigt.

Arkivgruppen har deltaget i relevante uddannelseskurser og møder på regionalt plan.

Endelig bør det noteres her, at Arkivet er repræsenteret i bestyrelsen for den nye lokalhistoriske forening, der dækker hele Nysted kommune med de 3 arkiver.

Foreningen har omkring 70 medlemmer og gennemfører 3 arrangementer årligt. I november 1989 prøver foreningen bl.a. at gennemføre et arrangement i Øster Ulslev forsamlingshus over temaet (kendt fra *Piet van Deurs's* TV-udsendelser): Hvad er det?

Året 1989 har iøvrigt været præget af den rolige hverdag, der er den normale for arkiverne: Pæne indleveringer, en flittig arkivgruppe og halvandet års arkivalier, der skal gennemgås i enkeltheder.

Vi bliver ikke arbejdsløse i dette årti!

Arkivet, som findes i den gamle stationsbygning i Nysted, har iøvrigt åbent 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 19-21.

Aage Poder

Interessante foredrag i Tingsted

På Tingsted sogns lokalhistoriske arkiv er året gået på en stille og rolig måde efter det travle stavnsbåndår 1988.

Arkivets sommerudflugt i juni havde samlet ca. 100 deltagere og gik i år til Corselitze hovedgård, hvor skovrider Roldsted viste rundt og fortalte om godset og hovedbygningen. Skovfoged Larsen fremviste det ret omfattende godsarkiv i de gamle kældre under hovedbygningen.

Skovfoged Thyge Andersen, der står i spidsen for indretningen af skovbrugsmagasinet i den gamle hestestald, fremviste og fortalte om magasinet og de talrige indkomne skovredskaber.

Aftenen sluttede med besøg i det nye natur museum i Halskovvænge, hvor deltagerne i det smukke vejr nød den medbragte aftenkaffe.

I amtskredsens årlige udflugt, der i år gik til Stevns, deltog arkivet med 7 personer, med besøg i Faxø, Store og Lille Heddinge og Højerup, en dejlig tur i strålende solskin.

Arkivet deltager med 4-5 personer også i amtskredsens registreringskurser, der finder sted i Nykøbing F. og Vordingborg, og omfatter arkivalie- og billedregistrering.

Grundet pladmangel har vi på arkivet ikke haft udstilling i dette år.

På arkivet har vi igen i vinter læst gotisk for at kunne læse de gamle arkivalier.

Registrering og arkivering er gået planmæssigt — kun kniber det lidt med at følge med de indkomne arkivalier, hvilket vel er et godt tegn.

Tingsted sogns lokalhistoriske arkiv har til huse, Stationsvej 57, 1. st., 4800 Nykøbing F. [Tingsted skole], hvor der er åbent den anden mandag i hver måned kl. 18.30-20.30.

Arkivet har i samarbejde med forsamlingsbygningen haft et foredrag ved Ole H. Nielsen, Maribo, over emnet »Lolland-Falsters herligheder«.

I samarbejde med sognepræst Ole Opstrup har arkivet formået at skaffe redaktør Ebbe Nyborg, København, til Tåderup præstegård, med et foredrag over emnet »Falsters kirker set ud fra Tingsted kirke«.

Samme aften viser Alex Steinbach sin videooptagelse af Tingsted kirke.

Gösta Jonasson

Årbøger og lokalhistoriske skrifter om Lolland-Falster

Årbøgerne

Boghandlerpris: 60 kr. Medlemspris: 20 kr.
Sidste udgave: 100 kr. Medlemspris: 50 kr.
Af tidligere årgange findes: 1966 — 1968 — 1969
— 1970 — 1971 — 1973 — 1974 — 1975 — 1976 —
1977 — 1978 — 1979 — 1980 — 1981 — 1982 —
1983 — 1984 — 1985 — 1986 — 1987 — 1988.
Årbogen 1913 — genoptryk: Medlemspris: 50 kr.,
boghandlerpris: 75 kr.

Historiske skrifter fra Samfundet

Familiebruget på Lolland-Falster. Husmandsbevægelsen gennem 75 år, 6. marts 1981.

Boghandlerpris: 40 kr. Medlemspris: 30 kr.

A. F. Heyn: Nysted kommune — historisk set.

Boghandlerpris: 50 kr. Medlemspris: 40 kr.

Ove H. Nielsen: Holeby kommune — historisk set.

Boghandlerpris: 50 kr. Medlemspris: 40 kr.

Else-Marie Boyhus: Maribo — historisk set.

Boghandlerpris: 50 kr. Medlemspris: 40 kr.

Historiske skrifter og årbøger kan bestilles ved henvendelse til kassereren: Bodil Clausen, Taagense Engvej 1, 4880 Nysted, tlf. 53 87 11 12. Forsendelsen sker plus porto og 4 kr. i ekspeditionsgebyr.

Register til årbøgerne 1913-88. Medlemspris 45 kr. gratis tilsendt.

Køb — Salg — Bytte

Medlemmerne kan under denne rubrik få optaget gratis oplysninger om ønsker med hensyn til at købe, sælge eller bytte lokalhistoriske værker og årbøger. Det angives tydeligt, hvad det drejer sig om — for lokalhistoriske værker forfattere, titler og udgivelsesår og for årbøgerne hvilke årstal. Priserne bør i givet fald også oplyses.

Oplysningerne, som vedføjes navn, adresse og om muligt også telefonnummer, indsendes skriftligt til Samfundet hvert år inden 1. oktober. Køb, salg eller bytte sker direkte mellem de interesserede, idet Samfundet ikke medvirker.

Købes

Ellehammer: Jeg Fløj. C. C. Haugner: Lollands Nørre Herred. Henvendelse til Verner Hansen, Museumsgade 3, 4930 Maribo, tlf. 53 88 34 98.

Lolland-Falsters historiske Samfund

Oprettet 27. juni 1912

ÆRESMEDLEM

Handelgartner J. Bek Petersen, Nakskov.

BESTYRELSEN

Formand: Skoleinspektør A. F. Heyn, Hamborgskovvej 32, Sundby, 4800 Nykøbing F., tlf. 53 86 10 29.

Næstformand: Lærer Jens Larsen, Kirstinebergparken 18, 4800 Nykøbing F., tlf. 54 85 75 44.

Kasserer: Bodil Clausen, Taagense Engvej 1, 4880 Nysted, tlf. 53 87 11 12.

Sekretær: Ina Antonsen, Nykøbingvej 65, Nørre Kirkeby, 4863 Eskilstrup, tlf. 53 83 64 28.

Redaktør Verner Hansen, Museumsgade 3, 4930 Maribo, tlf. 53 88 34 98.

Lærer Hans Ivar Bentsen, Hagelundsvej 15, 4970 Rødby, tlf. 54 60 14 30.

Museumsinspektør Johs. Nørgaard Petersen, Klirevej 1, Marielyst, 4873 Væggerløse, tlf. 54 13 05 57.

Arkivar Erik Mahnfeldt, Næsvej 3, 4850 Stubbe-købing, tlf. 53 84 40 36.

Pastor Poul Martin Hansen, Egensevej 3, Vålse, 4840 Nørre Alslev, tlf. 53 83 10 28.

Bestyrelsessuppleanter:

Kontorchef Hans Andersen, Sløsevej 19, 4894 Ø. Ulslev.

Birgit Elmlund Brendstrup, Hjelm Byvej 38, 4990 Saks-købing.

Revisorer:

Urmager Jørgen Krøll, Wichmandsvej 43, 4880 Nysted.

Postmester Aage Poder, Stoffervej 12, 4892 Kettinge.

Revisorsuppleanter:

Hans Larsen, Saks-købingvej 60, 4880 Nysted.

Eigil Christensen, Strandvejen 31, 4880 Nysted.

UDVALG OG REPRÆSENTATION

Redaktion af årbogen:

Verner Hansen, formand og redaktør, A. F. Heyn, Jens Larsen, Hans Ivar Bentsen.

Arrangementer:

Jens Larsen, formand, Johs. Nørgaard Petersen, Hans Ivar Bentsen, Ina Antonsen.

Medlemshvervning:

Bodil Clausen, formand, Erik Mahnfeldt, Ina Antonsen.

Tilsyn med mindestene:

Johs. Nørgaard Petersen, formand, A. F. Heyn, Poul Martin Hansen.

Repræsentantskabet for institutionen

Statsminister C. D. F. Reventlows Minde:

Hans Ivar Bentsen.

Bestyrelsen for Lolland-Falsters Stiftsmuseum:

Poul Martin Hansen.

Marielyst Grundejerforenings kulturfond:

Verner Hansen.

Generalforsamlingen 1989

afholdtes onsdag den 26. april på »Otel Våbensted«.

Formanden, Verner Hansen, sagde i beretningen, at året på det lokalhistoriske område i høj grad havde været præget af 200-året for stavnsbåndets ophævelse. Der havde været holdt forskellige arrangementer, som samfundet havde medvirket til.

Årbogen 1988 var også helt præget af stof med stavnsbåndets løsning som baggrund. Museumsinspektør Else-Marie Boyhus havde samlet og

redigeret stoffet, og årbogen havde fået et stort omfang og et smukt udseende, blandt andet takket være et bidrag fra Knud Højgaards Fond.

På grund af stavnsbåndsjubilæums-arrangementerne havde samfundet kun afholdt et par arrangementer. Der havde været udflugt til Brede, hvor der også var en udstilling med henblik på stavnsbåndsjubilæet. En tur til nogle falsterske kirker var afholdt under ledelse af højskolelærer Hans Ole Larsen, Marielyst.

Samfundet havde stadig til salg lokalhistoriske bøger om Maribo, Nysted og Holeby kommuner og en bog om de lolland-falsterske husmandsforeningers 75 års jubilæum. Der var også til salg en del tidligere årbøger og et optryk af den første årbog i 1913.

Stiftsmuseet i Maribo havde på grund af store pladsproblemer opsagt aftalen om, at samfundet kunne disponere over nogle hylder i et kælderlokale. Maribo kommune havde i stedet vederlagsfrit stillet et udmærket lokale til rådighed på det gamle rådhus, hvilket der lød en tak for.

Formandsskifte og nye bestyrelsesmedlemmer

Verner Hansen meddelte sluttelig, at han ønskede at trække sig tilbage, så bestyrelsen kunne konstituere sig med en ny. Formandsposten havde Verner Hansen haft siden 1961, og han fremsatte nogle betragtninger om det lokalhistoriske arbej-

des udvikling i årenes løb, særligt præget af arkivernes stærke udvikling. Verner Hansen takkede bestyrelsesmedlemmerne og særlig kassereren, Bodil Clausen, for et godt samarbejde.

A. F. Heyn rettede en tak til Verner Hansen og overrakte en gave.

Kassereren, Bodil Clausen, forelagde regnskabet, der findes omstående. Det årlige kontingent blev hævet fra 85 til 90 kr.

Verner Hansen forelagde et oplæg om det fremtidige arbejde til orientering. Der var som sædvanligt til alle medlemmerne udsendt en plan over kommende aktiviteter. De resterende beholdninger af årbøger ville blive nedsat til en pris af 20 kr. pr. stk.

Til bestyrelsen genvalgtes Bodil Clausen, Nysted, A. F. Heyn, Sundby, og Hans Ivar Bentsen, Rødby. Nyvalgt blev Erik Mahnfeldt, Stubbekøbing, og pastor Poul Martin Hansen, Vålse, idet gdr. Mogens Sommer, Byskov, og Kristine Asser Hansen, Stubbekøbing, ønskede at trække sig tilbage. Til bestyrelsessuppleant genvalgtes Birgit Elmlund Brendstrup, Hjelm, til revisor Aage Poder, Nysted, og til revisorsuppleant Eigel Christensen, Nysted.

På et senere bestyrelsesmøde blev A. F. Heyn, Sundby, valgt til ny formand. Til næstformand genvalgtes Jens Larsen, Nysted, og til kasserer Bodil Clausen, Nysted. Verner Hansen fortsætter som redaktør af årbogen.

Nye medlemmer fra 1. oktober 1988

Børge Wichmann Clausen,
Mølløvænget 14, 4913 Horslunde.

F. Lasse Christensen,
Højrebyvej 32, 4920 Søllested.

Jytte Christensen,
C. A. Hansensvej 3, 4880 Nysted.

Ing. P. Krogh Jørgensen,
Bellisvej 11, 4840 Nr. Alslev.

Museumsforvalter Bent Berner,
Reventlowmuseet, 4943 Torrig.

Ruth Borre,
Sørupvej 10, 4952 Stokkemarke.

Overbibliotekar Bente Caspersen,
Stiftsbiblioteket, 4930 Maribo.

Ole Willer,
Vingårds Allé 25, 2900 Hellerup.

Børge Folmann,
Slotsgade 54, 4800 Nykøbing F.

Ernst Andersen,
Kirkehældevej 47, Femø, 4930 Maribo.

Erik Eriksen,
Gedservej 19, 4800 Nykøbing F.

Reventlowmuseet,
4943 Torrig.

Erik Mahnfeldt,
Næsvej 3, 4850 Stubbekøbing.

Pastor Poul Martin Hansen,
Egensevej 3, 4840 Nr. Alslev.

Eva Borre,
Namsosvej 10, 4930 Maribo.

Roskilde Bibliotek,
Tidsskriftafdelingen, 4000 Roskilde.

Inge Lerche-Thomsen,
Adelgade 91, 4880 Nysted.

Ove Petersen,
Tranevej 6, 4970 Rødbyhavn.

Hans G. Kjær,
Smallegade 34, 3. tv., 2000 København F.

Læge Knud Rasmussen,
Grønsundsvej 326, 4871 Horbelev.

Ulla Jensen,
Rønvej 3, 4850 Stubbekøbing.

U/K-Udvalget for Saksøbing Kommune,
4990 Saksøbing.

Marianne Vedel Olsen,
Bøgeskovholm, Gåbensevej 55, 4840 Nr. Alslev.

Knud Erik Nissen,
Trætteskovvej 3, 4970 Rødby.

Ib Andersen,
Mindstensvej 27, 4970 Rødby.

Skoleinspektør Flemming Andersen,
Fuglehaven 9, 4800 Nykøbing F.

Ellen og Leo Krog,
Humlehaven 5, 4894 Øster Ulslev.

Birthe Hoffmann,
Bøgevænget 24, 4970 Rødby.

Gudrun Sørensen,
Hollevej 6, 4970 Rødby.

Inge Bagge,
Holmeager 82, 4960 Holeby.

Edel Ibsen,
Løftoftevej 67, 4900 Nakskov.

Øjnlæge J. Sindberg Eriksen,
Suhrsgade 10, 4930 Maribo.

Viceinspektør John Justesen,
Vestergade 26, 4970 Rødby.

Matros Christian Løye,
Strandagervej 32, 4970 Rødbyhavn.

Driftsregnskab for året 1. april 1988 - 31. marts 1989

INDTÆGTER:

Beholdning pr. 1.4.88	39.186,45	
Medlemskontingenter	59.725,00	
<i>Tilskud:</i>		
Knud Højgaards Fond	25.000,00	
Det Bertouch-Lehnske Fond	500,00	
Lollandsfonden	1.000,00	
Den danske Bank	500,00	
Lollands Bank	500,00	
Sparekassen Lolland	500,00	
Det Classenske Fideicommiss	600,00	
Errindlev Sparekasse	100,00	
Sparekassen SDS	2.000,00	30.700,00
Salg af bøger	8.589,00	
Renter	1.944,88	
	<u>140.145,33</u>	

Aktiver:

Bogbeholdning	30.000,00
Fast kapital Holcks Legat	500,00

Passiver:

Udgifter til årbogen	114.073,80
Heraf betalt	95.175,00
Gæld til Lollands-Posten	<u>18.898,80</u>

UDGIFTER:

<i>Administration:</i>		
Frimærker	9.841,00	
Tryksager	5.635,21	
Forsikring	544,00	
Telefontilskud til formanden	1.000,00	
Løn til kasserer	<u>1.400,00</u>	18.420,21
<i>Kontingent til Dansk Hist. Fællesforening .....</i>		
		2.283,00
Møder	2.271,25	
Annoncer	457,80	2.729,05
Udgifter til årbogen 1988 ...		95.175,00
Gaver		1.447,40
Udflugter		920,00
<i>Beholdning:</i>		
Banker og sparekasser	13.873,13	
Postgiro	<u>5.297,54</u>	19.170,67
		<u>140.145,33</u>

Undertegnede har d.d. gennemgået kassebog med tilhørende bilag. Beviser for bank- og sparekassebøger samt girobeholdning forevist. Intet at bemærke til regnskabsførelsen.

Nysted, den 4. april 1989.

Aage Poder

Jørgen Krøll

Det årlige kontingent er 90 kr. årligt incl. tilsendelse af årbogen.

Samfundets postgironummer er 1 03 55 25.

Kassererens adresse er: Taagense Engvej, 4880 Nysted.

SE-nummer: 12 34 67 86.

Love for Lolland-Falsters historiske Samfund

§ 1.

Samfundets formål er at vække og nære den historiske sans ved at værne om Lolland-Falsters historiske minder og fremdrage den stedlige historie. Dets hjemsted er Maribo.

§ 2.

Formålet søges opnået ved udgivelsen af en årbog og andre historiske skrifter samt, for så vidt midlerne strækker til, ved afholdelse af offentlige møder med foredrag rundt om i stiftet, udflugter m.v.

Det er endvidere et formål at søge rejst og vedligeholdt sten til minde om historiske personer og steder.

Samfundet søger et samarbejde med lokalhistoriske arkiver og museer og ønsker at støtte lokalhistoriske aktiviteter på Lolland-Falster.

§ 3.

Medlemsbidraget fastsættes på generalforsamlingen. Man er stemmeberettiget 1 måned efter indmeldelsen. Alle medlemmer modtager gratis samfundets årbog.

§ 4.

Samfundets bestyrelse består af 11 medlemmer, hvoraf 6 afgår de lige årstal og 5 de ulige årstal. De vælges ved simpel stemmeflertal for 2 år ad gangen. Desuden vælges 2 suppleanter, hvoraf 1 afgår hvert år. Der vælges ligeledes 2 revisorer og 2 suppleanter ved skiftevis afgang.

Bestyrelsen konstituerer sig efter hver generalforsamling med formand, næstformand, kasserer og sekretær, og disse udgør et forretningsudvalg. Bestyrelsen udpeger en redaktør af årbogen i eller uden for sin midte.

Bestyrelsen nedsætter udvalg til at arbejde med samfundet aktiviteter, således redaktionen af årbogen, arrangementer, medlemshvervning med mere. Bestyrelsen kan i

givet fald udpege interesserede medlemmer til udvalgene.

§ 5.

Generalforsamlingen indkaldes ved meddelelser i dagbladene eller ved direkte indbydelse, der sker mindst 14 dage forud. Forslag, der ønskes behandlet på generalforsamlingen, må være bestyrelsen i hænde mindst 1 uge før generalforsamlingen.

Den ordentlige generalforsamling afholdes i april. På denne aflægger bestyrelsen beretning om samfundets virksomhed i det forløbne regnskabsår, der løber fra 1. april til 31. marts, og fremlægger det reviderede regnskab. Endvidere foretages valg af bestyrelsesmedlemmer, bestyrelsessuppleanter, revisorer og revisorsuppleanter.

På generalforsamlingen forelægges den fremtidige virksomhed, over hvilken en plan udsendes til medlemmerne.

En overordentlig generalforsamling kan indkaldes, når bestyrelsen finder, at der er grund hertil, og skal indkaldes, når mindst 25 medlemmer stiller skriftlig forlangende derom, senest 1 måned efter at påkrav er fremsat.

Alle afgørelser på generalforsamlingen træffes ved simpel stemmeflertal. Vedtagelse om ændringer i lovene og om samfundets opløsning skal dog, for at være gyldig, ske på 2 umiddelbart på hinanden med mindst 14 dages mellemrum afholdte generalforsamlinger efter særlig derom udgæet bekendtgørelse.

Ved beslutning om samfundets opløsning bestemmer den sidste generalforsamling, hvorledes der skal forholdes med de midler, samfundet til den tid måtte være i besiddelse af.

Lovenes således vedtaget på generalforsamlingerne den 13. maj og den 2. juni 1986.

Person- og stednavnsregister

- A**
Abildgaard Søren, berejser 67, 71, 72
- B**
Bregninge 67, 71, 72, 74
Bøtø 40
Bøtø Fang 36
Bøtøminde 33, 40, 42, 44
Bøtø nor 33, 42
- C**
Clausen Helge, smed 52, 64
Corselitze 52, 64
Crumlin-Pedersen Ole,
Vikingskibsmuseet 17, 32, 33, 44
- D**
Duesminde 84
Dynesen Torben, pumpemester 33, 34
- E**
Errindlev 84
- F**
Falster 25, 26, 33, 42, 65, 66, 67,
68, 69, 73, 78, 79, 81, 83, 84, 85
Falsters Minder, Nykøbing F. 5, 36, 69, 80
Fribrødre Å 5, 7, 11, 12, 14, 16, 18, 23,
25, 27, 28, 31, 33, 69, 80, 81
- G**
Gedesby 36, 42
Gedser 40
Grønbech Ole, ingeniør 64
Grønsund 5, 14
Guldborgsund 53
Gurreby 72
Gåbense vig 81
- H**
Hamborgskoven 45, 53
Hammer Jørgen, tandlæge 52, 64
- Hansen Bent, proprietær 31
Hansen Marius, lektor 33, 44
Hansen Mogens, gårdejer 31
Hansen Peter Vemming,
museumsinspektør 33, 44, 45
Holeby 76
Hominde 85
Hyldtofte 78
- J**
Jakobsen Erik Maagaard, geolog 11, 13
Jensen Erik, rigger 52, 64
Jeppesen Leif, skoleleder 64
Jespersen Kirsten, konservator 19, 31
- K**
Knudsen Anders Leegård, historiker 64
- L**
Lolland 26, 27, 33, 65, 66, 67, 68,
69, 73, 76, 78, 79, 81, 83, 84, 85
Lolland-Falsters Stiftsmuseum,
Maribo 73, 76
- M**
Madsen Jan Skamby,
Vikingskibsmuseet 5, 32, 33, 44
Maglebrænde 5, 16, 33
Marbæk 42
Maribo 73, 76
Mygh Hans Erik, ingeniør 64
Müller Mette, musikhistoriker 22
- N**
Nakskov fjord 33
Nebbelunde 76
Nielsen Frede, rigger 52, 64
Nykøbing F. 45, 52, 53, 64
Nykøbing Slot 28
Nysted 52, 67, 70, 71, 72
Nørre snekkebjerg 7, 8, 10, 11, 12, 16, 24

O	
Ore	28
P	
Petersen Bjarne, møllebygger	64
Petersen Henning, gårdejer	31
Petersen Poul Erik, skovtekniker	64
Petersen Vilhelm, gårdejer	5
Poulsen Karen Løkkegaard	65
R	
Rodemark	28
Rødby	78, 84
Rødby fjord	81, 83, 84, 85
S	
Sandhøj	72
Schelde Ib, forstander	64
Schønbech Kristian, rigger	52, 64
Skarholms-renden	85
Skovby nor	81
Skovlænge	67, 68, 72, 73, 74, 76, 79
Slotø	33
Snekke Tofter	16, 28
Stubbekøbing	5, 16, 69
Sundby	45, 53
Sædinge	76, 77, 81
Sønder Kirkeby	69, 79, 80, 81
Sønder Snekkebjerg	10, 11, 12, 16, 24
Søndersø	36
T	
Tillitse	67, 68, 69, 74, 75
Tirsted	67, 69, 70, 71, 74
Tågerup	69, 78, 81
V	
Vejleby	84
Vejringe	28
Vesterskoven	51
Volme Holm	16
Væggerløse	40
Vålse vig	81
W	
Wiik Gert, arkitekt	64
Worm Ole, oldforsker	66, 72
Worsaae, J.J.A., arkæolog	76
Ø	
Østersøen	7, 24, 25, 26, 27, 40, 69, 83, 84, 85

